

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ПРИЧЕПА

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ПРИЧЕПА

ПОВІСТЬ

З передмовою проф. О. Старчука

Накладом
видавничої спілки ТРИЗУБ
Вінніпег, Ман., Канада
1 9 5 5

Printed by
TRIDENT PRESS LIMITED
Winnipeg, Manitoba

ПОВІСТЬ „ПРИЧЕПА” ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Важкі й тривожні часи переживала Україна напередодні 70-их років, коли на літературне поле виступив один із найвизначніших повістярів, Іван Нечуй-Левицький (1838-1918), що, побіч Тобілевича, Мирного та інших, дав нам яскраві образці своєї епохи.

Скасування кріпацтва в 1861 р. не принесло сподіваної полекші українському народові. Репресії й заборони з метою цілковитого знищення українців, як окремого народу, дальнє духове, політичне й соціально-економічне поневолення селянства, міщанства й інтелігенції — це найголовніші особливості тієї доби. Правовережна Україна терпіла подвійний тиск: російського правління в усіх його жахливих формах і польський соціально-економічний та духовий.

На тлі цих болючих подій Іван Нечуй-Левицький написав свою ранню повість „Причепа” 1869 р., в якій представив нам процес поневолення і денаціоналізації з соціально-го і морального кута зору, з одного боку шляхом польщення, а з другого — російщення. Левицький вводить у тематику своїх творів проблеми, що тривожили уми нашого свідомого громадянства 70-тих років, цебто національне поневолення, життя інтелігенції та його відношення до народу, напрями серед самої інтелігенції, розумові й моральні проблеми.

Він наводить у „Причепі”, наче літописець своєї доби, тодішній стан в Україні: „Хто з киян не пам'ятає часу перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панами, мусів мовчали й терпіти, гірше як до Хмельницького. А за кожний стогін його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази й не могла наукою дійти до страченых думок. На обох боках

Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі, набиралися чужої мови, забували свою. Згинула наука, впала просвіта, зоставши тільки в схолястичних латинських духовних школах. Університетська наука... хотіла повиучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду... А народ робив панщину, а поміщики ляхи й москалі дерли останню шкуру з України, тим часом, як наші щирі українці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі, на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався!"

Але й після знесення кріпацтва погано жилося в Україні: „...Колись у веселі ставки заглядали з гір столітні дуби та граби, свідки слави козацької та Гайдамаччини, а тепер їх внучата обступили рівною межею ті зелені яри. А більш того, цо панська, ляхівська сокира без жалю облупила, обголила милі гори нашої України. І більш там тепер стирчить їjakом малоросла ліщина, колючі будяки, як волосся на сирітській миршавій голові, обскублене руками мачухи. Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські цукроварні нашу благодать, наші „зелені діброви”, наші „темні луги”, що так любо виспівано їх у піснях”.

Ось як Левицький описує польських панів в Україні: „...З панею наїхала польська двірня, польки покойви. Недовго думаючи, зараз дідич збудував костьол на українській землі, знайшов ксьондза, й так швидко завелась маленька Польща в нашему селі. Пан звелів набирати селян у свій двір... пан і пані ненавиділи нашої української мови, й заказали, щоб люди в покоях або говорили по-польськи, або й ротів не роззвяляли... Дурненьким паннам, як усім українським ляхам, здавалось, що сам Бог призначив полякам панство, землі, розкіш, просвіту, а українцям мужицтво, нужду, сіру свиту, мазані дъогтем чоботи, неписьменність... (ім — О.С.) у голову не приходило, що на світі є ляхи — не пани, а просто ляхи — мужики, в сіряках, в простих чоботах...”

Поляків і москалів єднають спільні цілі щодо українського народу. Пан Хоцінський говорить до о. Федора: „Нарікають на нас, на поляків, ніби ми встоюємо за панством. Дивіться! Ось пише те саме ж русский (часопис „Весті“ — О.С.), і думає якраз так, як і ми! Пішла в вас мода на мужиків, а панам ніби на світі й місяця немає! А коли сказати правду, то тільки пани поробили все, що є на світі доброго, їх розумом стоять царства, цвіте наука, цвітуть фабрики, живе сам мужик... До чого мужик вартий? Тільки сіяни та орати, та панщину... чи то, правда, роботу чорну робити!... По-моєму, хто до чого родивсь, до того й берись... Одним треба панувати, другим покорятись...”

На противагу цьому стають здорові українські селянські маси, свідомі українські інтелігенти, зокрема священики, вчителі, письменники й публіцисти, що звернули пильну увагу на народні й національні інтереси українського народу, як також науковці (Антонович, Драгоманов, Житецький, Кістяківський, Михальчук, Русов, Чубинський, Лисенко та інші), що скріпили студії українознавства, історії, географії, етнографії, музики, тощо. Незважаючи на Валуєвський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.) та ввесьє московський і польський гніт, український народ вийшов переможцем із цієї завзятої боротьби, хоч і потерпів в ній чимало гірких втрат.

Повість „Причепа“ Івана Нечуя-Левицького вводить у дію багато осіб, що належать до трьох поколінь. о. Федір і його дочки, міщанин Лемішка з дружиною й сином Якимом Лемішковським, пан Пшепшинський з дочками, польські пани, спольщений українець Ясь Серединський, селяни, робітники, слуги тощо.

Цими характерними типами, що належать до різних і протилежних одні одним осіб, автор намагається дати нам всесторонній огляд суспільного життя своєї доби в Україні, піdnісши на перший плян процес денационалізації, боротьби проти неї, довівши, що винародовлення доводить до цілковитої деморалізації й остаточної загибелі.

Повість „Причепа“ насычена народними поетичними елементами, гарними описами природи й тонким та соко-

витим народним гумором. В цьому замітний зокрема вплив Марка Вовчка й Миколи Гоголя. Левицький добре знав українські святочні обряди й народні звичаї, тому їхні описи виходять у нього дуже вдало.

Іван Нечуй-Левицький безперечно належить до визначних письменників української літератури минулого століття. Спільно з письменниками і науковцями 70-их років, Левицький допоміг зміцнити український рух в Україні своїми літературними творами й публіцистичними та критичними статтями. Сімдесяті роки скріпили зв'язки Наддніпрянщини з Галичиною, приєднавши останню до всеукраїнського руху. Ця подія мала велике значення в дальшому розвитку літературної діяльності.

Орест Старчук.

I.

Восени, після другої Пречистої, в чималому селі Нестеринцях, вечірньою добою, сидів отець Федір Чепурновський на канапі в своїй світлиці. На другім кінці канапи сидів близький сусіда його, отець Мойсей. Було вже пізенько. Сім'я о. Федора, повечерявши з гостем, розійшлася по хатах одпочивати. О. Федір зостався з гостем побалакати, як буває між близькими сусідами.

Не були вони товариші по школі, але всі знали, що о. Федір з о. Мойсеєм живуть душа в душу, дуже часто їздять один до одного і як зійдуться, то не швидко розійдуться.

О. Федір був веселий, реготун. Не один повіт зناє о. Федора: його знала навіть вся губернія. Хто не пам'ятав його круглого, повного, червоного лица, його круглих, великих, сірих, веселих очей! Які ж то були веселі очі! Самі реготалися навіть тоді, як о. Федір журався, або сумував.

Його повні, червоні уста, здається, були зроду складені задля сміху. Вони стулялись тільки тоді хіба, як у сонного о. Федора злипалися очі. А то все було між червоними губами два рядки білих, рівних, дрібних зубів! Голову його вкривали коротенькі, до пліч, ясні коси, зроду завиті кучерями по всій голові; так і стирчали кругом, неначе в київських протодияконів.

Реготуном його знали всі: й попи, й дяки, і мужики, навіть пани й жиди. Куди було не приїде в гості, вже було наймити, погоничі надворі піднімають регіт. Було ступить на поріг, покаже кучеряву голову, блисне веселими очима, — всі гості аж за боки беруться. Скаже й прикаже, — зараз піде регіт по хатах. Всі любили о. Федора, всі, навіть діти, бігали за ним слідком, ловлячи його веселе слово.

З себе був о. Федір оглядний, високий, плечистий. На м'яких плечах його було ряса аж улипне. Шия в нього була

така коротка, ніби голова лежала на самих плечах. Мовчати не любив о. Федір. Було або говорить, або регочеться, або разом і регоче й говорить, та все голову закидає аж на плечі. Кучеряве волосся було дрижть на голові, а плечі і груди — аж ходором ходять!

О. Мойсей був високий, сухий. Довгі, рідкі, м'які коси поприлипали до його стовбованої голови, розсипавшись то-ненькими, позліплюваними пасмами по плечах. З-під густих брів блищали чорні, як терен, очі. На сухому, жовтому, довгому лиці щоки глибоко позападали, а між рідкою бородою та малими вусами темніли сині губи.

Тоді, як о. Федір жартував, сміявся навіть з рідного батька, з своєї жінки, його приятель все було сумує та жаліється на слуг, на жінку, на господарство. Не одна тільки однаковість удачі зводить людей докути: частіше робить людей близькими приятелями протилежність їх вдачі.

— Якби, о. Мойсей, з нас двох та зробився один піп! — каже було о. Федір, — що б то за диво вийшло! Який би то був піп і великий, і широкий, і товстий, і довгий!

Світлиця о. Федора була невелика. Попід стінами стояло дванадцять стільців, в кутках — косі столики, а над ними вгорі — косинчики з карнизом на книжки, на проскури; коло стіни стояла комода, а перед канапою — стіл. На стінах висіло багато образів, невеликих картинок у чорних вузеньких рамках, а коло порога висів у білому клобуці, намальований олійними фарбами, якийсь давній митрополит, червоний на виду й увесь обвішаний червоними стрічками, мов молодиця намистом.

О. Мойсей притулився в однім кутку канапи, а о. Федір розлігся в другому, закинувши голову на спинку канапи. При двох свічках, на фоні темнобронзової обивки канапи, обидві постаті так чисто малювалися, неначе на чорному полі картини дуже ясне малювання.

Довгий, сухий о. Мойсей був похожий на тих довгих, темних, аскетичних святих, що малюють на візантійських образах. І ряса його, з доброї товстої шерсти, спадала назовні його такими ж довгими фалдами, як фалди перела-

мувались так же гостро, впоперек, як і на візантійських образах.

На другім боці канапи червоніло повне, кругле лице о. Федора, неначе лице товстого, свіжого амура, що вишивають гарусом на подушках, наляпавши йому щоки червоними нитками.

Вже в хатах все поснуло, всюди стало тихо, тільки годинник на стіні цокав, лініво гойдаючи гойдальцем.

Перед панотцями, на столі, закритому червоною шерстяною скатертю, між двома свічками, стояв повний графин горілки. Проміння од свічок пронизувало пляшку з двох боків, вигравало в жовтій, чистій, як сльоза, горілці, за правленій пахучими корінцями, — бодяном, каманом та гвоздичками, блищаючи веселими іскрами на різаній затичці, на чистих, прозорчастих боках графина. Коло графина стояла тарілка з палянцю й мисочком з вишневим варенням.

— А що, о. Мойсей! Чи вип'ємо по чарці? — запитав о. Федір.

О. Мойсей так смутно, так жалібно подивився на графин, неначе він жалкував за якоюсь великою стратою, неначе в його або дитина вмерла, або коні вкрадено. Аж притухли його чорні очі, а темне, чорнувате лице стало ще темніше.

— Хіба ж ти не знаєш, що мені не можна пити? — одразу о. Мойсей.

— А що ж ми оце робитимемо в гостях? Хіба будемо дивитися один одному в вічі?

— Отой доктор мене дуже лякає, — одразу о. Мойсей.

— І позавчора казав моїй Марії Івановні, щоб я покинув горілку пити, а то погано буде...

— А ти ймеш віри докторам! Що не доктор, то й бре хун! Він говорить, аби язик вертівся. — О. Федір закинув голову назад, підняв угору коротеньку борідку й захихиковав, показуючи два рядки білих зубів. Канапа затряслася, а близчі стільці аж ніжками застукотіли об поміст. — А я докторів не слухаю! — промовив далі о. Федір. — Він мені скаже не їсти того й того, а я на злість намся та поздоровшаю. Доктор каже, а ти роби навиворіт; тоді якраз добре буде.

О. Федір знов зареготався і налив дві чарки горілки. Запахло в хаті спиртом, корінням.

— Будьмо здорові! — промовив о. Федір і випив, прицмокуючи.

В о. Мойсея слинка покотилася. Чудові пахощі торкнули його фантазію, нагадали йому про якісь чудові сади теплого краю. Омана смаку разом з оманою фантазії була дуже велика! О. Мойсей нахилив голову низче, не одриваючи очей від чарки.

— Начинай бо, о. Мойсей! Чого ж ти скривився, як середа на п'ятницю?

— Не можна, брате, не можна! Ти ж бачиш, як я кашляю. Не дурно ж казав доктор, що в мене зроду нахильність до грудної недуги, бо в мене шия дуже довга.

— Хи, хи, хи! — зареготавсь о. Федір. — Не одрубувати ж тобі ший, щоб можна було горілку пити. В довгу шию лучче тектиме, мов у лотоки... Ось попробуй!

О. Федір підняв чарку проти свічки. Кришталева чарка неначе засміялася проти вогню. Червоно-жовтий, чистий напиток замиготів іскорками, неначе в йому граво літнє марево, а чудові пахощі лоскотали в носі, в горлі, по язиці.

О. Мойсея потягло до чарки ніби двома міцними руками.

— Веліє іскушеніє, — промовив він.

— І що зашкодить одна чарка? — вговорював далі о. Федір. — Чарка — то одна крапля. Вона тобі горла всього не промочить.

— Може й справді так! — промовив о. Мойсей, радий, що знайшов сяку-таку причину.

Що Божого дня о. Мойсей зарікається пити й курити. Але що Божого дня було знайде якусь причину, щоб розрішити ніби в останній раз. А потім знову давав собі зарік, і знову знаходився той капосний останній раз. І тепер — очі його повеселішли. Він узяв чарку, підняв її до світла, подивився на неї любо, як мати на свою дитину, і тихенько почав цідити в рот, помалу задираючи голову. Довго держав він чарку коло рота, висмоктував останню крапельку й, одірвавши чарку, почав утягувати в рот сині свої губи.

— Яке ж то добро оця горілка! — промовив тихо о. Мойсей. — І той розумний був, хто її вигадав!

Він схопився з місця й хотів налити другу чарку.

О. Федір миттю підняв графин угору.

— Е, о. Мойсей, вибачай на цей раз! Просив я тебе, а тепер попроси ти мене! Ха, ха, ха!

О. Мойсей силою взяв пляшку й випив другу чарку.

Перегодя о. Федір закурив цигарку. Перший свіжий димок дуже залискотав у носі в гостя.

Не кури, будь ласка! — просив о. Мойсей. — Ти ж знаєш, що доктор не дозволяє мені й курити. Не дражни мене!

— Одчепися ти з своїм доктором! Як його слухати, то й з голоду вмерти треба.

— Стільки раз я зарікався не курити! — каже о. Мойсей. — Отже не покину! Поки не чую диму, то й байдуже! А як курить хто мені під носом, та здається, оддав би все на світі, щоб тільки покуштувати того поганого зілля.

— Коли хочеш кидати, то не зразу, а помаленьку. Один день покури тричі, другого дня — двічі. От почни так з цього вечора! На, кури!

— Може ти й правду кажеш, — промовив о. Мойсей вже далеко веселіше. — Дай — покурю та й закаюся!

Закадили панотці й поодкідали голови в кутки канапи. І полилася їх розмова щира, непотайна. Без жадних свідків чужих і своїх рідних, в тихій, теплій світлиці, серед спокою темної, осінньої ночі, за чаркою доброї горілки, або наливки, не раз було панотці пробалакають цілу ніч до світа. Вже матушка, виспавшись, було вигляне з дверей, гримне на їх та й знову засне, а панотці на те не вважають! Нічна, пізня доба, чарка горілки розгортують душу, розвязують мову, додають красномовності навіть некрасномовній речі мовчуна о. Мойсея.

Батюшки мовчали, втягуючи в себе дим, і буцім збириали розкидані думи, вибираючи ту, з котрої треба б почати розмову.

— Як же, о. Мойсей, твоя сім'я?

— Моя сім'я? Не благословив Бог мене сім'єю! Не ростуть мої діти. Чи мене за що Бог карає, чи я сам не здоровий, чи моя жінка така. От і ці діти, що позоставалися живі... чогось вже мізерніють, кривляться...

— Ти плачеш, що твої діти вмирають, а мої вже й геть то живучі. Такого їх, такого їх, що, далебіг, не знаю, що й діяти! Семеро одніс я на кладовище, а там спить у мене аж сім дочок, а два сини в школі. Коли тебе нудьга бере за мертвими дітьми, візьми, будь ласка, в мене зо двоє, або зо троє живих. Я тобі ще й подякую.

О. Федір зареготався, аж стільці на тонкому помості застукотіли ніжками.

— Чужі діти не свої, — одказав сумно о. Мойсей.

— Та ще й не мрутъ чогось! — промовив о. Федір. — Оце й заслабне часом дитина, стогне, мізерніє. Думаю: от-от умре. Отже й ні! А все та жінка! Як візьме коло його панькati, тупцятi, як візьме припарювати та припікати, виливати та облизувати, то, дивись, вже моя дитина й очунює! Ха, ха, ха!

— Гріх тобі, о. Федір, таке говорити про своїх дітей.

— Та вже нехай хоч і гріх! У мене, що на умі, то й на язиці... Ха, ха, ха!... А як ти собі о. Мейсей, міркуєш? Оце в мене сім дочок. Я не лічу синів. Треба їм справити сім суконь, та сім сорочок, та сім пар черевиків. Візьми вдвоє, то буде чотирнадцять. А там ще як почнуть вигадувати свої витребеньки, якісь комірчики, та стьожечки, та блонди, та якесь дрантя, та якесь біси-батька зна що! Та все по моді, та по морді! Я тобі кажу, що насилу велику настачаю! А тут, знаєш, ще до того вдалисъ мої дочки в свого батька! Ха, ха, ха! Всі сім товсті, неначе сім тучних коров фараонових. Сьогодні справиш одежину, а через тиждень вже й тісна стала! Ще добре, що не всі дорослі, так одежина переходить з плечей на плечі...

— А хто ж винен, — промовив о. Мойсей, — коли й ти сам незгірше колесницегонителя фараона! Гладшаєш щодня, нівроку тобі.

— Ти й правду кажеш, о. Мойсею! Недавно стулив я собі оцю рясу. Не жаль би було, якби не сказав кравцеві,

ато казав і наказував: не ший же тісно: ший як можна ширше! Коли вчора дивлюсь: на плечах розлізлося шитво. Я до попаді: показую та лаю кравця. А вона мені як одрубала, та ще й при дочках: „Не кравець винен! Сам розлазишся, то й одежа мусить роздатися. Не залізна ж!” Я покинув рясу та мерщій з хати! Ха, ха, ха! А тут, не тобі кажучи, ростуть дочки так швидко, як на дріжджах! У других дочки і в двадцять років ходять в куценкій сукні. А в мене оце мине дочці тринадцять, так її хоч зараз заміж давай! Одна другу доганяє! Не знаю, що й робити на світі. Богослови знають, що в мене не гурт то грошей, обминають мою хату, або приїдуть, об'їдуть, обіп'ють, понюхають та й пойдуть. А мої дочки сидять, хоч і хороши — враг їх не взяв! Буду видавати, хто перший трапиться! хочби й за дяків. А де ж я їх подіваю? До старших двох вже богослови й не присватуються. Кажуть, що стари. А їм всього вісімнадцятий та дев'ятнадцятий рік!

— Чого це ти, о. Федір, взявся на своїх дочок? Вони ж дурно не їдять твого хліба! Вони коло всього, а твоя матушка тільки порядкує.

— Оттак пак! Ба, ще б посидали та руки поскладали! Вони, бач, і робили б, що тільки б плентали на п'яльцях якесь своє дрантя. А я їх до пекарні! Робіть, кажу, діти, самі на себе! На вас слуг не настарчиш! Нехай роблять і коло печі, й на городі, нехай хліб печуть, обідати варять у жнива, прядуть. Тільки не пускаю з сорочками на річку та на поле.

О. Федір знов поналивав горілки в чарки.

— Будьмо здорові! — промовив він, випив і закусив варенням. — Прошу покорно, о. Мойсей!

— Ой боюсь, боюсь! Лихо мені з цією горілкою! Хтось лукавий вигадав її на мое лихо!

— Пий бо! чого ти? Дома собі будеш піснювати, а в гостях розрішені на вся: вина й єлея.

— Воно й справді, що я в гостях! Не питиму вже дома, — промовив о. Мойсей, а сам скоса привітно поглядав на ясну, блискучу, як зоря, чарку настоїки.

Випили знов по чарці. О. Мойсей довго смакував, обсмоктував свої синюваті губи.

— Гримаєш ти, о. Федір, на дітей. А в мене ж то, в мене! Швидко не буде ні дитини, ані щастя, ні хатини, як співають у пісні. Чи воно пороблено, чи воно наслано? Надісь ким наслано... Кажуть, що моя хата закладена майстрами на дитячу смерть... І в старого батюшки мерли діти. Я вже й воду святів, і знов святів усі хати, вже й питав між старими людьми...

О. Мойсей зігнув шию карлючкою, а голова звисла на груди.

— Бог зна чого ти журишся, о. Мойсей! — каже о. Федір. — І хочеться тобі того клопоту? Я й не радий, а діти родяться, родяться та й ще родяться, та не знаю, коли тому кінець буде! Моя матушка аки лоза плодовита, нівроку їй! Як спить та не чує, то нехай, не вадить. Щороку, щороку, щороку!

О. Федір зареготався аж поміст задрижав, а стільци затанцювали ніжками.

— По цій мові, будьмо здорові! — промовив він, наливаючи по чарці.

— По цій мові можна й мені, — додав о. Мойсей.

— Та пий разом, не смакуй! — приказав о. Федір, речочучися дрібно. — І чарки чорти-батька зна які пороблено!

О. Мойсей не сперечався, ковтнув хильцем і тільки втягував, по своєму звичаю, обидві губи в рот.

— Казав я тобі, о. Мойсей, що видам дочок за того, хто перший трапиться, чи він буде дяк, чи мужик, чи циган, чи лях. Отже ж я так швидко і зроблю. Внадився до моїх дочок якийсь ляшок. Ходить та й ходить, трохи не щодня. Дочки й раді, бо, звісно, вже дівчата на порі, речочуть та жартують з ним. А ляшок з себе дуже не поганий, веселий, брехун, точить балляндраси моїм дочкам. Тільки чин на йому біси-батька зна який. Він якогось пана підписаря підписар, чи що! Фамілія його Серединський. Приїхало воно сюди на економію недавно, таке миршаве, обшарпане, мізерне, замліле! — і називає себе шляхтичем. Передніше було

мене обминає, значить — соромиться свого дрантя, а як облатався, обшився, став на панка схожий, тоді почав до мене підступати та все сміливіше та сміливіше. Потім, дивлюся, вже й вліз у мою хату. А з дочками — куди тобі! наче зріс у панських будинках. І теперечки ходить трохи не щодня. Мені вже й надокучає, бо треба з ним панькатись, коли впустив до своєї господи. Будьмо здорові!

Випили й закусили. О. Федір перехилив порожню пляшку над чаркою.

— Чи це ми вже й вихилили повний графин? Чи не тим, що ти, о. Мойсей, маєш якусь природжену склонність до ... до чарочки? Ха, ха, ха!

— Як випили, то господар ще принесе, — одказав о. Мойсей.

О. Федір скинув чоботи, підгорнув поли, взяв графин і, тихесенько закрадаючись, як кіт до миші, пішов у другу темну хату точити горілку з барильця. Серед тишіночі чути було дуже виразно, як горілка стиха булькотіла з барильця, вливаючись у пляшку й шелестячи по боках шкла.

Коли це щось заворушилося і загомоніло в другій темній хаті. В одчинені двері, як той херувим з небес, вилетів о. Федір. Од швидкого рушення поли його ряси літали на повітрі, як двоє крил, а волосся на голові піднялося вгору, як легкий пух. В руках у його був превеликий бутель доброї горілки.

— Ох мені лиxo! — промовив о. Федір, озираючись на темні двері, ніби звідтіль за ним гнався домовик. — Моя матушка почула, що я горілку точу, да так нагнала, що я насили втік. Коли б лиш не прибігла та не одняла бутля!

О. Федір поставив бутля під стіл, але прислухавши, що знов все поснуло й затихло, витяг і поставив на столі.

— Будьмо здорові! Помершим чарка, а нам горілка, — промовив о. Федір.

Випили й закусили.

— Смієшся ти з мене, — каже о. Мойсей, — що моя Марія Івановна забороняє пити, а сам, бачу, незгірше боїшся своєї жінки.

— Е, о. Мойсей! Все то твої доктори нашкодили. На-

брехали моїй попаді, що мені горілка шкодить, бо в мене шия дуже коротка. Бач! вір дурням! І довга шия — не пий, і коротка шия — не пий. Страхають мене параличем. Один дідько! І пити — вмерти, і не пити — вмерти! Лучче ж пити і вмерти. Раз родила мати, — раз і помирати! Ану, о. Мойсей, чи правду кажуть доктори? Чи стукне мене паралич?

О. Федір налив, випив і замовк, неначе ждучи паралича.

— Ні, нема апоплексії! — промовив. — Тепер же сміливо! Марш уперед.

Знов нахилили чарки й повипивали, сміючись.

— Про що пак ми були розговорилися? — спитав о. Федір.

— Про якогось Серединського, про панича.

— Еге! Так, знаєш, занадився до мене той ляшок Серединський. Ходив попереду сам, а це вже почав ходити з нашим сусідою, поміщиком Хоцінським. А знаєш, як я познайомився з тим Хоцінським?

— А як?

— Дуже чудно і смішно! Чи до тебе приходили ляхи кумами держати до хреста мужичих дітей?

— Приходили перед повстанням і не раз, а це щось і перестали, — одказав о. Мойсей.

— Отож і до мене було оце несуть хрестити мужичу дитину. Кумою — молодиця, а кумом — лях із заводу. Що це сталося з панами? — думаю було собі. Попереду дерли шкуру з людей, а це почали брататися, пити з ними горілку, обніматися та цілаватися! Щось воно та є! Аж воно так і вийшло... Випиймо, о. Мойсей... Раз якось принесли дитину до хреста. Кумою — молодиця, а кумом — якийсь незнайомий пан, здоровий, пузатий, з маленькими тонкими ніжками, достоту неначе хто підпер барило двома паличками. Рекомендується мені, що він такий і такий поміщик, близький мій сусіда і приніс до хреста дитину свого робітника, доброго й вірного, знаючи звичай, од хреста не цурається. А я собі думаю: дай трохи пожартую з паном, щоб не дуже його розбирала охота держати до хреста дітей!

Веду кумів у першу хату й починаю хрестити дитину по всім правилам. Читаю помалесенько, виразно, поважно, слово за словом, а дяк з паламарем приспівують. Стоїть мій пан, перекидаючи з ноги на ногу своє барило. А я читаю та й читаю, та співаю! Дивлюся, мій пан вже сопе, з лоба під горохом котиться, а я читаю та читаю! Ха, ха, ха! Нехай, думаю, покоштує, що є на світі дещо й важне. Дивлюся вже близько кінця. Я перемахнув для поважності на молебінь, давай вичитувати один, потім другий. Хоцінськуму дав на руки дитину. Він червоніє та синіє, от-от упаде! Годі, думаю, буде пан до нових вінників пам'ятати, як о. Федір хрестив дитину. Ха, ха, ха! Навпісля чую -- мій пан аж заслаб; мабуть відстояв ноги. Так то ми й познакомилися. Ковтай муху, о. Мойсей!

— Ні! щось мало поживку з цієї мухи. Буду ще гедзів ловити, абощо!

О. Мойсей достав з другого стола шклянку, налив трохи не повну і почав дудлити.

— От і почав Хоцінський до мене ходити; просить і до себе, дає мені гостинці, шле мені з заводу по голові цукру. Бачу, годить мені, тупцяє коло мене. А як приїде до мене в гості, в'ється коло моїх дітей, тирить їм у руки польські книжки, цвенькає до їх по-польськи...

— Та наші ляшки, — промовив о. Мойсей — таки додгожають батюшкам, хто вміє кілька слів цвенькнути по-польськи. І я, грішний, колись ненароком, для шутки, промовив слів двоє по-польськи до свого пана. Зараз на другий день прислав хуру дров! За дві слові!

Зате ж підставляють вони стільця тому, хто не годить їм! — промовив о. Федір. — Чи чув про благочинного з Куцого? Як його обговорював поміщик Понятівський перед архіереєм, перед сторонніми людьми, перед панами за обідом, тоді, як вікарій їздив по єпархії! Де ж пак? Видумав якусь історію, ніби його свиня вскочила в попів город. Піп дав їй сто різок, велів звязати й одіслав соцьким у стан, вкупі з прошенням на „оную безпокойную рябу панську свиню”.

О. Федір зареготавсь, наливаючи горілки в чарку, аж горілка перелилась через край.

— І справді чудна та Польща, — промовив о. Мойсей.

— Сама лежить звязана, скрученя, насилу дише, а ще таки простягає голову, щоб когось гризти, шукає зубами, щоб когось укусити.

— Будьмо здорові, о. Мойсей! Закушуй бо, ато на голову буде важко. — От і почав ходити Хоцінський з Серединським. Чи не моститься він часом у свати до моїх дочок?

— Ой, не хапайся, о. Федір, з сватанням! Питай людей!

— Добре тобі й говорити, коли тобі на шії не сидить сім дочок.

— Коли б мені хоч одну дочку! Вже я й хати святив, і пшеницию сіяв на чотирьох рогах дома. Пшениця посходила, значить місце благословенне.

— Знаєш, що зроби, о. Мойсей? Об'єдь ти, голий, серед дня, верхом на лопаті тричі кругом хати та прочитай набігу тричі „Отче наш”. Тоді певне так поперелякуєш домовиків, що не потраплять, куди втікати! Ха, ха, ха!

О. Мойсей підвів голову, думав почути щось путнє, але зараз схилив її вниз, усміхнувшись.

— От ходить до мене Хоцінський та годить мені. Недавно оце прислав мені деревні на повітку.

— Чи й той пан годив тобі, що попереду був тута? — спитав о. Мойсей.

— Де там тобі! Той був з багатих, значних ляхів, з аристократії, проклятий та гордий, як сатана! Йому мабуть здавалося, що він і тепер панує в Україні, як було колись за царя Гороха, як людей було трохи.

— Хіба ж і не панували ляхи в нас? Що хотіли, те й робили, не було їм упину, — одказав о. Мойсей.

— Як приїхав до нас той старий пан, я накинув свою скуфію, надів найновішу, найпросторнішу рясу, трохи напиндучився та й пішов до його. Думаю: і познайомлюся, і поговорю за квит на дрова. Бо тоді, бач, пани давали нам

дрова з свого лісу. Оповістив його через льокая. Коли це — виходить до мене пузань у шляхроці з люлькою в зу-бах на довженнім цибухові. Надувся, насупився й заступив мені двері до гостинної, і починає питати, чого мені треба, як того мужика, а сісти й не просить. „Е! — думаю, — біс би твоєму батькові! Не годиться ж мені стояти коло по-рога та ще у скуфії”. — „Вибачайте, кажу, пане, але ні вам, ні мені не приходиться говорити настоячки”. Взяв я, минув його, пішов у гостинну та й лагоджуся сісти в най-більшому кріслі, а його прохаю сісти коло себе. Він тоді ні в сих, ні в тих, так йому погано стало! Поставали ми обидва коло фотелів та й почали вгніджуватися. Ніяк не влізу в прокляте крісло, таке вузьке! Коли дивлюсь і пан застряг і не влізе далі. Ха, ха, ха! Зареготався я, а пан і собі за мною. — Шкода, кажу, пане! не задля нас роблена ця мебіль! Сідаймо на софі!” Сів я, та й упірнув у пружини до самої землі, а пан упірнув з другого боку. Сидимо ми, тільки голови наші видко, мов десь за горбами виглядаємо, а софа трісь! лусь! трісь! та все тріщить помаленьку. Отже з того часу й почав ласкавіше зо мною поводитися, почав руку подавати... Випиймо, о. Мойсей, за вічну пам'ять шляхецького польського гонору! За їх бундючність давню!

Випили й закусили.

— Е, о. Мойсей! Ти, бачу, й чести не знаєш. Дивись, вже горілки тільки на дні! — промовив о. Федір, трясучи останньою горілкою, котра билася об пляшку, аж скло дзвеніло. — Як же я теперечки добуду другого бутля? Треба хоч рачки лізти в ту хату, бо матушка почує!

О. Федір знову, ступаючи навшпиньки, пірнув у темні двері. Але матушка, мабуть, звикла навіть через сон стерегти барильця і пляшок з горілкою, зараз заворушилася. О. Федір, наче архистратиг з небес, вилинув прожогом з темної хати, держачи на руках чимале барильце, в которому горілка жалібно плескатася в порожньому місці.

— Благовістуй, земле, радість велію! — каже о. Мойсей.

— Не дуже й велію, бо тільки на дні, та й то простої,

ненастяної. Не потрапив на друге барильце, бо в хаті поночі.

— Дарма! давай покуштуємо, яка вона?... Як же твої сини? — спитав о. Мойсей, піймавши доброго гедзя зо шклянки.

— Як? Василь вже в філософії, вчиться дуже добре, а менший і досі в нижчих класах. Вигнався аж до неба, а дурний, як треба. Не хоче вчитися! Така шельма, таке ледашо, мабуть тим, що в батька свого вдався. Ха, ха, ха!

— О. Федір зареготався, аж одна дитина закричала спросоння.

— Хіба ж ти не вчився в школах? — спитав о. Мойсей.

— Який там недовірок його вчився б! Ще в бурсі було сяк-так. Вчителі добре приганяли, а я дуже боявся каторжної лози! Раз дали такої прочуханки, що й досі памятаю. Було аж слізози тобі котяться, а таки не вилупиш тих проклятих латинів та греків, як „Отче наш”! Перевели мене в семінарію, зачув я волю. Дивлюся: авдиторів немає, греки та латини валяються в нас попід ліжками. Не вивчиш лекції — професори й слова не кажуть. А тут ще й не викликають! Еге, думаю я, аж ось де лахва. Кидай, Федю, книжки та гуляй! Гуляю я та гуляю, книжки й у руки не беру. Коли зирк! читають на конференції, що такого-то раба Божого Федора Чепурновського „по малоуспешию и маловозрастию” залишили в тій же класі на другий курс, тобто ще на два роки. От і попасав я, трохи покаявся, перевели мене трохи не в першому розряді. А в філософії як закуштував я волі мисли, як і подобає філософії, покинув я знов книжки. Гуляв, гуляв, аж до кінця курса! аж остобісіло! Зберемося було та все молоді, веселі товариші, п’ємо, танцюємо, співаємо, в карти граємо. Ох, що то за час був хороший, вольний, веселий... Вип’ємо, о. Мойсей, як ми колись випивали, як стояли на кватирі у Качуренка. Пом’янімо дні нашої слави, наших веселих молодошів!

О. Мойсей добре поминав свої молодоші, бо дудлив без перерви з своєї здоровової шклянки, не дожидаючися частування.

—Але дивись, о. Мойсей! — крикне о. Федір, — вже й барильце порожнє! Потривай! розкажу я твоїй Марії Івановні!

— А я твоїй Марії Василівні, — одказав о. Мойсей.

— Ой! не кажи, братику!

— А не скажеш мój? Як не скажеш, то й я твоїй не скажу.

— Вже й у вікнах сіріє, й небо світліє, світ недалечко. Чи не одпочити б нам, о. Мойсей?

О. Мойсей тільки звісив голову ще нижче на груди.

— Чи потрапимо до нашої постелі? — спитав о. Федір.

— Потрапимо! аби тільки з місця зрушити, — одказав о. Мойсей. — Підведи мене, а я тебе!

Побралися панотці за руки, підводячи один одного, встали й тихенько подибали до постелі. Ні один з них не заточився ані трошечки, поки дійшли до другої хати.

— Знаєш, о. Федір, що мені оце спало на думку. Як то ми вдвох подужали вкласти в копи стільки горілки! Адже ж ми випили якраз мабуть по дві бутлі!

— Я думав, що тобі й справді путня думка прийшла в голову!

Панотці полягали й ще довго балакали, щодалі, то все тихіше.

— Ну що, о. Мойсей, якби після цього всього та скласти нас докупи. Ой, ой, ой! Який би то з нас вийшов великий піп! мабуть якийсь протоєрей, або архиєрей!

— Ні! Бог з ним! — одказав о. Мойсей. — Тепер з одного мене або з тебе вийшов би цілий причет церковний. Адже ж тієї горілки, що ти випив, стало б на ввесь причет!

— Чи не випити нам ще до подушки? — спитавсь о. Федір. — Тут в моїй келії є пляшка настоєчки. Я ховаюся таки од своєї жінки.

— Як випити, то й випити! Я ніколи не цураюсь того добра.

О. Федір достав пляшку з-під якихсь паперів, здається Єпархіальних Відомостей, завішаних оджею, сів на ліжку, випив сам і почастував о. Мойсея.

— Ой добра ж ця настоєчка!

— Ну, вип'ємо за своїх овець, за „пасомих!”
Випили.

— Ну, вип'ємо заprotoєреїв і архиєреїв!
Випили.

— Вип'ємо за „христолюбиве воїнство!” Йому перше
місце! Куди ж нам до їх, о. Мойсей!

— Ну, вип'ємо ще на сон грядущий! — додав о. Мойсей.

— Отже ж ти, панотче, здається пив би й через сон, —
одказав о. Федір.

Полягали панотці й довгенько гомоніли щось, вже не
слухаючи один одного.

— Як? Твоя Марія Івановна оце ночує сама вдома? —
спитав о. Федір.

— Що? що таке? Гуска Івановна, заправлена на го-
рілці? — замолов нісенітницю о. Мойсей та й заснув.

II.

На другий день сонце високо підбилося вгору, а панотці
ще одпочивали. Тричі закипав, тричі погасав самовар у сі-
нях, а панотці спали. Вже матушка наготовувала снідання, по-
розсылала людей на роботу, ходила, нудилася без роботи,
двічі молилася Богу, а панотці все спочивали. Не втерпіла
таки матушка, пішла, побудила панотців і послала до їх
наймичку з водою й рушником.

Трохи перегодя в тій самій світлиці, на тих самих мі-
сцях, як і ввечорі, сиділи на канапі панотці й не говорили й
слова. О. Федір, свіжий, здоровий, як і попереду, протирає
очі, позіхав, хрестячи рота за кожним разом, одкидав за
вуха мокрі після вмивання густі кучері. О. Мойсей сидів
непорушно, похиливши голову, трохи скрививши набік сині
губи. Причесаний, мокрий волос його прилипав до голо-
ви. На столі, засланім червоною скатертю, стояли три
шклянки чаю. Збоку стояв той самий графин, повний жов-
тої, чистої горілки, тарілка з гарячими пирогами й маслянка
з маслом.

— А доки ми будемо продирати очі? — промовив о. Федір. — Рання пташка дзьобик набиває, а пізня очі і простирає. Матушко! ходи лиш до нас та почастуй нас!

Вийшла матушка, ще молода на вид, чорнява, в білому простенькому чіпкові. Є такі люди, що й до смерті не тerryяють краси, цілий вік цвітуть то молодою дівочою красою, то розкішною повною жіночою, то якоюсь старечою красою. По лиці було видно, що Марія Василівна колись цвіла пишною красою. І тепер ще не стратила вона ні чудових, чорних, високих брів, ні іскряного бліску в огневих чорних очах, ні червоного цвіту на губах, ні рум'янцю на щоках. Здорова на виду, повна в тілі, навіть оглядна собою, вона говорила дуже тоненьким голосом, тихим і співучим, вимовляючи слова з протягом, ніби пісню співаючи.

— Добридень вам, ланотці! Як вам спалося? що снілося?

— Гуска Йовановна снілася, та ще й настояна на горілці! — приснув о. Федір од сміху. — Еге, матушкам не верзеться таке у сні?

— Добрі смішки, коли повипивав горілку з усіх бутлів! — загримала матушка. — Чого ж ви оце сидите та ніби куняєте! Чому не п'єте по чаю? О. Мойсей, ануже лиш по старинному звичаю — до чаю!

Марія Василівна налила чарку, покуштувала, помочивши тільки свої свіжі губи, долила знов і піднесла о. Мойсею.

О. Мойсей підняв очі з каламутними білками й зирнув на чарку. Він боровся з своєю думкою дуже-дуже, скільки було сили, як борються на смерть два люті вороги. О. Федір подивився на його, зареготовавсь і промовив:

Еге, о. Мойсей, в тебе в роті наче чумаки ночували! Випий, будеш здоровший, коли вчора пив, а похмелитись і Бог велів.

О. Мойсей й не сперечався довго, випив і закусив пирогом.

Матушка взяла стілець, приставила до стола й сіла поруч з о. Мойсеем. Свіже, повне її лице, освічене ясним сонцем, стало врівні з блідим, жовтим лицем її сусіда. Здава-

лося, що життя й смерть посідали рядочком, щоб глянути одно на одного й подивувати із себе. Дивись мов, яка я гарна та свіжа, а ти жовта та кисла!

Тількищо випили вони по шклянці чаю, надворі гавкнула собака й побігла до воріт, ніби комусь назустріч. Всі троє разом зиркнули в вікна. В ворота входило два пани. Один товстий, неначе барилло, другий молоденький, тоненький, як хлопчик.

— Бог несе дуже ранніх гостей, — промовив о. Федір.
— Це ж наш Серединський із Хоцінським.

Серединський, як показує його прізвище, походив не з чистої польської шляхти. Його давній рід широко-український був здавна обляшений. Колись давно, ще не за нашої пам'яті, приїхав на Волинську Україну десь із-під Варшави один польський пан-дідич в свій куплений на Волині маєток. З панею наїхала польська двірня, польки покоївки. Недовго думаючи, зараз дідич збудував костел на українській землі, знайшов ксьондза, й тамечки незабаром зачвясилися маленька Польща в нашему селі. Пан звелів набирати селян у свій двір. Наші хлопці й дівчата незабаром зачвясили по-ляхівському, бо пан і пані нехтували нашою українською мовою, зневажали хлопів і заказали, щоб люди в покоях або говорили по-польському, або й ротів не роззявляли.

Швиденько потім пан вибрав собі до двору двох хлопців, нащадків давніх козаків. Обидва були високі, рослі, кучеряві, чорняві. Обидва були одного зросту, одної вроди, з однаковими чорними очима, з однаковим чорним великим вусом і товстими, аж кудлатими бровами. Одного пан знайшов таки в своєму селі, а другого довго підбирал під стать по других селах, як от підбирають під стать паристих коней, або волів. Знайшов він такого козака в чужому селі. Поприїжджають було до пана гості з Варшави. Козаки повинні стояти коло залі по обидва боки дверей; повирані в червону й синю одежду, пообшивану сріблом, в широких синіх шараварах з червоними смугами було стоять козаки, як вкопані. Молоді панянки аж жахалися, що в козаків такі страшні вуса.

Панська челядь цвен'кала по-польському, їздила з панами до костяла, а далі пани звеліли, щоб уся двірська челядь говіла до костяла, а не до церкви, вкупі з панами. Поперевертали пани наших людей на свою католицьку віру. Тільки ті два козаки не згоджувалися стати перевертнями. Одного дражнили Середою, а другого — Суходолею.

— Ви, хлопці, вірні мої слуги! — було каже пан, — вам слід дати добру плату за службу. Говійте до костяла, дам вам доживоття ґрунт і хати, дам по ставочку, тільки приставайте до нашої віри.

Уперті хлопці не згодились.

Кажуть: де дідько сам нічого не вдіє, бабу пошле. Так і тут сталося. Поженив пан наших хлопців на ляхівкач-покоївках, що пані привезла з-під Варшави. Пан вибрав других козаків, а Середу й Суходолю одпустив на волю, дав їм доживоття по хаті, по ґрунту, по ставку, де тоді землі було доволі, а людей було не дуже густо.

Уплів рік, і вже козаки говіли до костяла, молились по-польському Богу до баранка божого, сяк-так балакали каліченою польською мовою, били себе кулаком у груди за молитвою, „кленчали” на одно коліно. Середа став паном Серединським, а Суходоля — Суходольським. А через кілька десятків років два перевертні розплодили двоє ляхівських гнізд на Волинській Україні, тієї дрібної, нижчої шляхти, що й досі її доволі поміж нашим народом.

З того одного гнізда вилинув і татуньо нашого знаменого писаря Серединського. За землею стало скрутніше. Вже син старого пана пооднімав ґрунти й садки, кому що було дароване доживоття. Ціла сім'я розлізлась по Україні, шукаючи хліба то в писарях по цукроварнях, то в окономіях, то в московських канцеляріях. Дрібна шляхта бідніла й помаленьку вмішувалась у народ, втрачаючи свою католицьку віру й польську мову. Батько нашого Ясі Серединського вмер у бідності, не втрачаючи однаке шляхецтва і залишив сина сиротою.

Підпанок зріс між українськими дітьми, прийняв доволі всякого лиха. Його мати мусіла дати його в суконну фабрику робітником. Сміються було люди з пана-робітни-

ка! Ясь Серединський не цурався нашої церкви, бо костьол був за верст шістдесят, кілька разів сповідавсь і причащався в церкві, а кілька разів у костьолі, і певне вважав за однакові обидві віри. Потомок перевертня очевидячки вертався до свого роду, до свого плем'я. Українська кров, перелита кільки раз через польські жили, знов зливалась із рідною кров'ю, непереможною силою історичного нашого життя.

Ясь Серединський з поміщиком Хоцінським увійшли в хату, привіталися із господарем, з гостем... Хоцінського попросили сісти на канапі, а Серединський присів на стільці. Коло вікна біля порога, напроти дверей до другої хати, де бігали й вешталися дочки о. Федора.

Товстий Хоцінський насилу дихав, одсапував після дороги. З широкого, м'якого, оперезаного густими зморшками його лоба лилися краплі поту й застрягали в густих, сивих, кудлатих бровах. Товсте, повне, як торбина з борошном, його лице блищало неначе маслом обмащене; очима він позирав згорда, по-панськи, як звикли позирати в нас в Україні ляхи, і навіть тоді, як лестяться до чоловіка.

Серединський частенько поглядав за двері, сидячи коло вікна. Веселий промінь сонця йшов через вікно, розсипався поміж зеленим листям китайської троянди, що стояла на вікні, і простягався золотим пасмом крізь лиць Серединського на підлогу. У тому золотому промінні світилося молоде лиць Серединського. В його лиці, здається, злучилося докути все, що було лучшого й кращого в красі типу українського й польського. Стиха освічений збоку, обквітчаний зеленим листям троянди, сидів тут неначе предок його козак Середа. Той же був волос розкішний, густий, кучерявий, той вус, чорний, те ж лиць з рум'янцем, ті брови рівні, блискучі, густі, — той козак Середа, та не той! І волос на голові був м'якіший у пана Серединського, і кучері блищали, як шовк, і брови тонші, і вуси наче вимальовані на білому виду з тонісінками, як тінь, бережками. Його тіло було біле, гладеньке, як папір, а темнувата українська свіжина зісталася на щоках, неначе темнуватий осередок ли-

сточків світлого чорнобривця. З-під чорних брів світилися чисто польські ясно-сірі велики очі якось по-дитячому, трохи з усміхом. Молодий був панок Серединський. В його очах ще не світилась його душа доросла, його серце доспіле. А по тому стиха задуманому лиці, по дитячих рум'янцях на щоках трудно було вгадати, як заблищать його очі, які думи заворушаться в голові, як він прийде до зрости й душевної сили, як заграють у його серці принадки!

Серединський сидів і мовчав, трохи скорчившись, як от сидять менші перед старшими. Розмову розпочав пан Хоцінський. Він говорив по-українському, але вимовляв слова якось на польський лад. Наше и він вимовляв як польське *у*, або московське *ы*. Наші голосні й приголосні літери в його виходили такими шорсткими, ніби він ставив ъ перед кожною. Уся мова його була якась туга, лемехувата.

— Як же вас, о. Федір, Бог милує! як живете ви з дітками. Як ваше здоров'я?

— Спасибіг, так само, як і ваше! — Усі осміхнулись. — Здається, насилу носите? — додав о. Федір.

— Ой важке, важке мое здоров'я, — одказав Хоцінський, держачи обома руками живіт.

— Мабуть не погано панам, коли надбали собі такого здоров'я! — промовив о. Федір, поглядаючи на його скоса.

— Ви б уже не питали один одного про здоров'я, — вмішалася матушка.

— Шо ж доброго начитали ви в вашому „Сын отечества?” — спитав пан Хоцінський після недовгої розмови то про це, то про те. — А я от приніс вам знов кілька номерів „Вѣсти”¹⁾). Сказати вам, панотці, правду, ви не знаєте, що є в російській літературі найлуччого, і читаєте не знати що. І між росіянами, бачу, єсть люди вже як люди, і розумні і просвічені, котрі зрозуміли, який поклад діла повинен бути найлуччий. От дивіться: яка невелика оця газета, а яка правдива!

Хоцінський розгорнув листок газети й почав водити очима за стрічками.

¹⁾ Газету цю видавав в Петербурзі п. Скарятин. Вона стойть за інтереси панські й аристократичні.

— Нарікають на нас, на поляків, — промовив Хоцінський, — ніби ми встоюємо за панством. Дивіться! Ось пише те саме руський же і думає якраз так, як і ми! Пішла в вас мода на мужиків, а панам ніби на світі й місця немає! А коли сказати правду, то тільки пани поробили все, що є на світі гарного й доброго, їх розумом стоять царства, цвіте наука, цвітуть фабрики, живе сам мужик. А мужики тільки пили в корчмах горілки, та орали поле, та лаяли панів. До чого мужик вартий? Тільки сіяти та орати, та панщину... чи то, правда, роботу чорну робити! Пани багато без міри вартніші й здатніші за хлопів у всьому. А тепер дали їм волю, порозпускали їх, громада верховодить по селях, далі будуть верховодити й нами. Повидумували земства, де мужик сидить врівні з паном. Це все я вичитав у „В'єсти”. По моєму, хто до чого родився, до того й берися. Як не піп, то й не мікайся в ризи! Всьому дав Господь своє місце в світі. Одним треба панувати, другим покорятися. Не можна бути всім панами, — не можна бути всім і мужиками. Що сам Господь повелів, те й повинно бути.

— Коли ж то повелів таке диво Господь? — спитав о. Федір.

— Воно не велів Господь такими словами, але, бачите, в Біблії...

— В якій же то Біблії? Хіба в польській, бо в нашій нічого такого немає, — промовив о. Федір, сміючись. — Чому ж і з мужика не може бути й учений, і купець, і урядник?

— А нехай Бог милує! — крикнув Хоцінський. — Що создав Господь, то не зміниться.

— Але ж Господь создав тільки голого Адама та Єву, і не создав ні шляхтичів, ні мужиків.

— Які бо ви, о. Федір, чудні, єйбогу! а ще й духовні й просвічені! Ви знаєте, що не все Бог написав у книгах, але є ще на світі й філософія...

— Це якась чудна філософія!

Подали чай. Серединському мабуть надокучило слухати таку розмову. Він узяв свою шклянку і пішов до другої хати до паночок. Старі самі зосталися у світлиці.

Заговорили потім про господарство, про врожай, про буряки, про робітників. Пан Хоцінський звертав мову на те, що колись то було добре всім, і панам, і духовенству, і навіть мужикам, як мужики робили панщину.

— Мова мовиться, — як кажуть, — промовив Хоцінський, — а ми з паном Серединським до вас, о. Федір, не в гості прийшли, а за ділом. Я знаю, що о. Мойсей ваш приятель, і буду й при йому говорити щиро і прямо. У нас молодий, а в вас, о. Федір, молода напоготові. Старша дочка ваша й хороша, і добра, і господиня, а пан Серединський, як бачите, хлопець пристойний, здоровий, розумний, а до того швидко буде на другій половині Нестеринець, в моого сусіди поміщика, економом, як вибуде рік старий економ. Сказати вам правду, Серединський, коли тільки скоче шануватися та не лінуватиметься, то чоловіком стане, бо він хлопець дуже розумний й до всього придатний. Ви знаєте, що ми близькі сусіди, що я вам не ворог, зла не мислю ні вам, ні вашим дітям. Коли воля ваша, хліб наш приймайте і дітей заручайте. А як ні, то й ні. По чарці та й додому!

— Цебто мова про старшу дочку? — промовив о. Федір.

— Еге, — одказав пан Хоцінський. — Чого їй сидіти та хліб батьківський збавляти, коли вона буде щаслива й за Серединським?

Хоцінський знов, що сім дочек сиділо на шії в о. Федора, і богослови навіть обминали старших дочек.

— Про мене, — одповів о. Федір. — Але ж треба жінкі й дочки спитати. Кóли в їх згода, то про мене хоч і поклони бити. В мене дочек — хоч на продаж!

— Та молоді вже давно згодились! — промовив Хоцінський. — Я вже те добре знаю.

— Піду пораджуся із своєю старою, — сказав о. Федір і вийшов до другої хати.

— І не говори! — промовила стиха матушка в третій хаті. — Не дам я своєї дочки за світського! Підождім трохи, може хто навернеться.

— Нічого нам богословів ждати! Вони сватаються, де сотнями пахне. А які наші достатки, про те знають усі.

Хіба ж мало богословів перебуло у нас? А чи спитав хоч один? Не оддамо дочки за Серединського, то дамо за дяка. А по моєму, вже лучче йти за панка, ніж за дяка. Все таки буде Ганя пані, а не дячиха.

— Боже мій! Але ж вона буде не духовна! Наш рід увесь духовний, одна Ганя наша одрізниться. Та ще якої він віри? — Сльози виступили на очах у матушки.

— Про віру хто його знає! Він здається й нашим і вашим, і до костьола й до церкви. Даваймо дочок, поки женихи трапляються, бо потім і таких не стане.

— Як хоч! Ганя сама каже, що їй не йти за богослова. А мені жаль. Першу дитину видаємо, та й Бог зна як, за якогось ляшка чи недовірка. — Матушка залилась слізми й не могла вже далі слова промовити.

— Будуть люди нарікати на нас, — промовила далі мати, втираючи сльози хусточкою. — Буде Ганя нещаслива, — скажуть, що ми втопили своє дитя. Коли б же він був хоч добрий, а то хто його знає, що воно за людина. Я мати своїй дочці. Чує мое серце щось недобре. Чи щаслива ж буде вона з ним, з чужим родом?

— А хто ж його вгадає. Якби пак знаття, що колись буде! Правда, і ляхи бувають добрі люди, а він таки не цурається нашої церкви. Боже їх благослови. Між ними є любов, а де любов, там і щастя. А хіба ж ми не були щасливі, хоч були обое дуже вбогі?

Цим словом матушка трохи заспокоїлася. А о. Федір пішов сповістити пана Хоцінського, що від старих жадної притичини немає.

Не горлиця за дітками літнім вечером у лузі жалібно воркує, то рідна мати перед заручинами за дочкою молодою плаче та сумує:

— Іди, дочки, коли твоя добра воля! не силуємо тебе. Коли будеш щаслива, дякуй своїй долі. А як будеш сльози лити, ввесь свій вік тужити, не нарікай на мене, не нарікай на батька. Чи я ж не мати своїй дитині? чи я ж не бажаю, Господа не благаю рано й вечір, щоб мої діти були щасливі, хоч і не багаті? Чи я б тебе, моя доню, не обзолотила? Чи я б тебе не oddala за богослова, якби сила моя, якби воля моя!

І тепер я за тобою плачу, — промовляла мати, обнявши Ганю, — і тепер боюся дати тебе в чужі, небезпечні руки! Лучче б я тебе під шум пустила, ніж мала оттак видавати! Будеш, Ганю, безталанна, — не кляни, серце, своєї матері.

Не зозуля в зеленім лузі веде перед між галочками, то молода зговорена виходить на заручини з молодими сестрицями.

Обсіли сестри, як галочки, навколо всю світлицю. Зацвіла світлиця о. Федора дівочими личками, та все чорними очима, та чорними бровами, як городчик цвіте на весні. Сама Ганя, повна й здорована, була схожа на рослину, що виростала на добрій, вогкій землі, поливана дощем, завше освічена сонцем.

Молода, кажуть, все буває гарна. Гарний пуп'янок між зеленим листом, але краща квітка, як розгорне свій увесь розкішний лист і розпустить навколо себе пахиці. Ганя сиділа коло молодого в повній дівочій красі, як маківка раннім ранком, що тієї ж ночі розпустилася із пуп'янка. З її лица ще не спили ті рум'янці, що виступили при однім слові хлопця-чорнобривця: „Чи будеш ти, мила, навіки моею?”

Мати сіла проти своєї дочки й очей з неї не зводила.

— Брови твої, серце доню, брови чорні! кому ж ви достається? чи другові, чи ворогові? чи долі, чи недолі? Не почорнієте ви в розкоші, коли б же ви рано не злиняли в нужді?

Взяв жаль серце матері.

Пан Хоцінський блискотів вилупленими очима на молоду, на молодих її сестер, як той вовк, що залізе до овечок у кошару. А Серединський сидів поруч із молодою, хороший, молоденький, наче той молодик на небі. З-за стола виглядали його очі тихі, губи осміхаючі, густі кучері. Його раде лице все світилось і блищає веселістю, мов у хлопчика, тоді як його або похвалять, або по головці погладять, або дадуть дуже доброго гостинця.

Один о. Мойсей сидів похнюпившись. Невесела думка лежала в його на серці! „Коли ж то мені доведеться видавати дочек заміж, женити синів?” була в його така думка.

Поглядів він ласкавими очима на молоду, теплим поглядом на чужих, здорових, хороших діточок, а його батьківське серце аж боліло. В йому прокидалися батьківські інстинкти, заворушилася потреба любові до дітей, невгамована потреба щастя великого, хоч і неспокійного та болячого, — мати й годувати дітей, тішитись і боліти ними, а потім видавати їх заміж, або женити. І заздрісно йому стало чужим дітям, чужому щастю, навіть чужому клопотові.

Всі сиділи й більше думкою думали, ніж говорили. Буває час, де потрібніше красномовне мовчання, ніж говірке слово. О. Федір, по своїй вдачі, був не зугарний наладити мову на тон дуже поважний, нежартовливий і теж мовчав.

Коли це з другої хати одчинилися двері. У світлицю вступила стара бабуся, одягнена чепурненько, в білу сорочку, в чорну спідницю з червоними квіточками й зав'язана чорною хусткою. Поцілувавши о. Мойсея в руку, вона хотіла приложитися і до руки Хоцінського. Він не дав руки, бо при людях ляхи не дають руки цілувати. Бабуся принесла в руках килим і почала розгортувати в кутку перед образами. Всі встали. В молодих запалилися щоки полум'ям. Мати не вдержала сліз, як молоді стали на килим і почали бити поклони. Й здавалося, що дочка вже ступила на хистку кладку, звідкіль посунеться в воду. Всі сестри, дивлячись на матір, і собі поскривлювалися.

О. Мойсей прочитав тихо молитву. Його голос тихий, з недужих грудей, тремтів од жалю. З-за дверей виглядала бабуся й дівчата. Побили молоді поклони, поцілувалися із старими, Ганя поцілувалася зо всіма сестрами і з бабусею. Пан Хоцінський надувся, вирівняв спину, щоб надати собі ще більшої поваги; його живіт страшенно випнувся, як здоровенний гарбуз, що часом напредиво вродить у городі між меншими.

Та ж сама бабуся ввійшла в світлицю й знесла на підносі пляшку вина й чарки. Всі почули, що церемонія скінчилася і почався звичайний час. Всі загомоніли, сестри почали шептатися, молодий почав тихо говорити з молодою.

Побрали чарки в руки.

— Тепер, Ганю, так! — промовив о. Федір, взявши чарку, — або пан, або пропав! Будьте ж ви щасливі вдвох у парі, як і я щасливо ізжив свій вік. А ви, Іване Станиславовичу, жалуйте мою дочку, коли берете клопіт на себе, а то ще, як схочу, то й не oddам!

— Годі вже тобі жартувати! I тут не обійтися без жартів, — промовила матушка. — Пішли ж, Боже, вам з неба, чого тільки треба! Дай Боже вік довгий і щасливий! — приказала Марія Василівна до чарки, втираючи слози.

— Де ж ви, паничу, будете священиком? — промовила сміливо бабуся до молодого. Вона вигляділа всіх дітей о. Федора й молоду, Ганю, і була своєю людиною у господі, а дітям здавалася близькою родичкою. — Чи далеко завезете нашу панну? — спитала бабуся.

Всі засміялися.

— Я не буду священиком, — одказав Серединський, почервонівши на лиці.

Бабуся очі витріщила.

— То наша Ганя не буде матушкою? — спитала вона в Марії Василівні.

— Не буде, Мотре.

— А чим же вона буде?

— Вона буде пані.

— Ох мені лихо! Нехай Бог боронить! — прохопилася стара, й сама не зоглядівши. — Ви, паничу, лучче вистарайтесь на священика!

О. Федір кивнув бабі, щоб вона йшла собі до кухні, не соромила панів.

А тим часом у дбалої господині паніматки вже й обід постиг. Вона попрохала всіх у столову хату до обіда, а бабуся розказувала в кухні, що іх Ганя не буде попадею, а буде панією. Пішла про теє чутка по селу, загомоніли молодиці. I не раз, зустрічаючися з Ганею, благали її добри люди не йти за пана, а дожидати священика.

Тижнів зо три заставалося ще до весілля. Тижнів зо три безперестанку чути було весільні пісні щодня й щовечора до пізньої ночі в хатах у о. Федора. Як ті пташки на весні виспівували наймички в пекарні. А в покоях шість

сестер Ганіних, готуючи сестрі виправу, перегукувалися з наймичками, як соловейки в гаю. А до їх голосів прилучала й молода свій жалібний голос, як та горлиця:

Заручена ти, Ганнуся,
Зарученая,
Та подала свою руку,
На заруку.
Ручко ж моя білесенька
У батенька!
А чи будеш така біла
У свекорка?

— Коли б уже, Ганю, ти швидче йшла собі заміж! — казав батько, сміючись. — Так накричали мені в уха своїми піснями, аж голова болить. Піду в клуню, ляжу, думаю одпочити, а там під повіткою наймички коноплі тіпають та вищать так, що й спати не можна. А тут у хаті дочки голосять! І горло їм не заболить!

А тим часом, як в одній хаті весела молодість пісень співає, в другій хаті клопотлива старість раду радила.

— А яка твоя думка, паніматко? — спитав о. Федір у жінки. Я не думаю справляти такого бучного весілля, як наші батюшки скрізь справляють.

— А що ж ти думаєш? — спитала його матушка, здивувавши.

— Я те думаю, що не буду запрохувати гостей на весілля білетами. Попрошу с. Мойсея, та твого брата, та свата Хоцінського, та й годі. Накажу молодому, щоб музик не наймав, коли то є за що найняти. Ти знаєш, які наші достатки. Лучче дамо дочці ті гроши, ніж маємо втратити на весілля. А то найде гостей трохи не з усього світу і втрачайся на сотню, або на дві карбованців! Воно таки, якби дочка йшла за богослова, то не жаль було б заходу! А цей латаний зятьськ нехай пробачає!

— А хіба ж весілля справляється для зятя? Чом же не для дочки та й не для нас?

— А хто ж їй винен, коли вона не йде за богослова!

— Хто ж більше, як не отець-мати! Якби ми були багаті, не сиділи б паннами й досі наші дочки. Першу дитину

відаємо та ѿ то не по-людському. Якщо ж те весілля буде без музик? Скинеться трохи на панаходу... І дочка жалкуватиме. Скаже: випхнули батьки з хати, навіть весілля не спростили.

— А хіба ж їй лекше буде, як випхнемо з музиками й танцями?

— Що ж скажуть люди, гості?

— Які гості? — крикнув о. Федір.

— А ті, що наїдуть!

— Я ж іх не проситиму!

— Наїдуть вони й самі, непрохані.

— То що ж? Воріт я не запру! А хто приїде, то ѿ так поїде!

— Добре! Єйбогу, добре! Та нас же осудять, обговорять кругом! А в нас діти, та ще й дочки! Не останню дочку відаємо. От там шість сидить!

— Еге-ге! еге-ге! Осудять! Матері їх чорт сірий за цеє! Сім дочек, та сім весіллів. Клади по сто карбованців та ѿ сімсот буде. А треба ж і до дочек щось приклести! Не здобрують же вони бучними весіллями та музиками. Нехай гості дулю з'їдять, як понайдждають! Не здивують, коли я їм дам по шклянці чаю та сяку-таку закуску. А вже там тих витребеньок, тих цукрових пірамід, тих вин шампанських... то за це нехай вибачать. Я б сам поживився таким добротом, якби пак було. Дочки, правда, шкода, але шкода, то не вигода!

— Про мою частину! — одказала жінка тихо, переконавшись в правдивості слів свого мужа!

— Ти знаєш, що в нас грошей Біг-ма! Коли б як одягти дочку, не випустити бosoю ѿ неодягненою. А то виходить в злідні, та ѿ з готовими зліднями! Потім і буде соломою топити, горшком воду носити та згадувати бучне весілля. Ти мені там не дуже напікай та наварой! я тобі на це і грошей не дам!

— Про мене! — сказала матушка, вийшовши до другої хати. Там вона впала головою на стіл і ридала, тільки її голова трусилася.

А в другій хаті панни, нічого про те не відаючи, виспі-

вували веселих пісень, марили веселими думками про весілля, про тих паничів, що понайжджають на весілля, про танці та музики. Кожна панна вже заздалегідь міркувала, як би віратися і до лиця, і по моді, і як зачесатися, і чим заквітчатися, щоб заполонити серце якогонебудь богослова. Тільки й мови було в іх, що перелічувати гостей, паничів і паночок, що мали понайжджати на весілля.

III.

Перед самим весіллям, у суботу вранці затихли весільні пісні. Панни ходили, мов неживі, порались, як сонні. Одна насилу володала руками, прасуючи залізком мушлинову сукню, друга чесала косу, заплітала в барабанчики й спересердя рвала свій гарний волос. Навіть маленькі сестри втихи і не щебетали, а молода сиділа невесела, оклавши руки на колінах. Всім стало відомо, що о. Федір че звелів справляти весілля, прохати гостей; всі знали, що й музик не буде. Всі надії на веселі танці пішли марно.

Одна тільки матушка частенько бігала до лекарні й крадькома шепталася з старостикою. В надвірній хаті, що стояла коло комори, вона готовала печиво й вариво, бо сподівалася багато гостей.

Коли це в хату вбіг о. Федір. Лице його було неспокійне, його очі виявляли таку тривогу, переляк так очевидячки малювався на його обличчі, що всі в хаті притихли, мов поніміли. Всім здавалося, що в хаті або пожежа, або злодій шкоду зробили.

— Еге, в нашого дяка недавно шив Борух? — спитав він у матушки.

— Не знаю, — одказала матушка, не знаючи до чого тут стосувався Борух.

— Пошли наймичку до дяка спитати! та швидко! То-то я пам'ятаю, що бачив проклятого Боруха! От тобі й на! Таки ж сковалися ми з своїм весіллям! Тажеж він оце прозвонить на всю губернію про весілля! Бідна моя головонько!

Прибігла наймичка й розказала, що Борух і справді шив дякові каптан і поїхав того тижня.

— Так і єсть! Ганя вже була заручена! — промовив о. Федір. — Пропаще діло! Тепер Борух, як сорока на хвості, рознесе по всіх усюдах про весілля! — О. Федір взявся обома руками за голову й, замість бідкання, дрібно й весело зареготався. Заклопочене лице знову заблищало сміхом. — Радійте, діти! весілля буде! — крикнув до дітей.

Заворушилися дочки, як пташки, забігали по хаті, прибирали й витирали. Знову піднялася пісня. Пооживали панни. А всьому був винен Борух.

Той Борух був „духовний” кравець; їздив по селах і шив священикам ряси й каптани. По всій губернії він знав усіх батюшок і матушок, знав усіх попівських дітей, усіх дочек, навіть скільки котрій років. Знав він про всі хатні плітки, де, про що і про кого говорилося, переносив усе те далі, посередині не одну сім'ю з другого. Жодна газета, жодна пошта не переносила так швидко звісток з одного краю до другого, як язик Борухів. Жидівські кагали, ярмарки служили йому замість телеграфів; широко він розкидав вісті про крайове духовенство. Всі знали Боруха, навіть годили йому, щоб часом не понаговорювали чого на дочек. Зате ж і Борух не знав міри своїм витребенькам, де було шие. Давай йому й нового горшка, і свіжих яєць, і меду, і воску, і коржів з питльованого борошна, і курчат, і молока, так було канючить хирний Борух.

Не трудно собі тепер зміркувати веселість дочек о. Федора, а його не дуже любив Борух за його глузування з жидів.

Тим часом о. Федір, підобгавши поли каптана, тихенько сам почимчikuвав поза клунею, поза стіжками до старости й вирядив його до містечка за горілкою, за винами та ромом. А матушка ще частіше вешталася із покоїв до кухні, частіше шепталася із старостикою, панни ще швидше заворушились по покоях. Вже й смеркалося, вже й ніч настала і другі півні заспівали, а світло не згасало в кімнаті паннів. Там коло двох дзеркал товпилися веселі дочки о. Федора одна одній завиваючи кучері. А тиха розмова про

сусід, про паннів і паничів далеко одганяла сон од чорних очей.

Одна молода сиділа, не мовлячи й слова.

— Чого ти, Ганю, така невесела? — питали сестри. — Чи тобі молодий не до вподоби, чи може тим, що сама бідна за бідного йдеш?

— Ой, сестриці! І Ясь мені сподобався, а бідність здається вже на роду мені написана. І дома не знала розкоші. Тільки як подумаю, що я останній вечір духовна, а завтра, як звінчаюся, я вже стану свіцька, то так мені стає чудно, так чудно, аж страшно! Мені здається, що я стану або другою зовсім людиною, або поламаю віру... Всі мені змалку говорили, що я буду духовна, піду за священика.

Швидко й світло згасло, поснули панни тонким чуйним сном, а більш того — дрімотою до половини з mrяями. Остання заснула матушка: до півночі молилася вона перед образами, прохала в Бога щастя-долі своїй першій дитині.

В неділю по обіді походжали дочки о. Федора по хатах, повирані в найкращий убір, який тільки знайшовся в скринях Марії Василівни. Старші панни скоса поглядали в дзеркало на свої талії, на білі та рожеві сукні, на вінки з зеленого свіжого барвінку, що лучче всяких квіток йшов до їх чорних кіс, до чорних брів. В кімнаті все було налагоджене до вбирання молодої на вінчання: біла сукня, білий вінок з троянд, букети зеленого мирту. Як рій, вилісся малі сестри коло того убрання, оглядаючи його з усіх боків, ненáче щось святе.

Почали з'їжджатися прохані гости: о. Мойсей з жінкою, брат матушчин, один старенький батюшка, що просили звінчати молодих. Швидко потім вступив у хату й наш Хоцінський з молодим. О. Мойсей убрається в нову рясу з якоїсь претовстої вовняної матерії, що стояла дубом на його сухому тлі, спадаючи рівними негнучкими фалдами, як дошками. Пан Хоцінський укрив свій живіт і груди якоюсь дорогою, але чудною матерією з лапатими квітками й здавався великим ліжком під укривалом. Господар убрається у найширшу рясу, а молодий причепурився як та лялька. Ніхто б у світі не подумав, що то пана писаря підписар.

Подали чай, переговорили, що треба було, і замовкли. Поввіходили панни, посідали... Знову погомоніли трохи й замовкли... Вечір наблизався, а гостей не було. Пан Хоцінський позіхав, щулився на канапі. Його очі налились кров'ю. І о. Федір позіхав і схилявся дуже часто набік. Панни засумували та все поглядали на вікна, чи не котять гості у двір. По дорозі не видко ані коняки, ані візка. Вже панни поскривлялися, сподіваючись, що не буде ні гостей, ні музик. Молоді сиділи похнюопившись. Матушка засмутилася, що дурно тільки пекла й варила. Навіть о. Федір жалкував, що не йдуть гості, тоді коли всього було наготовлено доволі.

Аж ось наймички принесли звістку, що на Паляниківському кутку гості позаймали всі людські хати, стали в дяка, паламаря, проскурниці.

Панни загули по хаті, як бджоли, молоді повеселішаля. І їй хотілося вийти до вінця не одинокою, а з веселими подругами, з музиками, з проводом гостей. А молодий поглядав на двері, неначе чогось сподіваючись.

Загуркотіло по двору, собаки загавкали. Всі кинулись до вікон. З гори скотився великий повіз і став перед порогом, а за ним другий і третій. Повози були повнісінькі. З них почали вилазити панни, паничі, матушки, батюшки. Панни в'їхали у двір повирані по бальному.

Не встигли повози од'їхати од порога, як у двір улетів старий здоровий фаєтон і з розгону трохи не штурхнув дишлем у передній повіз. За фаєтоном летів знов фаєтон, а за ним три нетачанки, а за ними новий хороший фаєтончик з хорошими баскими кіньми. Потім потяглась ціла валка повозів, фаєтонів, нетачанок всякого фасону й усікої масті. Все то приїзджало й од'їджало, даючи місце новим, свіжим гостям. В повозах було повнісінько гостей — батюшок, матушок, паннів, паничів, ляшків, навіть офіцерів і німців кілька з цукрової фабрики. Гості знайомі з хаяйською сім'єю понавозили з собою незнайомих і тут тільки перший раз рекомендували їх. Деякі зовсім незнайомі приїжджали прямо самі. Швидко потім все подвір'я й пів городу було заставлено повозками всякого фасону, хорошими новими

фаєтонами й здоровенними, старосвітськими перекупленими у панів. Скрізь стояли нетачанки, шарабани дуже чудні, схожі на коліщату скриню. Всі хати о. Федора сповнилися гістьми, що й протовпитися було трудно. Якийсь батюшка аж з другої губернії, товариш о. Федора по семінарії, перевчувши через Боруха про весілля, приїхав з цілою сім'єю. Семінаристи, ідучи до школи, звернули з дороги на весілля цілою валкою. Гостей було сила!

О. Федір тільки стояв, розпростерши руки й приймаючи обіймання й цілування, хто його знає й від кого!

— А що тепер будемо робити? — говорив о. Федір жінці, викликавши її до комірки. — Чим будемо приймати гостей? де візьмемо музик? Чи не наготовила ти чого-небудь на вечерю?

— А ти наготовував? — промовила матушка сердито. — О. Федір змішався, і матушка чогось змішалася. — Я знала, що без гостей весілля не обійтеться, хоч ми їх не просили. Де вже пак. Аби зачули про весілля, приїдуть і непрохані. Хоч сердясь, хоч ні, а я звеліла вбити рябого бузимка, заколоти чорного кабана та троє підсвинків, зарубати п'ять індиків, п'ятеро гусей, курей, качок...

— Хоч сердясь, хоч ні, а я купив з десяток відер горілки, вин, рому...

— А на нечистого ж ти накупив тієї горілки такого багато! — промовила матушка. — Хто її вип'є?

— А я, коли гости не доп'ють! Добре, бач, що весілля трапилось! Але навіщо ти спортила бузимка? Адже ж з його був би через кілька років хороший віл!

— Бо я знала, що гостей треба приймати. Не останню дочку видаємо!

— Оттак же само й я знат, що не останню дочку видаємо, та й „вгилив” цілу бочку, щоб не сором було перед гістьми. Не доп'ють гости, то моя часть. Не з'їдять гости бузимка, — про мене, доїдай собі й бузимка! Ха, ха, ха!

Коли тут несподівано музики вдарили якогось дуже веселого марша на приїтання.

— От тобі й музики є! — промовив о. Федір. — Зятьок таки постарається! Мабуть заставив останню сіртучину. Не

хотів я справляти весілля, а воно таки само справилося! Ха, ха, ха! Ходімо ж та погуляємо! Біс там бери й твоого бузимка і твоїх індиків! Час виряджати дітей до церкви!

Молода вже вбралася до вінця. Вся в білому вона була хороша, як біла лелія. Нова сукня стиснула її повне рожішне тіло. Густий серпанок, спускаючись трохи не до землі, закрив її повний стан не перетягнутий, не змучений давлячими горсетами. Між усіма паннами найкраща була молода. Як зірница з зіроньками ввечорі зійшла, так молода, убрана до вінця, з подругами вийшла. Як хороший місяць-молодик на синьому небі, так хороший був Ясь між усіма паничами. Його лице біле, міле, ніжне, з червоними губами, дхнуло щастям.

— Хороший твій зять, хоч і не дуже чиновний, — говорили батюшки о. Федорові.

Музики заграли жалібну українську думку, ту думку, що може поворушити саме тверде серце, захмарити найвеселіше чоло й навіяти згадування про страту якогось щастя, якогось добра... Під грани музик молоді посувались до ідаліні, де їх ждали батьки з образами. Поважна година, смутний голос музик зігнали звичайну веселість з лица о. Федора й надали його голосові дрижачий, жалібний тон. Матушка залилася слізми, а за нею молода, за молодою всі сестри, а потім і сторонні матушки. Горе молодої звернуло увагу всіх гостей. Жадне прохання близьких приятельок не вгамувало її сліз. Дами почали шептатися. Всім здалося, що її присилувано йти заміж, всі знали о. Федора як не дуже м'якого батька.

— Чого ви так плачете, Анна Федоровна? — питали її подруги.

— Як же мені не плакати, коли як гляну, кругом усі духовні, всі духовні, одна я одрізана од усіх, мов чужа.

Музики вдарили веселий марш. Молоді сіли на повіз. Вже стемніло надворі, як поїзд рушив до церкви. Свіжий вітерець швидко обсушив сльози молодої, а ясні зорі розвеселили її очі, звернуті на прехороше лицезріння молодого, на чорні кучері. Зглянулись вони — і молоде серце молодої швидко втихомирилося. Не гіркі сльози молодої. То не пе-

кучі сльози, що висихають од погляду мілих очей, од вогню широї любові ...

Вернулися з вінчання. Як слід, по звичаю, випили за здоров'я молодих, потім напилися чаю. Музики весело вигравали до танців. В невеликих хатах було тісно й душно од великого патовпу. Боярин насили розіпхав гурт, щоб серед хати поставити молодих до першої кадрилі. Всім паничам хотілось танцювати. Вся молодь пустилась у танець. Але все те крутилось, вертілось трохи не на одному місці, штовхаючи одно одного ліктями, спинами, наступало на ноги. Вже було розідрано кілька суконь на паннах, вже не одна гірлянда на голові потерлась на сіно, як тут покликали музик у велику надвірну хату. За музиками поспалися всі паничі, панни, молодші матушки, котрим ще не одпала охота до танців.

На подвір'ї о. Федора стояла проста здорова хата, навіть з помостом для челяді. Зимою там сиділи наймити, а літом заганяли туди качки та гуси. Не гадаючи об весіллі о. Федір і забув про неї. Зате ж не забули про неї його дочки та жінка. Там матушка готувала крадькома забитого бузимка та кабана. Панни заслонили опонами та килимами піч, вимазали, вичистили хату, вимили поміст, обвішали стіни й вікна кругом гірляндами та вінками з дубового листу, з зеленого моху і городнього зілля, гвоздиків та чорнобривців, не поморожених на морозі. По кутках і на печі вони поставили зелені соснові гільця, уквітчали їх калиною, чорнобривцями, пучками зернистих колосків вівса. Коло сосен стояли вазони олеандрів і інших хатніх квіток. Навіть на стелі якась умудрилася причепити гірлянди. То була їх найвеселіша робота перед весіллям, робили вони її крадькома од батька, позаслонявши вікна од двору.

Освічена веселим світлом, біла, просторна хата з побіраними стінами й кутками, з лавками навколо, закритими нерозрізаними рушниками, привітно прийняла до себе невиданих зроду гостей. Музики сіли за опонами коло пічі, а двоє малих музикантів з великими басами витеребились аж на піч під саму стелю. Швидко потім задрижали шибки в вікнах, застугонала хата від танців. Сповнилися на-

дії дочок о. Федора, переважила весела молодь, пішла марно лиха рада клопотливої старости!

— Де ж оце у вражого сина діліся музики та танці? — спитав о. Федір, не чуючи в третій хаті шуму й стукання закаблуками.

— Пішли в надвірну хату, — одказав йому хтось. — Там грають і танцюють.

— В курятнику! — крикнув о. Федір. — Ха, ха, ха! Мої кури ще зроду не гуляли на весіллі! Нехай же побачать! А ходім, панотці, що там за диво діється в курятнику! Бігай, паничу, возвісти там, що, мов, старі йдуть танцювати!

— крикнув він до якогось панича. — Мерщій! бігцем!

Хлопець побіг, а за ним рушилися батюшки й старші матушки.

— Матушки, — гукнув о. Федір, — беріть же мене під руки! Хіба ж я не архиєрей на весіллі у своєї дочки?

О. Федір насторочив руки. Дві немолоді матушки в хустках на головах, веселі, жартовливі вхопили о. Федора попід руки й повели через двір. Деякі батюшки вели процесію, несучи попереду в руках свічки. Якийсь диякон, що з ним о. Федір цілісінський вечір перекидався жартами, вхопив його рясу ззаду й поніс довгі фалди в руках. Позаду висипали всі матушки старі, всі батюшки, все, що зосталося в хатах, навіть слуги пороззявляли роти, дивлячись на процесію.

Темної ночі йшла процесія по двору, тихо гомонячи. Посланець дав знати у хаті тим часом. Всі паничі, побачивши жарти, стали рядками, як москалі, і крикнули уру. Музики вчесали веселу метелицю, знаючи звичай старих. О. Федір, з розставленими руками, з головою, закинутою назад всунувся з процесією в хату.

В одчинені навстіж двері полився з хати хвилею світ на темний двір. Білі веселі стіни, білі сукні на паннах, зелені гірлянди та гільця надали тому курятникові такий панський незвичайний вид, якийсь празниківий, що о. Федір аж здивувався. Повна веселих молодих гостей з свіжими молодими лицями, повна зеленого зілля й гілець — та хата здавалась далеко кращою од усіх покоїв о. Федора.

О. Федір вступив у хату гордо й пишно, по-архиерейськи, зирнув очима і, не втерпів, зареготався. Повага не держалась на його веселому лиці, на великих очах і спливала як вода.

— Оттак-так! Дочки о. Федора — промовив він — хазяйки! нігде правди діти. Я думаю, що вони, заслонивши віконця од людського ока, цибульку перебирають або буряки скромадять та весільних пісень співають. А вони витурили моїх качок та курей...

— Дивись, брате, куди твої дочки позаганяли качки та кури! — промовила весела матушка, близька родичка його. Вона одхилила ширму, присівши коло припічка, одслонила заслонку й посвітила в піч.

О. Федір так химерно присів коло припічка й заглянув туди, передражнюючи свою родичку, що всі в хаті покотились зо сміху.

В печі в ринках та мисках покотом лежало посмажене цілісіньке стадо курей, качок, індиків, гусей...

Знов усі засміялися голосно. Музики вдарили веселу метелицю. Старі матушки порозганяли паничів і розпочали метелицю. А о. Федір, ухопившись за голову, вертівся в кружі та промовляв:

— Бузимки мої, кабани, підсвишки, гуси, індики!!!

— А барило горілки? а вівівідра рому! — одказала Марія Василівна, перекручуючись у метелиці.

Вже свінulo, вже й ніч минула, а танці не переставали, поки сам о. Федір не порозганяв, жартуючи, паннів і паничів спати.

Опівдні другого дня до вечора й пізньої ночі — знов музики й танці! Нагулялися вволю дочки о. Федора.

Не довго Серединський був писарем на економії. Після весілля зараз пан Хоцінський підставив стільчика старому економові на другій половині Нестеринець, що належала до другого дідича. Серединський став економом і недалеко завіз свою молоду жінку.

IV.

В перше літо після весілля, літнього дня перед обідом сиділа Ганя перед столом проти вікна й чесала косу перед дзеркалом.

Передобідяний час — то був для неї вільний час. Вона впоралась, поприбирала в хатах, наварила й напекла й почала вбиратися, дожидаючи чоловіка обідати. Немолода сільська господиня за вбиранням Богу молиться або наймичок лає, а молода веселенькі думи має.

„Чи щаслива я тепер за своїм чоловіком? — думала Ганя. — Чи плакати мені на свою долю, чи сміятися до неї? Чи нарікати мені, чи дякувати своєму таланові? Казала мені мати перед весіллям плачучи: „Не йди, доню, за його заміж! Лучче б я тебе під шум пустила, ніж мала оттак видавати!” Помилилася моя мати, що не згоджувалася за милого заміж дати. Чи щаслива я з своїм милим?”

Обернула Ганя голову й зирнула допитливим оком по хатах, держачи в руках розплетену косу.

Хати були такі, які звичайно бувають на економіях. Дві хаті було більших, а одна маленька. Через сіни була пекарня з комірчиною. Дім був не новий, але чисто вимазаний білою глинаю, з новим сосновим помостом, дуже чисто вимитим. В хатах було просто й убого. О. Федір не зміг наділити свою дочку багатим приданим. В одній хаті було широке ліжко з подушками, а на стіні за ліжком висів не дуже новий килим домашньої роботи з червоними та зеленими квітками, невідомими в натуральній історії. Коло стіни стояла старосвітська скриня на коліщатках, кована зализом, вся в червоних квітках по зеленому полі. А в першій хаті, що була ніби світлицею, стояла проста канапа з спинкою, прикрита килимом. Тільки шість нових стільців, покритих світло-синьою матерією, веселили чисту хату з білими, як сніг, стінами, з великими чистими вікнами і надавали хаті щось панське.

Оглянула Ганя хати й зрівняла їх з батьківськими. Не багато кращий убір був і в хатах батьківських. Правда, в її думці мигнув, як картина, хороший дім, як от вона бачила

в панів, багатих священиків, або читала в книжках. З'явилася їй, як на картині, хороша м'яка мебель, покрита рожевою, свіжою матерією, по стінах і по долу хороши килими з трояндами та гвоздиками, з'явилося їй навіть велике дзеркало в золотих рямах, де її було видно всю, — молоду та хорошу, її свіже лице. Майнули перед очима великі картини на стінах у золотих рямах, хороши завіси на вікнах... Швидко опам'яталася вона, аж засміялася сама з себе, що її думка заletіла так далеко. Не зросла вона в розкоші. Мрії об таких хатах розкішних здалися їй пустими.

„Роблю я й тепер, як і в батька робила, — пішла далі думка її, — та роблю й для себе й для свого милого. Задля його мені й робота не важка. Мені здається, що й та страва не буде йому смачна, що не я готувала своїми руками, і той хліб не буде смачний, що не я своїми руками вчиняла, постіль буде тверда, що послана чужими руками. Робота мені не страшна!”

А тим часом глянула вона на свої руки. Од ліктя було тіло біле, як скатерть, котрою був засланий стіл, а пальці почорніли, поморщились, пошорхли, щиколодки стали горохуваті. Якій молодій жінці не схочеться білих, м'яких рук, та ще тоді, як їх цілуують гарячі, рум'яні губи милого!

І знову неначе їй хтось показав на картині: сидить вона, як багата пані, убрана в багатий убір. Перед нею чудовий туалет в золоті та сріблі. В дзеркалі світиться, як повна троянда, повне лице. В пекарні стукають ножі, — кухарі обід готують. Льокай підносить їй снідання й чай. Слуг у покоях багато. Вони бігають і прибирають, а вона сидить та тільки порядкує. Вона не встає рано з теплої постелі, спить досхочу...

„Ні! робота мені не страшна! Не привикла я до лінощів. Я б і не всиділа без роботи й навіть скучала б, хоч би в мене було й три наймички!” — І спинилася її думка на двох наймичках, на роботі не дуже тяжкій, на тій мислі, щоб не так дуже рано, до світа вставати. „Не зазнала я в батька розкоші, я зросла, ввесь вік панянський звікувала небагатою. Більше я працювала, ніж гуляла. Не весело пролетів

мій вік дівочий. Нічого мені нарікати на свою долю. Не гірше мені й не лучче мені”.

Веселий промінь літнього сонця, зелена вишня, що заглядала гіллями в вікно, біле, свіже лице, чорні брови її, що виглядали до неї з дзеркала — все те викликало веселі мрії, веселі думи. Почулись їй, мов принесені вітром на проміннях сонця з зеленого саду, веселі музики, пісні; промайнули перед нею танці, сміхи, жарти, повна хата веселих гостей, хата висока, освічена й убрана квітками; потім майнули перед нею коні баскі, високі, прудкі, з крутими шиями, як у лебедів, фаетон критий, а в фаетоні сидить вона поруч із мілим, вертаючись при зорях полями та лугами додому з гостей.

Ганя кинула оком у вікно. Надворі проти самісінського вікна стирчав трохи не драбинчастий візок простий, в одноконку з оглоблями. Подертий старий лубок, котрим був обшитий візок, висів, як подерті шматки старої одежі. На візку в розкинутому сіні греблися кури. Сіно повстромлювалося в дірки. Ряба здорована свиня, зіпнувшись на візок передніми ногами, всунула голову в сіно, шукаючи поживи.

„Не знати мені розкоші”, — думала далі, заглядаючи в город.

А там друга, сива свиня, прудка, як хорт, поралася коло картоплі, виверталася один кущ, хапала картопліну й зараз кидалася до другого, мабуть користуючись часом. Наймички не було дома. Ганя вхопила кочергу, взяла пасмо недочесаної коси в рот і полетіла прожогом у город і таки добре засапалася, поки вигнала свиню з города.

— Оттаке щастя вуло й у батька! — промовила сама до себе Ганя, вертаючись у хату й дочісуючи косу.

Причесалася Ганя, наділа простеньку буденну сукню й оглядала себе в дзеркалі. Заткнула вона за косу червону макову квітку й викинула потім.

— Ні! лучче я зав'яжуся хусткою попросту, як позавчора. Він же мене звав вжкарти чудовою, хорошою молодичкою.

Ганя вийняла з скрині велику хорошу перську хустку,

ще материнську, по білому полі з червоними як жар квітками й торочками, і недбало завертіла голову. Білий шовк чудсво приставав до чорних брів, до чорних очей, до рум'яного лица. Червоні торочки, що спадали аж на білу шию, не перемогли червоних, як калина, губ. Сміючись до себе в дзеркало, вона надіта на шию товсте різане добре намисто.

— Любить мене чоловік. Не зазнала я розкоші, зате ж зазнала кохання. Коли б же швидше йшов місяць обідати зо мною!

Немає там справдешнього горя, де панує щира, гаряча, за все надаряюча, щастям наділяюча любов!...

Пішла Ганя виглядати чоловіка, ввійшла в сад, і сад собою закрасила, по садочку походжала, очима на веселий яр поглядала.

А яр той був глибокий і не дуже широкий, ввесь зелений, веселий, як рай. Одним кінцем він простягався до села, де на узгір'ї було видно веселі білі хати в садочках, де блицав проти сонця великий став з двома млинами, з високими вербами коло греблі. Із-за гори виглядала церква трьома верхами, трьома хрестами. Другим кінцем яр ішов між горами далеко, далеко, доки не зустрівся з високою крутую горою, укритою до самого верху старим зеленим гаем, розійшовся перед нею на два боки двома рукавами знов поміж горами, обминаючи під самою горою чималий ставок, світлий, як око. Кругла, мов шпиль, гора, обквітчана гаем, мочила зелений поділ свого убрання в самім ставочку, а другий такий самий шпиль, одкинутий в тихій воді, висів униз, у синю глибоку безодню, звісивши зелене верхів'я столітніх дубів та лип. Вздовж по яру блицала смужечка синьої води між гостроверховою осокою. Попід горами виглядали кринички-жолобки, або плетянки при самій землі, під зеленими вербами. На однім узгір'ю того яру стояла економія, вся в зеленому саду, розісланому по косорогу. По другий бік яру, на горі, між зеленими житами, стояла скарбова клуня, тік, кошари й довгі, почорнілі од дощу, стіжки хліба.

Не на шпиль поглядала Ганя, не на три верхи сільської церкви, що ніби плавала в легкім тумані проти сонця. Поглядала вона на сірі верхи току, на чорножовті стіжки. Там

коло робітників був її Ясь. Звідтіль її око звикло стрічати милого.

Вже вона й по саду нагулялась і квіток нарвала та все на гору поглядала, а милого немає. Вже Ганя втомилася, по саду ходячи, вже очі од сонця втомились, милого виглядаючи, а милого немає.

„Боже ж мій! що це з ним сталося? де це він забарився?” — засумувала Ганя за чоловіком, неначе він десь поїхав у далеку сторону, неначе він десь блукав по безкрайому степу, на безбережнім морі. — „Може він поїхав до козаків-лісовиків, може заблудив де в лісі, а там усіякого звіря, а там вовки й удень нападають!” — Засмутилася Ганя, опустила руки. Зов’ялі квітки посипалися із руки по траві. — „І страха перепріє в печі, — думала вона. — Лихо нам з чужою роботою! За нею й шматка хліба не з’єсть упору!”.

Од скарбового току летіли з гори три найменші сестри Ганині, як три ластівочки.

— Ясь обідає в нас — промовила одна щебетуха — й казав, щоб ти сама обідала й не ждала його, бо в нас гості.

„Не прийшов обідати! — говорить їй думка. — Може я йому чим не догодила? може не добре обідати варила? не приголубила його коли?”

— Ясь виїв аж дві тарілки борщу, а мама сміються та кажуть: мабуть тебе жінка держить на голодному столі! — говорила далі щебетуха.

Знов задумалася Ганя, аж червоні торочки з голови звісилися на щоки. Сіла вона сама обідати. Страва в рот не йде, єсть вона знехотя.

— З ким же він там говорить? — спитала Ганя. — Може з гістями, з якими паннами?

— За всіма говорить, а зо мною найбільше. Він мені казав, що нема й у світі кращої од мене, що в мене брови, як шнурочок, очка, як терночок, і поцілував мене та так поколов вусами! бо в його вуса, як щетина... І досі болить! — І мала сестра побігла до дзеркала, роздивлялася на свої бровенята, лизала пальці й пригладжувала ними свої косенята.

Не стільки їла обід Ганя, скільки її сестри. Довго вони

ще щебетали, забавляючись нарваними квітками та ляльками, а Ганя сиділа коло вікна та все поглядала на яр, на тік, на гору, чи не йшов її милив.

Вже сонечко спускалося над гай, як вернувся додому Ясь і застав Ганю засмучену коло вікна.

— Оце якже я засидівся у батька! — промовив Ясь. — Приїхав о. Мойсей з жінкою, а я й забалакався з ними. А ти, серце, сама тут обідала? Вибачай мені, моя люба! — Лице її знову засвітилося, повеселішало. — Кров з молоком ти молодичка в хустці, в червонім намисті! — промовив Ясь, обнімаючи її.

— А я тебе ждала, в вікна виглядала, протоптала в саду стежку, по саду ходячи. Не кидай мене саму! Обід той мені не смачний і день той не веселий, як тебе вдома немає.

— Не тужи, Ганю! Якби воля моя, сидів би я коло тебе й не одступав би, та запроданий час мій!

Пісідали вони рядочком на канапі. Ясь узяв її за руку.

— Почорніла рука твоя од роботи, серце Ганю! Жаль мені тебе, що ти робиш задля мене, як наймичка. Достатки наші невеликі. Не треба було б тобі йти за мене заміж!

— Рука моя почорніла для тебе роблячи. А глянь, як ти запалився, для мене працюючи на полі!

— Ти, Ганю, молода. Невесело тобі самій марно літа проживати на цім яру. Тобі треба веселих гостей, веселої компанії, музик, танців. Еге? А я небагатий. Не зможу розважити твою молодість. Шкода мені тебе! Робота одриває, навіть мене од дому, од тебе!

— Цить уже! годі! — промовила Ганя, затуляючи своєю рукою його рот. — Ти оце передумуєш мої власні думки недавні.

— Що ж ти думала?

— Думала я багато й дійшла до такого кінця, що я щаслива, бо я люблю тебе, а ти любиш мене. Чого ж нам більше треба?

— Ходімо, Ганю, на яр та погуляємо. Ждала ти мене довго... Не піду зате я сьогодні до скарбу, щоб ти не нудилася.

Пішли вони через садок вздовж по яру, побравши

попід руки. Густа нескошена трава плуталася під ногами, як найгустіше руно.

Вечір надійшов тихий та ясний. Яр увесь світився зеленню проти сонця, що пронизувало косим промінням лист трави й подорожника. Ганя й Ясь ішли і мовчали. Краса місця мов одібрала од їх думи й розмову.

— Знаєш що, Ганю?

— А що?

— Поробимо, попрацюємо, поки молоді, а там, Бог дастъ, забагатіємо, зберемо грошенят, візьмемо посесію, або купимо хутір. Будемо якось хитрувати та мудрувати й таки добудемо того щастя. Адже ж люди з бідних поставали багатими. Раювали мені люди, щоб я брав священикову дочку, коли хочу мати добру хазяйку. От я й узяв тебе і щасливий кругом, тільки шкода мені твоїх білих рук.

— Годі вже, Ясю, з тими руками! Було брати польку, коли тобі хотілось дуже білих рук.

— Білі руки не принесли б мені стільки щастя... Я б не з'їв смачного шматка хліба з білих рук. А як зберемо трохи грошенят, тоді матимемо більше прислуги. Тоді я посаджу тебе в убраній світлиці, одягну тебе в шовк та в оксамит, не дам тобі взягти і за холодну воду, накличу веселих гостей, даватиму по наших достатках балі з музиками, щоб тебе тішили гості молоді, щоб тобі ніколи було й нудитися. А настане зима, заглянемо й у Київ, накупимо всякої добра.

— Коли б ти знов, таке саме мені верзлося недавно вранці, як я чесала косу. А знаєш, що розвіяло всі мої мрії?

— А що, мое серце?

— Сива свиня! Насилу вигнала з городу. Скаче через тин, як собака. Завтра загадаю людям стриножити.

— Кинь, серце, той клопіт, хоч на цей час! Боже! Боже! якби нам у двох завоювати те щастя!

— Мабуть ми будемо думкою багатіти. Чи ми ж не щасливі тепер? Чи не гріх же нам нарікати на свою долю? Наша робота не важка. А чи мало ж на світі людей, що по-завидували б нам?

— Хіба одні мужики позавидують, — одказав Ясь. — А чому мужик не позавидує?

— Хіба ж мужики не люди? Дасть Бог лучче — буде лучче; і тепер не погано...

Повернула молода пара коло ставочка й пішла далі яром, поміж тими горами, укритими гаєм. Знову вони обое замовкли. Несказана краса того місця одібрала в їх думи й розмову.

Дивні українські яри гайові між невисокими та крутими горами та шпиллями, між дубовими та грабовими гаями, що розкішно поросли на крутих ребрах, на вершках гір та шпилів! Ще недавніми часами йшли тими ярами стави за ставами. А ліс, не спиняючися ворожою людською рукою, обсіяв, обсадив деревом усі гори й неглибокі долини. Тепер ті веселі ставочки, знатъ, упили в якусь кращу сторону! На їх місці поросла тонка, як нитки, густа, як повісмо, зелена трава, услала яри й долини, мов килимами. Колись у веселі ставки заглядали з гір столітні дуби та граби, свідки слави козацької та гайдамаччини, а тепер їх виучата обстутили рівною межею ті зелені яри. А більш того, що панська, ляхівська сокира без жалю облутила, обголила милі гори нашої України. І більш там тепер стирчить їжаком малоросла ліщина, колючі будяки, як волосся на сирітській миршавій голові, обскублене руками мачухи. Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські цукроварні нашу благодать, наші „зелені діброви”, наші „темні луги”, що так любо виспівано їх у піснях.

Ідеш ярами, як чудовими покоями. Чи є ж у світі покої країї од тих ярів? Під ногами стелиться зелений трав'яний килим, по обидва боки йдуть стінами гори з зеленим деревом. На шпиллях стоять дуби зубчатою стіною, розіславши міцне гілля з широким листом по синьому небу. Над головою стеля з глибокого, безоднього неба, синього, аж темного. А по тій стелі не мальовані, а живі птиці перелітають з гори на гору: то ряба горлиця, то сивий припутень, то синя сиворашка, то перенизують небо низкою дикі качки,

дрібно тріпаючи гострими крильцями, то пересунеться тяжкий бусел, простягнувши назад свої довгі, як ломаки, ноги.

В таких закутках стоять там пасіки, гудуть там бджоли, пахне свіжим медом, гайовими квітками, свіжою травою, грибами. З дерева на дерево перелітають білочки. Сидить там пасічник з білою бородою, в білій сорочці, цюкає скрирою, або дібає старечою ступою попід гаем з тиквою по воду до копанки. І стежок там не протоптала людська нога, і тишина там, як у небі, як між зорями, не мертвa, хатня тишина, а повна ловаги, урочиста тишина спочиваючої на тури. Тільки часом жалібно несеться по гаю туркотання горлиці, оддається луною по кілька разів цюкання сокири пасічника.

Не дивлячись на сонце, не лічачи години, йшла молода пара довгим зеленим яром, що гадюкою вився поміж горами то направо, то наліво, то на всі чотири сторони світу. Яр кінчився узирем між двома шпиллями. На самому узирі між осокою блищала вода, а вище трохи під кущами ліски та калини, мов оправлена в зелених рямцях, блищала криничка в траві, оплетена лозою. Вода стояла чиста, як слюза. Все дно, всі пісчинки на дні було видно через воду. Вода була погожа, холодна. Як нап'єшся, то аж поздоровішаєш.

— Втомилася я, хочу пiti, — промовила Ганя.

— Ходім до кринички!

Поки Ясь шукав широкого, як сито, лопухового листу, Ганя припала лицем до води, ставши навколошки й опершись руками об траву. В криниці, як у дзеркалі, між синім, знадвірним небом і синьою безоднею, з'явiloся її свіже лице, її біла хустка, а червоні уста з води впилися в її червоні уста й ціluвали її довго-довго, аж поки вона напилась води. Червоні торочки шовкової хустки полягли на кришталеву воду й, легесенькі, навіть не ввігнули води під собою.

— Втомилася я. Сядьмо на час під липою на взір'ї та одпочиньмо.

Сіли вони й замовкли. Почалася вечірня тишина в небі чистому, на землі, в гаю. Дерево стояло, як кам'яне. Сонце зайдло за одну гору. По яру полягла густа тінь. Дно ярів

зробилось темно-зеленим. А зверху на дубах та липах тихо світило сонце, розкинувши своє червонувате проміння по листу. Тільки десь далеко в гаю стужало калатайло на шиї ватажка-вола, а потім десь у полі заревіла корова, нудячиться за телям.

— Щаслива я з тобою, Ясю, тут на економії. Як хороше в цім яру! Я б рада тут і вік вікувати!

— А як ось через тиждень пойдемо до Хоцінського на баль, де в великих покоях будуть горіти по стінах свічки та лампи, де блищатимуть дзеркала, де танцюватимуть молоді паничі та панни... Що скажеш тоді, Ганю?

— Дивись лиш, яка он картина! В ставку блищить червоне небо, і знадвору горить червоне небо. І надворі шпиль, і в воді шпиль, перекинутий догори, як зелений пучок квітів. А коло ставка стоять лози, зеленіють коноплі, а за коноплями знов червона вода, як вогонь, горить... Байдуже мені про панські будинки, тут би я й вік звікувала. Вряди-годи тільки поїхала б до міста, щоб на людей надивитися, яка нова мода, як люди ходять, як убираються.

— Гарно й тут на яру, а ще краще між людьми та ще багатими, а ще краче в багатому, великому домі, де все блищить і сяє, як сонце на цім яру.

Знялися вони з місця й верталися яром додому. Сонце вже згасало, яр темнів, ставок покрила чорна тінь берегами, тільки середина блищаала темним цвітом. Як наблизились до ставка, з осоки скочилося дві качки, тріпаючись крильми, і скочились за шпилем. Скрізь було тихо й пусто. Всяка жива душа з гаю, з поля пішла до села, або прилягла на спочинок під зорями.

Дома наймички вже наготовили їм вечерю. Після вечері підлестився до них мовчки сон, той сон сільський, міцний, що й не сниться чоловікові нічого, а обійме тебе всього, мов мати дитину, та й не випустить, поки не одпочинеш од роботи, од усякого клопоту, од усякого горя й щастя.

V.

Через кілька місяців Ганя сиділа коло вікна й колихала сина, поглядаючи на яр. А менші сестри по черзі жили в Гані й помагали їй у роботі, доглядали дитини.

Через рік пан Хоцінський вже сповнив своє слово, знайшов Ясеві лучче місце в недалекому селі. Попрощалася Ганя з своїм рідним селом, зеленим яром, ставом; розпрощувалася плачуши з матір'ю, з сестрами. Неначе виїжджала за синє море, так плакала вона. Кому не жаль того місця, де родився й виріс, де жили наші батьки й діди? Ясеві було байдуже. Не рідною землею була йому наша Україна!

— Ой Боже мій, Боже мій! — перекривляв о. Федір дочку й жінку, затягаючи жалібним голосом на зразок жіночого голосіння, — куди ж це я виїжджаю так далеко на чужу сторононьку, аж у Кушнірівку! за п'ятнадцять з половиною верстов! Так далеко, що звідсіль і не видко!

— Господи, що ти за людина! — промовила з серцем матушка. — І дитини йому не жаль! Оддав дочку, як з хати випхнув, ще й сміється! Буде отак, нещасна, цілий вік тягатися з економії на економію, не надбає ні хазяйства, ні птиці, ні худоби! А що тієї шкоди. А скільки перетовчиться посуду! Хвалити Бога, коли трапиться добре місце, а як же сидітиме на бруку?

Марія Василівна заплакала, а о. Федір передражнював її хлипаючи.

— Ой Боже мій! Боже! Потовчутися дорогою всі горшки, миски, макітри! Коли тобі, Ганю, буде скучно додому, то виліз на вербу та й подивися на свої Нестеринці!

Переїхав Серединський в Кушнірівку. Місце було трохи лучче. Вже Ганя купила хорошу канапку, справила одежину, найняла няньку, держала корову, мала доволі молока й сира і — була щаслива по своєму, не нарікала на свій талан. Понудьгуvalа трохи за домом та й перестала. За хазяйством, за дитиною, за любим чоловіком і нудьгувати було ніколи. Жили Серединські не багато й не дуже вбого.

Пан Хоцінський частенько приїжджав у гості до Серединських, став їм великим приятелем, запрохував до себе

в гості. Хоч він був і вдовець, однак же любив закликати до себе веселих гостей, а найбільше молодих дам, і навіть справляв балі. Серед польських гостей Ганя й собі мусіла промовляти деякі слова по-польському. Всі ляхівки без сорома хвалили її вічі за те, що вона так чудово говорить по-польському, хоч вона насилу, велику силу змогла зліпити докупи кілька польських словець. А Ясь, не вважаючи на те, що вже говів до нашої церкви, в домі Хоцінського знов ставав ляхом, говорив по-польському, радів радістю поляків, смутивав їх горем. Хоцінський помагав Серединським, навіть годив, коли в чому була недостача. Ганя дякувала йому, хвалила перед усіма його добрість, а все таки було здивgue не раз плечима, не вгадуючи, чого він аж надто добрий, прихильний, як рідний батько.

Серединський не лінувався, пильнував коло панського скарбу. Пан йому дякував за добре порядки. Перепадала Серединському не одна зайва копійка. Пішла добра чутка про економа Серединського по всій околиці.

Одного разу влітку пан Хоцінський приїхав до Серединських в гості. Тільки що переступив поріг, Ганя зараз постерегла на його лиці незвичайну веселість. Його сірі очі блищають сміхом, губи сміялися, ноги швидше й проворніше переступали поріг, аж живіт колихався. Здавалося, неначе поруч із ним вступало саме щастя, ведене його власною рукою.

— Добру звістку несу в вашу хату Ганна Федорівна! — промовив він, підступаючи до неї й цілуючи її руку. — Я вгадував, що ви будете щасливі за Ясем!

Ганя так і замовкла: серце в неї якось чудно заколотилося, мов недобре віщувало. Тим часом вона ніби й зраділа, що панство таки наблизжалося до неї.

— Поздоровляю вас панією управительшею маєтности князя з Кам'яного!

Тут саме відчинились двері. В хату ввійшов Ясь! Хто б тепер пізнав Ясія з тими дитячими ласкавими очима, з боязкою несміливою ходою! Неждане, негадане щастя вже підняло його голову на плечах, зморщило брови, надуло йому губи, витягло ріст. Ясь вступив до хати вже паном, гордо

й ловажно, без ознаки жадної тривоги на лиці, наче він достигнув тільки того, що було його надбанім. Пан Хоцінський аж побіг йому назустріч, ухопив його, обнімаючи й цілуючи і поздоровляючи з новим місцем, з новою долею.

— Ну, Ганю! — промовив Ясь, — кидай тепер свої яри зелені, свої коноплі, гуси та кури! Рушаймо до Кам'яного! А за все те подякуймо панові Хоцінському, моєму названому батькові, за його добру рекомендацію перед князем.

Ясь знов обняв Хоцінського й поцілувався з ним тричі, однаке не в губи, а по-ляхівському, тикаючи губами у повітря проз щоки, а потім поцілував Хоцінського в плече й нижче плеча в рукав.

Пішла весела розмова за самоваром. Всі троє були веселі й щасливі. Пан Хоцінський розказував про маєтності князя, про його багаті економії, про цілі череди волів, овець, коней, про корисний уряд управителя. Розказував він Гані про той будинок, де вони будуть жити, про високі, багаті покої з великими вікнами, з дорогою мебіллю, про багаті, родючі поля, сади, звідкіль можна загрібати гроши лопатою. А найбільше розводився Хоцінський про князя, про те, який в його золотоверхий палац, які в тому палаці покої, залі з мармуровим помостом, які кругом палацу розкішні сади, оранжерії...

Ясь слухав, очей не зводив з Хоцінського, неначе вперше на віку чув про такі дива. Не раз і не два Серединський мариш про панську розкіш, про якесь лучче життя. Не раз і не два Ясь до півночі не стуяв очей після розмови Хоцінського про те, що Ясь веде свій рід од панського польського коліна, що в йому плине кров шляхетсько-польська, а не музицька українська, що його діди й прадіди були заможні, були панами і католиками, мали поля, села, людей. Звичайне, як поляк, Хоцінський любив дечого багато й перебільшити, прикинути зайве, маючи на умі піднести вгору, піддержати нижчу польську шляхту, приймаючу українську національність і благочестиву віру.

Хоцінський своїм підмальованим оповіданням про минувшість Ясьового роду розбуркав у йому гордість своїм родом, пишання, що лежить на самому дні лядської шля-

хецької натури, плине в зливку з його кров'ю. Не богзна яке минувше було у Серединського, отже доволі було навіть одного слова — пан-поляк, щоб розбуркати в його серці польщизну.

Ганя сиділа як у чаду. Неначе які чари розливали вони вдвох кругом неї. Слухала вона їх розмову й не вірила своєму негаданому щастю. Згадала вона, що колись маленькою їздила з батьком на ярмарок у Кам'яне. Згадала вона про те Кам'яне, як про хороший сон, що снівся, та не зостався на пам'яті, і тільки якісь невидані місця, якесь пишне будування, якісь гарні обличчя носяться перед очима, ніби виткани з тонкого туману. А як силкується їх піймати, на їх роздивитися, то вони ще далі одлітають та все манять своїм неокраїнним видом. Мріло Гані, як у тумані, якесь місто, якась висока гора, чи скеля вся в зеленому дереві, а на самому вершку якесь будування, не церква й не хата, а більше, якась чудова цяцька з золотими верхами. Коло того будинку знов вона згадувала якісь стовпи, якісь стіни зубчасті, як обробка, а потім пригадалися їй якісь розкішні сади, доріжки поміж деревом піби жовто помальовані, дерево позчіплюване гіллям, мов стеля, скрізь під деревом білі люди неживі, скляний дім, а в йому знов дерево й квітки, як і надворі, цілі стіни й купи чудових незвичайніх квіток. Все те ставало перед її очима, як у тумані. Бачила вона потім золотоверхі собори в Києві, велике міське будування, а все таки давня дитяча мрія не зникла з її пам'яти.

Довго розмовляли вони, поки не потомилися. Далеко за поріг випровадили хазяїни Хоцінського, дякуючи йому, як рідному батькові.

— От і завоювали щастя, Ганю! — промовив Ясь, зачинивши двері за гостем.

— Не завоювали, а само воно прийшло до нашої хати. Щастя блукає сліpe по світу.

— Ні, це ти, мое золото, приманила долю до нашої хати. Поки я сам жив, доти бідував. Ти, моя хазяйко, мене обшила й обмила!

Ясь розгорнув лист князя до пана Хоцінського та ще раз голосно прочитав запрохання себе за управителя. Князь

просив через Хоцінського, щоб Серединський прибув як найскоріше, обіцюючи йому річну плату з кількох тисяч карбованців.

— Завтра ж поїду я попереду сам, а ти лагодься тимчасом в дорогу.

— Чимало підвід нам треба! Ми ж таки вже розжилися, маємо доволі добра, маємо птицю...

— Яку птицю думаєш ти оце брати?

— А індики та гуси... та...

— Ще вигадуй що! — крикнув Ясь. — Та нас люди обсміють, як ми притарабанимось з качками та з індиками!

— А посуду хіба мало? І на віз не заберемо...

— Чудна ти, Ганю, єйбогу! Який же посуд думаєш ти перти до Кам'яного?

— А який же? Не кидати ж нам сипанок, діжок...

Свят, свят, свят! Нас люди обсміють, назвуть нас харпаками, обідранцями. Під такі палати вона підіхала б з діжками, рогачами! Може б ти забрала горшки й миски?

— Горшків не варто брати, а макітри заберу. Макітри новісінькі, великі, платила по златому, купувала в Будищах на ярмарку. Таких макітер небагато й там знайдеш. Обмотаю соломою, повтикаю в кадівб та й довезу, хоч і за сто верств!

— Ха, ха, ха! — зареготався Ясь. — Управитель в макітрами! Ха, ха, ха! О простото, простото! О хазяйко моя дорога!

— Чого це ти регочешся? Ніби управителям макітер не треба!

— Ха, ха, ха! Ти наробыш сорому на весь світ. Твоя думка про макітри, а я думаю, чим я завтра поїду до князя.

— А візком?

— Де ж таки візком.

— Візок же новий, мальований!

— Але ж до князя, пам'ятай собі!

— Неначе він бачитиме, чим ти приїхав?

— От що я зроблю! Заїду до Хоцінського, покину там свій візок, а в його попрошу фаетона та пару коней.

— Як собі знаєш. А на мене, то я б поїхала й візком.

— А я не пойду. Скажуть: приїхав якийсь безштанько на драбинчастому возі.

— Станьмо ж, Ясю, попереду панами, а потім уже будемо паніти. Поперед неводу не ловімо риби!

Довго не спали вони, роздратовані негаданим, несподіваним щастям. Тікає сон од очей безталанного, не приступає ж і до щасливих! Ясь тішився панством. Гані з'являвся якийсь чудовий образ чарівничого місця, якась палаха, якийсь сад, повний квітів, де поміж деревом гуляли мармурові люди. А Ясь бачив себе великим паном в золотих палахах, де горіли тисячі свічок, де порушались сотні великих панів.

Через тиждень шляхом до Кам'яного їхав фаетон Хочінського, а в йому сидів Ясь із Гансю. Коло погонича сиділа наймичка. На руках у Гані спала мала дитина. Підвода з деякими хазайськими причандалами їхала десь позаду. Ганя таки поставила на своєму: забрала кадовби, діжки, сипанки й деякий посуд. Одначе макітри з горшками мусіла покидати матері. Підвода мала приїхати до Кам'яного вночі, щоб заховати од людських очей попередню біdnість управителя.

Коні витягли фаетон на гору. З-за гори разом устало все Кам'яне. Ганя аж крикнула од здивування. Її давні, дитячі мрії тепер стояли й справді перед очима. І як багато справдешні дива були краї, пишніші од тих неясних дитячих дум!

Високі, золотоверхі палати, збудовані в чудовім готицькім стилі, стояли на високому скелястому шпилі над самою річкою й дивилися утиху воду чотирма золотими вежами, веселими вікнами, високими стовпами. Той шпиль був на острівці, а через острівець лилася вода, розбившись на рукавці, падала з каменя на камінь, шуміла попід боками високої скелі. І шпиль, і острів були вкриті чудовим садом. Неначе поясом був оперезаний той шпиль високою кам'яною стіною з чудовими зубцями. Саме проти плавного широкого мосту стояли високі вежі, з зубчастим вінцем, а через це широка брама, просто в парк. За стіною скрізь виглядали кунштовні верхи оранжерей, мов висіли над зе-

леним деревом. На тім же острові, коло самої води, стояло дві фабрики, оперті стінами об скелі. Проти палат по другім боці річки на високій березі стояла хороша церква, з тонкою готицькою дзвіницею. Кам'яні будування йшли понад берегом задля убрання виду. Все те місце, облите навкруги тихою, ясною, як дзеркало, водою, залите промінням сонця, було надзвичайно хороше, веселе, наче в йому жили не люди, а якісь безтільні духи райські!

— Вгадай, Ганю, де ми будемо жити? — спитав Ясь.

— Мабуть в цім домикові, — одказала вона, показуючи пальцем на чималу кам'яну хату.

— Тут живе княжий льокай, — промовив Ясь, усміхуючись. — Дивись, он далеко, за княжим садом, на тій горі стоїть палац: ото наша оселя!

На горі, по другім боці саду, стояв палац хороший, високий, убраний в карнізи, зажвітчаний на покрівлі решотками та химерними вежами. Очевидячки дім був збудований для хорошого виду по другім боці княжого палацу.

Ганя не йняла віри.

— А де тут, дядьку, управителева хата? — спитав Ясь так грізно, аж Ганя жахнулася.

— Ондечки на горі за двірцем, — одказав чоловік знехочта, показуючи пальцем.

Гані стало якось ніяково, неначе не хотілося їй їхати до того пишного дому.

Перебігли вони міст, з'їхали на острів, поїхали попід самим садовим муром. Золотоверхий палац висів у їх над головами. Ганя, погонич, наймичка й сам Ясь втирили очі на золоті вежі, на колони, на заморське дерево, доки все те не сковалося за скелею. Серце в Гані стукотіло в грудях. Ясь надимався, взявши у бік рукою, супив брови, моріцив своє молоде лице, щоб дати собі більше панського виду. Підкотили вони під дім, і Ясь, взявши Ганю під руку, гордо й пишно переступив поріг своєї панської квартири.

Слуги забігали, загомоніли, забрязкотіли ключами. Старенький льокай в синій ліvreї одімкнув двері, одчинив їх, одступившись з поклоном.

Ще гордіше, ще пишніше Ясь вступив у хату, ще вище

підняв він голову, проходячи через цілий ряд просторих, високих покоїв. Сердито кидав він очима на всі боки, оглядав стелю. Очі його ніби говорили всім, що все те було не вдивовижу, що навіть все те було не дуже хороше, не дуже задовольняло його. Через годину сиділа сім'я в одній окремій світлиці за столом, накритим тонкою білою скатертю, коло самовара.

— Якого тут багато хат! — промовила Ганя.

— От і багато! Перва хата буде передня, друга — прийомна, третя — зала, четверта — гостинна, п'ята — твоя спальня, шоста — моя спальня, сьома твоя — убиральня, восьма — мій кабінет, дев'ята — столова, десята — дитяча, одинадцята — дівоча, дванадцята — канцелярія, тринадцята... та ще й мало! коли б ти знала. Ми ж тепер не абиякі пани. Хіба ж ти не бачила скільки покоїв у пана Хоцінського?

— І навіщо нам такого їх? З нас було б доволі трьох, задля себе, для гостей...

— Ти, серце, виросла не в панських будинках, ти не тямиш, що то потреба лучшого життя.

— Та коли б ти знов, мені чудно й сумно буде жити в багатих та дуже просторих світлицях. Чогось мені здається, що я не в хаті, а надворі... Ходжу по тих покоях, як по двору. Де ж пак! од кутка до кутка цілі гони!

— Бо ти жила й досі в малих хатах, як у скриньках. А мені ще й мало! Я люблю розвернутися, розгорнутися широко на всі боки.

Ясь розкидалася на широкій канапі мов справдешній панюга. Наука пана Хоцінського показала свою ознаку.

А Ганя ходила по хатах, придивлялася до всього, оглядала меблі, високі дзеркала, завіси, килими. І чудно їй було серед такої розкоші. І багато дечого здавалося їй зайвим і непотрібним на очі хазяйки. Ті канапи, крісла, котрими були заставлені світлиці, щоб кутки були не порожні, ті дзеркала поначіплювані, щоб стіни широкі не були голі, те широчезне старовинне ліжко, де лягло б десять душ, та ще було б місце — все те здавалося їй чудним, непотрібним, все те здавалося їй панським вередуванням, що розвернуло-

ся б на ввесь світ, готове б простягнутися на всю землю й ще й кричало б, що йому й землі мало!

На другий день Серединський налагодився йти до князя показатися його, мовляв, світlostі, поблагословитися на господарство, на панування над його добрами. Та сказано йому, що князь приймає тільки од дванадцятої години. Поки та година наближиться, повів Серединський свою молоду жінку оглядати той край, що сяяв на сонці кругом княжої оселі.

Краса того раю, того місця несказано здивувала Ганю. Рідко трапиться знайти таке чудове місце, де до краси природи прийшла на поміч людська вигадливість. На острові річки розливалася рукавцями поміж купами каміння, між тісними розколинами скель. Все те місце було заросле зеленим деревом, заставлене оранжерейними вазонами в чудових купах, залите квітками. Скрізь крутилися широкі, посыпані терпим каменем, доріжки поміж купами зеленого дерева; були вони розкидані з великим смаком по зеленій траві, понад водою, під скелями завішаними заморським листатим хмелем. Через річечки з островця на острівець були перекинуті над кипучою, спадаючою водою легенькі місточки, обвіті крученим зіллям. В темних закутках, попід навислими скелями стояли мармурові статуй. За високою скелею плавали пишні лебеді, по зеленому, рівнесенько стриженому дерну походжали пави й павичі, порозпускаючи свої пишні хвости. Тут же були розкидані кружалка квіток, а в річку заглядали легенькі, як ціцьки, верхи високих оранжерей. На скелях скрізь були поставлені статуй, вазони столітників, бесідки. Все те було оплутано густим крученим зіллям, що спадало вниз густими зеленими гірляндами, китицями, висіло разками й ціліми гніздами.

Великий пан, згадуючи стару шляхецьку Польщу, позаводив таку розкіш на нашій Україні ще тоді, як можна було людськими мужичими даремними руками орати й сіяти, сади садити, каміння перевертати, і гори рушити з місця. Дивуючись, не зчулася Ганя, як уплило дві годині, і якраз у свій час пішли вони до князя.

Не довго гостився Ясь в покоях княжих: одну хвилиночку. Він знов панський звичай, що не велів одбувати дов-

гих візит. Княгиня була дуже привітна: розмовляла, усміхалася, а князь навіть провів їх не тільки до сіней, але геть далеко у сад по широкій доріжці, обсадженій оргінією саме в цвіту.

Над самим берегом одного струмочка, шипучого тихим шумом, розлігся цвітник з одних троянд, закопаних у грядку на літо. На тих кущах цвіло сортів сорок самих троянд. Князь махнув на садівника і звелів нарізати великий пучок пахучих троянд, білих пахучих додур, і, взявши в свої руки, подав китицю Гані з додачею уштихих компліментів і ласкавих поглядів на її зачервоніле лице. Потім велів нарвати з велику миску морелів і звелів однести на помешкання. А після всього провів Ганю до фаєтона, сам посадив її у фаєтон, ласково попрощався з Ясем і просив до себе в гості якнайскоріше.

Вернувшись Ясь додому веселій, згадав, який князь був до їх ласкавий, яка ввічлива була княгиня, далі чогось наспівився, помовчив і промовив до Гані:

— Оце дивлюся на наше нове житло, а перед очима в мене князеві світлиці. Там, Ганю, прихожа краща від нашої гостинної. І досі я не опам'ятаюсь! наче мені снівся якийсь чудовий сон. А пам'ятаєш, Ганю, той яр у Нестеринцях, де ми часто гуляли, та бідну економію, де ми жили? Чи думали ми тоді, що нам трапиться такий талан, що ми житимемо поруч із великими панами! Що за багатство, що за розкіш у тому палаці! Якого там срібла, золота, квіток, мармуру! Побув я там годину й наче аж поздоровшав, наче зазнав якогось невідомого щастя. Неначе душа моя була в раю, в небі і закуштувала якогось лучного життя. Поки живу, не забуду я цього дня. А князь! Що за добра, привітна людина! А його княгиня! Так мило, так просто обійшлася з нами, дарма, що велика пані. Вже й не молода, а як на ній усе лежить доладу, яка рівна її постать! Навіть вона ще гарна.

— Яка ж вона гарна? — відказала Ганя. Мабуть ти на неї дивився гарними очима. Вона стара як гриб.

— Отже ж ти, Ганю, мабуть дивилася на неї негарними очима. Сказати правду, на тобі одежда лежить далеко не

так гарно, як на ній, хоч ти й краща од неї. Не сердься тільки на мене, мое серце.

— За що тут сердитися? До князів нам далеко, як до неба!

— А хто б не хотів бути од них недалеко?

— Я б не хотіла, — промовила Ганя усміхаючись.

Замовк після цього Ясь, і не знати було, що він думав.

І зажив Ясь з Ганею в добрі та щасті. Високі, просторі покої були не пишні тільки врівні з княжими, а самі по собі були дуже гарні. В перших, парадних покоях стіни блищали білими шпалерами з срібними квітками. Ганині світлиці були обсыпані по стінах і по завісах чудовими букетами троянд, ніби свіжо нарваних в саду. Скрізь по світлицях простяглась довга стежка дорогого килима, закиданого оберемками лілей, фіялок, троянд як на грядках. Під оком українки-господині все заблищало, залисніло, за сміялося з усіх боків весело й привітно. І не раз Ганя, сидячи на м'якому кріслі, задивлялася на хороші покої. А Ясь, заклавши руки за спину, закинувши гордо голову, спустивши вікі на очі, тихою ступою походжав по покоях. По одній поставі тіла, по одному лицю можна було бачити неоднаковий вплив несподіваної зміни життя на дві натури з неоднаковими задатками.

Одного разу з кухні влетіла до покоїв привезена з Нестеринець наймичка й почала розпитувати Ганю про якусь куховарську справу, держачи чималий горщик у руках. Наймичка весело й голосно щебетала до Гані, як було колись і в Нестеринцях. Голосна луна од її мови розлягалася по світлицях і вразила Ясеве ухо. Він почервонів увесь.

— Геть в пекарню! — крикнув він на наймичку. Наймичка злякалася і випустила з переляку великий горщик з рук. Горщик безневинно гепнув на паркетний поміст і розлетівся на шматочки.

Вперше зроду забліскотіли якось чудно Ясеві очі.

— Геть пішла в пекарню! — крикнув він удруге. Наймичка, призвичаєна в Нестеринцях завжди приходити вранці до пані, розпитувати про обід, про страву, невимовно здивувалась, і ні в сих, ні в тих тихенько почимчикувала до

кухні, зрозумівши свою нову провину, нечувану й невидану в Нестеринцях.

— Ганю! — промовив Ясь зараз утихомирившись, — пора нам знати своє місце між людьми, а слугам — свою честь. Тут тобі не Нестеринці! Це Кам'яне, а ти управительша й пані. Нехай наймички не насмілюються з тобою отак балакати й сюди в покoї ходити, швендяті тут з горшками. Прибігла, нагурката, налепетала, як у корчмі! І страху немає у подлого народу! Та й ти, Ганю, не дуже балакай з робітницями та наймичками! Найшла гарну компанію! Треба, серце, знати свою честь, шанувати себе, то й тебе люди шануватимуть.

— А хіба ж мене люди не шанують? — промовила Ганя.
— А хіба ж тобі в вічі не хвалили мене нестеринські люди?

— Стидалася б ти, Ганю! Які ж люди мужики... Шануватимуть мужики, — то пани не шануватимуть. Годі нам з мужиками куматися! З нас люди сміються... люди кращі... Розумієш, Ганю!

— А попереду ж не сміялись. І Хоцінський бачив, як я балакала з наймичками, як я сама часом і обід варила, та й не сміялася.

— То було раніш, — одказав Ясь.

Задумалася Ганя, сидячи в кріслі, задумався Ясь, ходячи по покоях. З її думки не сходило Ясеве лицце, гнівне, люте; з думки Ясі не виходив вид смирної, тихої Гані, бала-каючої з наймичками, як з рідними сестрами. Та нічого не показалося далі між ними досадного. На хвилину тільки у серце Гані зазирнуло якесь недобре віщування, та й знову вкрила його веселість. Бо про що тут було журитись у тому раї? Не раз і не два молоді гости, всі хороше повбирали, вились роєм по блискучих світлицях, по дорогих килимах. Кругом молодої хазяйки розлягались веселі сміхи й жарти, сяли щасливі лица, блищали ясні очі. Не раз і не два музики розливали чудові гармонії по покоях, облитих світлом канделябр, і викликали до танців невгамовані рої панянок легеньких, летючих, як бджілки, паничів жвшавих, як метелики. І часто Ганя з Ясем при зорях верталися додому з го-

стей на баских конях в хорошому фаетоні. Думки її навіть не досягали такого щастя.

— Тішся, моя мила! — було каже Ясь. — Ми діждалися щастя. Проси, чого душа твоя забажає. Все тобі буде! — І залисніло на столах срібло та золото, зацвіли на Гані дорогі квітки та сукні. Сама Ганя розпишилась, як та троянда повна. Несподівана розкіш, безклопоття й спокій заколихали її як малу дитину, надали спокій рисам лица чистого, білого, як мармур. А ті загорілі колись руки знову побіляшли, зійшли як на дріжджах, пухкі й кругленькі, як у її батька. Одна її душа зосталась, яка й була, — така ж добра, тиха, до всіх привітна.

— Знаєш, Ганю, яка в тобі недостача? — говорив не раз Ясь, сидячи коло неї ввечорі.

— А скажи, чоловіче мій, яка в мене недостача,—питала вона його, жартуючи.

— В тобі нема ні кришки гордости. Для пані то велика недостача! Пані повинна бути гордовита, поважна, а коли не гордовита, тό бодай повинна знати, хто їй рівня, а хто й ні! Якось ти до всіх однаково привітна, і до великого пана, і до писаря, і до наймички. Чи вже тобі великий пан і драненький писарець усе одно? До одних треба бути звичайно уштивим, а до других так собі... і щоб люди збоку постерегли теє. А ти, як говориш, так зо всіма однаково. Гордість—то ознака розуміння своєї чести. Гордість—то прикмета й краса аристократії.

Ясь підвищив голос і замовк. Він пригадував слова свого вчителя Хоцінського, як школляр пригадує вивчену лекцію.

І батько мій не був гордий, і мати моя не була горда, не буду й я горда. І не люблю я навіть людей гордих, що до них ані приступу! — одказала Ганя.

І не раз заступалась Ганя за безневинних людей, за писарів, не раз було, жартуючи, посилали його до людей, що ждали по півдня, сидячи без шапок на ганку, як звичайно буває у панів. Як добрий геній, Ганя придержуvalа шкідливий ляхівський вплив Хоцінського. По любові й добрій згоді між ними, Ганя завше потрапляла до своєї мети.

Мати з сестрами частенько відвідувала Ганю. Не забував дітей і о. Федір. Ганя дарувала бідним сестрам гостинці, давала їм свої дорогі неденошенні сукні. Не раз сам Ясь купував своїм зовицям стрічки та квітки, до котрих всі дівчата дуже ласі. Часто Ганя брала до себе на кілька місяців сестер. Довго й довго дочки о. Федора згадували про ті веселі балі, де їм доводилося витанцювати з молодцями-паничами зручинішими й кращими од богословів.

Раз зимою, якось при обіді, згадав Ясь, що не зробив візити одному економові, якомусь Лемішковському, про котрого йому все нагадував Хоцінський, і не так про нього, як про його сім'ю.

— І кільки разів я був коло тієї економії та й не заїхав. Вона тут й недалеко, у Тхорівці, буде мабуть верстов з сім, або з вісім. Економія бідна, обшарпана. Мабудь там живе якийсь куценко-ляшок. Страх не хочеться їхати до його!

— Не забувай, Ясю, що й ми недавно були бідні. Поїдь-же, поїдь, не лінуйся! — прохала Ганя.

— Біда мені з тобою! Що мені гірке, тобі солодке. Поїду, поїду, тільки цить!

І поїхав він одного дня зрані.

Економія стояла серед невеличкого, бідного села, що належалося до якогось небагатого дідича. Бідність оселі неприємно вразила Ясеві очі, нагадуючи йому попереднє життя в Нестеринцях. Хата з ганком похилилася на обидва боки, наче переломившись пополовині якраз насередині. Старий ганок розхилив свої стовпи внизу, неначе розставив од старости ноги, щоб міцніше встояти. На старих обідраних повітках світилися крокви, наче сухі ребра. Вікна з темними старими шибками здавалися темними очима сліпця, що лунає з-за тину страшними більмами. По двору валялися купи неприбраного гною, бігали собаки, никали худі шкапи. Голодні корови смикали стріху. Один садок старий і густий розрісся кругом хати, стайні, повіток, повтикавши гілля під обідрану покрівлю.

Між двома стовпами, до котрих давно колись були, знать, причеплені ворота, вбігли баскі коні Ясі і, як змії, полинули попід повітками.

Лихі, худі собаки опали санки і смикали Яся за ведмежий комір. Біднота, пустиня, голодні, дики собаки — все те так вразило Яся, що він трохи не гукнув до погонича: „Вертайся назад 'кіньми!” Однаке було вже не можна вернутися. Ясь мусів недбайливо ступити в ганок, звідтіля на всі чотири боки, покинувши просо та гречку, шарахнули кури, гуси, індикі, качки, голуби, горобці, навіть поросята. Півень кинувся йому в лицьо, поросята та індикі — поточилися під ноги. Все те кричало, вєрештало, кудахкало, покидаючи пашню і втікаючи, куди було можна втікти. А позад Яся завзятий Сірко вчепився зубами до хутра й немилосердно тягав на всі боки нещасного ведмедя, тільки шмаття летіло, тим часом як інші обступили погонича, що хвісикав на іх батогом. Прорвавшись через таку орду, невидану навіть у свого тестя о. Федора, Ясь насили одчинив сінешні двері й сковався за ними од собак, що вили, як скажені, й гризли од злости двері. Ясь прожогом одчинив ті двері в хату, котрі були саме проти сінешних дверей, і влетів у хату, як той заяць, тікаючий од череди хортів. А там у хаті знову шарахнуло од його усе живе, вже не кудкудаючи, але кричучи: „Ох! ах! ой! ай! Єзус, Марія!” По хаті, як густий сніг, літало гусяче пір'я та пух і заліпило Ясеві очі.

Стуманілий, він стояв серед хати й не зінав, що робити. Нова оцена в хаті здавалась йому тільки продовженням першої. Аж ось крізь літаюче пір'я примітив перед собою чотирьох маленьких хлопчиків, знать, хазяйських синів, що сиділи над горшками, повними гусячого пір'я. Тоді тільки він догадався, що сполохав економську сім'ю, що вкупі з наймичками й малими дітьми дерла пір'я, як буває зимовою добою.

Наймичка показала Ясеві другі двері із сіней управо в залю. Перша хата Лемішковського своєю бідністю нагадала Ясеві його попереднє життя.

Довго ходив Ясь по хаті, оглядаючи стареньку мебель, дешевенькі картини на папері, польські образи Ченстоховської Богородиці та Ісуса з баранком. Ніхто не виходив до

його. Вже Серединський скучав, позіхав, сідав і вставав і знову сідав. За стіною у другій хатині було тихо. Тільки дитина маленькими ніжками прибігла до дверей і висунула з-за дверей трохи свою голову в певній надії, що гість її не бачить. Коли одчинились бокові двері, в залю вступив господар Лемішковський, чоловік високий, повний, підчістий, з довгим, чорним волосом на голові, з чорним вусом, з чорними великими очима. Як саме його прізвище, так і постать об'являли його натуру зовсім не польську, а широко українську. Одначе Лемішковський звав себе — бодай при жінці й дітях — поляком і в своїй сім'ї говорив по-польськи хоч дуже погано.

Лінивою ходою підступив він до Яся й привітався з ним. Вся його постать, цілий обвід повного, кругловатого лиця, м'які, повні губи, ласкавий погляд великих очей, тихий, симпатично м'який голос, — все те виявляло зразу його м'яку натуру, ласкавість душі, не вважаючи навіть на те, що розкішний, шорсткий, як дріт, волос, мов грива у лева, і велика будівля тіла натякали на захованій десь глибоко твердий характер і здорову енергію.

Посідали вони на канапі й почали звичайну візитну розмову нікому не потрібну, нікого не займаючу. Після першого слова зараз позіхнув господар, а потім — і гість. Ще кілька слів було промовлено і розмова перервалась... Ясь звисока поглядав на Лемішковського й думав: „І чого мене занесла лиха година до цього Лемішковського, сонного, вбогого, з головою й одежею в гусячому пуху?” А в господаря звертілася така ж сама думка: „І яка чортяка принесла цього пана Серединського, багача, управителя в мою бідну хату? І чого йому треба од мене? І навіщо я йому здався? Це вона! ще жінка затягла його!”

Обидва вони сиділи й мовчали без сорома, давши сміливо волю своїм думкам. Господар вряди-годи промовляв слівце, а Ясь ще з більшою неохотою відповідав йому, одначе не смів прощатися, сподіваючись виходу сім'ї, про котру йому торочив Хоцінський.

Довго вони сиділи й мовчали. Рівне стукання маятника

коло годинника, тепло в хаті, тишина навколо — все те наводило непереможну дрімоту, тільки не на Яся, а на Лемішковського, ще й надто, що він недавнечко, раннім пристацьким звичаєм, пообідав і тільки що хотів лягти спочити, аж тут принесло пана в ведмедях! Байдуже лице Лемішковського трохи поблідо й виявляло для ціавого ока якусь пережиту й перебуту скорботу, якесь горе. Та не Ясеві було читати тее. Він з огидою запримітив сонний погляд господаря, однаке сидів і дожидається, оглядаючи через вікно пару своїх баских коней, б'ючих копитами сніг під собою.

Коли це одразу, неначе вітром, одчинились обидві половинки дверей. В залю вступила з повагою, тихою ходою й трохи по театральному пані Лемішковська, і пишним поклоном привітала Яся, що скопився до неї назустріч. Зараз за нею всунулась, як возом в'їхала, середніх літ дама з лицем незвичайно чудним і нехорошим. Лемішковська назвала її гувернанткою своїх дітей — панною Теодозею.

Ні шелестіння шовкових довгих суконь, ні слова привітання не оживили Лемішковського. Він собі дивився наче крізь сон на цю сцену мовчки й нерушимо. Лице пані Лемішковської спалахнуло полум'ям від сорому, що її чоловік не знає своєї ролі. Та вона зараз поправилась і повела таку розмову:

— Вчора мали ми хорошу компанію в себе, не спали цілу ніч і дуже потомились, забавляючись.

Лемішковська говорила по-польськи, бо була полька.

Швидко потім одлетіла одна половина дверей, і в ней влетіла в куценькій сукні старша дочка Лемішковського, легенька, жива, як пташка. Вона сміливо присіла перед хати до Серединського, пурхнула до матері й причепилася за її спину на кінчику стільця, як часом пташка чіпляється ніжками на тоненькій висячій гіллячці. Незвичайна схожість дочки з матір'ю дуже вразила Яся. Здавалося, — то були дві рідні сестри, а не мати з дочкою. Однакові лоби, білі й чисті, як мармур, одинакові нося, тоненькі, рівні, з прозорими рожевими ніздрями, одинакові губи, повні й свіжі, одинаковий

цвіт лиця, сніговий, білий. Тільки мати мала великі, щиропольські, сірі очі, нагадуючи каламутну воду, або просте скло, припале порохом. Яка б не була в польки краса, їй бракує одного — темних, або синіх очей. Кари ж очі, коли й бувають у котрої, то не з рідної раси, це українська позичка. Оце ж дочка Лемішковської мала очі батьківські, великі, карі, блискучі на чистих гарно вирізаних білках.

Панна Теодозя хоч була найкраще прибрана в шовкову сукню, та неприємно вражала счі своїм чудним лицем. Treba було довго привикати до нього, щоб освоїтись. Ясь трохи не пересів на другий стілець. Тільки чуття шаноби людських звичаїв вдержало його на місці. А вона так і вплилась у його своїми очима; сірими, жовтуватими, совиними. Все її лице складалося з одного носа. Дивилася вона просто на Яся, а він бачив перед собою один тільки ніс. Із маленького, як кошеняти, лобика виступив її ніс, неначе погнавшись навздогінці за якимись ласими паощами й геть випередив малісіньке підборіддя, що зовсім не було й видко, як вона нагинала голову трошки вниз. Не дурно ж уся околиця звала її „губер-носом”.

Лемішковська кокетливо обперлася лікtem на вишиту подушку, закурила папіроску. Теодозя вирівнялась і байдорилася наче на смотру. Маленька панночка вертілася та обсмукувалася, як пташка, а Лемішковський насили моргав соннimi очима, що зліпались як на то теж, наче корюком примазані.

Господиня спитала в Серединського, чи сподобався йому цей край, а далі разом з Теодозею повела розмову про Варшаву, про Петербург. Прикинуто було кілька слів на вітвіть про Париж і французькі моди.

— Ах, мій пане! — крикнула тоненьким, тільки неприродним голосом Теодозя, — коли б хто відав мою тугу по нашій милій Варшаві! Що то за милий край, що там за люди! Ах! ах! що там за веселість! Там люди навіть не відають нудьги. Цілий день біганина, стукіт. Та все те повбираю по найновішій моді. Чи віриш, пане? — хіба тільки в Парижі можна знайти громаду веселу, забавну, маючу

стільки смаку в убранині, в манерах. Один мій знайомий князь у Варшаві казав мені, що Варшава навіть краща за Париж, тільки що про Варшаву мало знають. Ой „Матко боска“! При однім згадуванні мені стає веселіш в сільській тиші. Я тільки й живу згадуванням... Ох!

— А чом же ви там не зостались, в вашім Парижі, та приїхали в нашу Тхорівку? — спитав неоподівано Лемішковський.

Жінка кинула на нього неласкавим оком. Вона все сердилась, що він своєю простотою завдавав брехню Теодозі, як вона починала прославляти Варшаву. Лемішковський замовк.

— А тим прибула сюди, що невідомий голос долі велів мені сюди їхати, — промовила Теодозя, тяжко зідхнувши, і схилила голову, закриваючи носом усе підборіддя.

— Чи виїжджає ваша жона, чи не нудьгує на селі? — спитала господина.

— Мало маємо знайомих. Була вона кілька разів у княгині, — промовив Ясь.

— Що за хороша пані книгinya! Що за добра, янгольська душа! Яка вона привітна! — промовила господиня, наче вона з княгинею вкупі зросла й вік жила.

— Таких дам тільки в Варшаві можна знайти, таких міліх, ласкавих, хоча й належачих до вищого стану, — додала Теодозя. — Останній баль княгині зрівняється з балами наших вищих і багатіших варшавських аристократів, — промовила Теодозя, наче вона й справді гуляла на тих балах.

— Чи не чули ви оркестри нашого князя? — спитала хазяйка. — Варто послухати! Хоч тут і село й дичина, але в нас можна почути найкращих італійських і німецьких композиторів — і Бетговена, і Россіні, і Белліні. Як чудово недавно грав оркестр Травіату й Норму!

Так вертілася розмова коло матерій високих, поважних дуже, не гармонуючих з бідною, драною обстановою старої економської хати

Ясь підвівся й почав прощатися. Дами заворушились і

просили навідуватись до їх запросто в їх сільську пущу. Лемішковський не просив, і слова не промовив.

Дві наймички з коромислами одганяли собак. Ясь під обороною коромисел вийшов з ганку й сів на санки. Лемішковський мовчки поклонився до нього. З усіх чотирьох вікон виглядало надвір кільканадцять голів, і великих, і маленьких, які попритулювали лоби й носи до шибок, аж носи вливали, щоб подивитись на багатого гостя, на коней, на погонича.

Через кільки годин при обіді Ганя розпитувала Яся про його недавню візиту, про нових знайомих, а Ясь реточучись розказував їй про економів господарів.

— Не смійся, Ясю, з біdnих людей, не цурайся їх. Згадай, що ми були недавно біdnі. Коли ти не хочеш знатися з ними, то я сама поїду до них і запрошу до себе.

— Поїдь, Галю, то побачиш, як Лемішковський спатиме при гостях у залі.

— Лемішковська, ніде правди діти, гарна дама, тільки вже дуже багато говорить про високі речі... А діти деруть самі пір'я! Та певно й сама пані з панночкою дерли пір'я, як я приїхав. Міркую, що й Лемішковському загадує жінка пір'я дерти. Не подякую я Хецінському за таку рекомендацію!

— А я поїду до них, коли на те пішло! — знов одказала Ганя.

— Ідь, про мене! тільки бери двох козаків-гайових з рушницями, щоб обороняли тебе в тому звіринці. Подивись лиш, що сталося з моїми ведмедями.

VI.

Озирнемося тепер на Лемішковського рід, звідкіля він узявся.

За панування царя Миколая I на Західній Україні в одному повітовому місті жив міщанин Лемішка. Між біdnими невеличкими міщанськими хатами високо виносилася по-кривля його чималої хати з біlими цегляними виводами.

Чималі вікна і двері, віконниці, помальовані зеленою фарбою, ганок коло дверей — все те дуже одрізняло Леміщину хату од других. На ціле місто не було такого розкішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дереви на окопі, свідків давньої заможності Лемішок. На ціле місто у міщан не було такої чистої, просторої світлици з кімнатою, великих нових образів на всі стіни, картин на папері, міщних дубових столів, добрящих лавок. Уся оселя стояла як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на височенькім пригорбку. З гори до берега простягся старий здоровий садок, зелена левада та зелені верби коло криниці на самім низу. З города видко було недалечко водяний млин Леміцин, з чотирма колесами, з густим заїздом возів, закладених мішками, з гуртом людей, застоюючих черги.

Лемішка звався в місті багачем ... Рідка заможність між міщанами Західної України, в границях панування шляхетсько-жідівської Польщі, такої цікідливої для місцевого народу — наводила людей на здогад, що Лемішка накладає з чортами, що Лемішка знайшов гроші. З тяжким натиском зумів Лемішка пропхатися між жидами і шляхтою до свого талану. Однаке протися не крамарством, а більше промислами. Лемішка випасував на стежках товар до різниць, а Леміщиха закуповувала садки, пильнувала там ціле літо, й висилала підводи з овочами в степові міста на продаж.

Одного ясного літнього вечора сидів Лемішка з жінкою на ганку. Сива смушева шапка з'їхала йому на потилицю й одкрила його високе й широке чоло, чорний, побілений сивиною, як сріблом, волос, густі брови. Синій жупан розстібнувся й через пазуху виглядали пасма чорного волосу на його мужніх, міщних грудях. Його повне, колись гарне лице поверталося разом з поглядом карих очей, оглядаючих своє добро. Леміщиха в шовковій юпці й шовковій хустці на голові, стара, але кремезна жінка, сиділа проти його й вела з ним розмову. Як той старозавітний Захарія з Єлісаветою, вони втішалися одним живим сином Якимцем, який бігав з чужими хлопцями коло млина.

— Добра в нас, 'хвалити Бога, чимало й грошей доволі.

А Якимцю вже підростає, — промовив Лемішка. Чи не одати нам його в школу? Візьму ще оце літо його з собою на степи, а Бог дастъ, діждемо осени — одвезу в школу. Нехай вчиться, може з його якіс більші люди вийдуть, ніж ми, стара, з тобою. Слава Богу, вчити є за віщо!

— Та й oddаймо, — промовила стара. — Я б хотіла, щоб наш Якимко був священиком. Oddаймо його в духовні школи. Може доживемо, побачимо його в ризах у церкві, коло Божого престолу, на службі Божій! Мати Божа! здається-б вмерла од радости, якби побачила його в ризах! А як по-мремо, хто ж лучче за нас старих молитиметься Богу, як не син священик?

— Добре діло й то! Але в мене думка така, щоб вивчився та й зостався на господарстві. Ми ж і невчені, і маємо хліб-сіль. Нехай би він був добрим хазяїном, як я з тобою; нехай би він йшов батьковою стежкою. А то, як одірветься од старої господи, то піде марно наша праця! В нашій оселі будуть жити чужі люди. Наше добро перейде в чужі руки. Хтось чужий буде їсти ті овочі, що ми садили своїми руками. Oddаймо його лучче в світські школи.

Тодішніми часами міщанських і мужичих дітей не приймали в гімназії. Тоді на нашій Україні тільки одні дворяни, — тобто одна польська шляхта мала право просвіти в школах і прямування до вищого уряду. Середній і нижчий стан не мав права вчитися далі казенної міри. Одному тільки духовенству була вольна трохи дорога. Український народ мусів навіки зоставатися в матеріальній і розумовій неволі.

Незабаром прибіг до ганку Й Якимко, засапаний, гарячий, червоний і притулів гарячу голову до матері.

Недавня розмова з чоловіком вже навела на Леміщиху смутну думку про розставання з своїм дитям. Вона прибільшила свою ласку; вдвоє ніжніше дивилася вона на його запалене, червоне личко.

— Чи хочеш, Якимцю, вчитися? — спитала мати сина.

— Не хочу, мамо!

— Чом же ти не хочеш?

— Бо досадно! Адже, мамо, наші хлопці не вчаться! ні один! А навіщо ж мені загадують вчитися?

— А до школи поїдеш?

— Нехай їй біс! Мені й так остообісів той часословець та псалтир!

— Хто видає так говорити! — мати прикрила його гарячий роток пальцями. — А ми тебе одвеземо в школу, — промовила мати потім.

— То я втоплюся!

— А ми тебе витягнемо.

— То я заріжуся або повішуся, а в школу не поїду! Добре чустрить нас дяк і в нашій школі.

— Цур дурного, навісного! Хто видає так говорити, — промовила мати.

А старий Лемішка засміявся стиха, не зводячи очей з сина. В карих очах його світилася любов до мазуна-сина. Тихий вітер обвівав щасливу сім'ю, обсипав опадаючим листом рож і бузку голівку дитяти, одежу матері, обвівав пахощами недалеко ростючої м'яти родительську любов.

Невесела думка засмутила голову Якимову серед самої веселої гульні з хлопцями, — то думка про школу, що недавно казала мати. Нічим так не допікали Якимцеві наймити й наймички, як ляканням тією школою.

— Тривай, Якимцю! пустуєш ти! Прийде й на тебе школа! — було кричить наймичка, розсердившись на пустуна-хлопця.

Ледве дитя спробувало науки, і вже воно не любило науки, ненавиділо школу. Вчення граматики, часословця, псалтира, вчення тих складів, тих „тма” „мна” „дло” „тло”, тих псалмів, писаних незрозумілою, мертвою, церковно-слов'янською мовою, кому те вчення не вдалося взнаки не одбило фталку в дитини охоту до науки! Бідний Якимів розумок надаремно силкувався знайти якінебудь зрозумілі мислі та образи в тих китайських, мертвих словах і не міг спостерегти нічогісінько! Чужомовні, чудні слова тільки пробуджували в його дитячій голові часом незвичайно чудні покручі мисли... Сліпає було Якимко по часословці: „Вскую шаташася язици” а йому здається, що по всій хаті долі шатаються людські, волячі, овечі поодрізувані язики, як ті

курчата коло проса, стрибають, скачуть! „Сі на колесницях, а сін на конях”, читає він далі, а його напружена фантазія, шукаюча образів у словах, показує йому якихось людей то верхом на конях, то верхом на одному колесі, сіючих жито та гречку. „Идумея” здавалася йому якоюсь здоровенною макітрою, „Амалик” здавався мамалигою з кукурудзі, „Коноб” — казаном, а „Моав” — собакою Бровком.

Тільки було їй тішить хлонець свою думку її фантазію чудними, кучерявими картинками спочатку її на кінці кожної кафизми та першими великими розмальованими червоно літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, який надавав до того добрих стусанів Якимкові, його посадили за громадську граматку, тобто за московську, як звичайно, вчать у нас дітей на Україні. І знову вдруге силкувався Якимко постерегти розум тієї чудної для українця мови і знову спостерігав тільки п’яте через десяте! Московські слова, схожі трохи з нашими українськими, знову підіймали в його голові на другий лад — покручі фантазії, якусь каліч образів. Московська „овца” здавалася йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною, ніби з одрубаним хвостом, з одрубаною мордою і безухою. „Криси” здавались йому крисами коло горшка, або коло миски, а не пацюками. І поки то дитя освоїлося із мовою чужою! І скільки то воно перетерпить головної муки од фальшивої педагогії, накидаючої нам чужу мову! І як дитя покалічить мозок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та їй ще за свої злиденські гроші!

Минуло літо. Якимко прогуляв його на вольних степах. Повернуло вже на осінь.

Одного буденного дня без жадної причини розпочали пекти й варити ніби на якесь велике свято. Леміщи-ха готувала торбинки з салом, крупами, сіллю, горщик з маслом, насипала яблука, сливи, навіщось складала Якимкові сорочки й одежду у скриньку. Наймит викотив новий візок насеред двора. Якимкові ніхто не говорив про те ні слова, для чого все те робиться, але він сам

роздивився й зараз спостеріг, що все те робиться для нього, що то його мають виряджати з дому. Недовго думавши, дав він драла через городи до млина, а потім склався в лози, що росли густо понад водою. Вже сонце високо підбилося вгору, все було наготовлено, а хлопця не було! Наймити, наймички розійшлися шукати його по городах, в дереві, по ровах і таки знайшли в лозах і принесли на руках додому. Мати хотіла одягти його в козачину, в нові крамні штанці, та ні прохання, ні гостиці нічого не помогли. Якимко кричав, дригав ногами, махав руками, зачіпаючи по виду матір і наймичок. Насилу всі гуртом убрали його, держачи за руки й за ноги. Сам Лемішка взяв його на руки й сів на віз. На перевозі через річку дитя силкувалося вирватися і кинутися в річку, так що Лемішка насилу його вдергає. Так то завезли Якима в духовне училище, що стояло за кілька верстов на другому бсці того ж міста й покинули одного між чужими людьми.

Сумно було дитині в чужій хаті, а ще сумніше в училиці. Наука там була така сама, що й у дяка: то й же таки исалтир з „Идумеєю“ й „Аматиком“, те ж вчення напам'ять і без пам'яти, без жадного розуміння церковно-словянської мови. Вчителі тільки зазначували нігтем, доки було лекції, школярі мусіли вчити все те напам'ять, а того, хто не вмів, катували різками, аж увесь клас рюмсав.

Раз якось старий Лемішка стояв коло одчиненого вікна й згорнувши руки на грудях, молився Богу. Лемішка любив молитися Богу довго і голосно, кілька раз одривавсь од молитви, ходив по хазяйству, вертався і знову починав бубоніти, перевертуючи листки товстого акафісника. Вікно було одчинене. Осіннє раннє сонце піднялося над садом. Біла снігова роса лежала в тіні на траві, на покрівлях загород од двору. В вікно потягло свіжим повітрям. Лемішка молячись, поглядав у вікно і, не думаючи прогнівати Бога, перемішував слова молитви з хазяйською клопотнею.

— „Хліб наш насущний даждь нам днесь“, — промовив Лемішка й зараз додав, голосно кричачи на двір: — Параско! не чуєш, бодай оглухла! Одлучи теля од корови!

— „І збави нас од лукавого. Яко твоє єсть царство, і сила, і слава...” А прокляті свині! Параско! свині в городі!

І Параска ставила дійницю в ганку й бігла виганяти свині.

— „Господи помилуй, Господи помилуй, Господи помилуй! Слава Отцю й Сину”... А бодай чорти спину городили Шпаченкові, як він мені погородив тини!

Коли зирк у вікно, в воротах йшов Якимко! Лемішка вийшов на ганок, не перестаючи бубоніти: „О всепітая мати, рождшая всіх святих святіше слово”... Чого це ти прийшов? — спитав батько сина грізно.

Син залився слізьми. Вийшла мати й почала питати сина.

— Не хочу я, тату, вчитися в школі! Візьміть мене додому, — говорив син крізь слізози.

— Чом же ти не хочеш? Може тобі хазяйка їсти не дає? Може тебе хто обирає? — спитав батько хрипким голосом.

— Не видержу, тату, я в тій школі. Така мене нудьга бере, ішо вмерти треба. Учителі б'ють та катують, кажуть вчитися треба, а я нічого не розберу, нічого не тямлю. Ніхто мені не показує нічого. Чорт його зна, як вчитися! Лучче, тату, я піду в пастухи, піду в степ, наймуся наймитом, а вчитися не буду!...

Мати почала й собі плакати, а батько запріг конячку та й одвів його того ж таки дня знову до школи.

Зломила дитину школа, як лиха година. І почав Якимко вчитися. Не раз тішив він батька й вчителів незвичайним поспіхом у науці. Було підійметься вище всіх товаришів, то це зразу, дивись, і опаде нижче всіх, опустить руки, похилить голову.

Стала потім гімназія доступніша для простих, нешляхетських дітей, і Лемішка перевів сина в гімназію. І там було учителі не надивуються незвичайній охоті до науки, а потім швидко — незвичайній страті енергії до роботи.

Поки Якимко був малим в нижчих клясах, доти батько й мати не примічали в йому ніякої зміни. То був добрий, слухняний хлопець, не цурався гульні з простими хлотцями, не цурався простих родичів, навіть з охотою кидався до

всякої простої роботи, звичайної в сім'ї простих міщан. Було прийде додому на святки, скине свій мундир, сховає його в скриню, вдягнеться в просту козачину й ганяє з батьком по степах за скотом, аж піт йому з лоба капає. І не раз мати спиняла його, одривала од роботи.

— Оддихай лучче, моя дитино! — говорила вона часто. — І в школі не гуляєш, ще й дома будеш робити?

Швидко Якимко скінчив гімназію й вернувся додому вже великим паничем, чорнобривим, тонким, в новому суконному мундирі, в картузі. Він почав говорити до батька, до матері, до наймичок і сусід по-московськи, соромився своєї української мови, і видимо, величався цією московщиною перед сусідами.

Через кілька днів по приїзді сім'я Лемішок сиділа ввечорі в світлиці. На столі стояли недоїдки, лежали качани чукурузи, ложки, полумиски.

— А що, синаш? — сказав батько, — чи спочив ти тісля школи? Пора б нам і до роботи. Наймит на степу. Я завтра раненько побіжу на базар, а ти повезеш борошно та напій коня, вставши раненько, та випусти його на леваду, нехай трохи попасеться.

— Хто, тату? я? — спитав Якимко, звісно, по-московськи.

— А до кого-ж я говорю?

— А як же я в сіртуку буду коня напувати та пасти?

— То скинь сіртук та одягнися в жупанок.

— Де ж ви, тату, бачили вчених людей у жупані, або в світі, та ще й коло коней?

— А хіба ж давно ти ганяв конем до води й вичищав стайню, що було аж мати тобі забороняє?

— Бо тоді я був малим і дурним, а тепер друге діло.

Батько так подивився на сина, наче вперше бачив його. Перед ним сидів панич, як маківка, в сіртуці, з розкішним кучерявим волоссям зачесаним набік. На білому панському лиці грали рум'янці. Шия була зав'язана шовковою хусткою.

Довго й пильно дивився на його батько, а його брови супилися нижче, сунулися на очі, а голова хилилася од но-

вої невеселої думки. Зразу і вперше батько одгадав, що вигодував і вивчив сина не на поміч собі... Та думка блискавкою мигнула в його голові, збурила всю кров. Лемішка скопився рукою за голову, одначе рівним і спокійним голосом промовив, глибоко ховаючи свій здогад:

— Коня тобі можна й не пасти, й не поїти, напоїть твоя мати. Так вези ж завтра борошно на продаж до Ямполя. Та торгуйся добре з жидами й не давай набір. Зараз бери гроши.

— Як же я поїду на мішках?

— А хоч би й на мішках! А де ж я тобі візьму карети?

— Я, тату, одвик од такої роботи. Де ж таки! я скінчив гімназію й буду везти борошно на продаж! Якось ніяково...

— А що ж ти в мене робитимеш? Іншої роботи тобі тут немає.

Яким замовк. Мати сиділа нишком і мовчки поглядала то на чоловіка, то на сина, догадуючися, у чому тут річ.

— Я, тату, в школі одвик од роботи. З того в нас у школі сміються. Мені стидно робити.

— А хліб їсти не сором? — спитав Лемішка, і голос його затремтів.

Яким осміхнувся. Мати сиділа ні в сих, ні в тих.

— А хіба ж люди їдять хліб тільки з волів, з хазяйства? — промовив Яким.

— Ми, хвалити Бога, юмо хліб тільки з того, і хліб не черствий, як знаєш! А коли ти думаєш мати хліб з чого другого, то нема тобі роботи в моїй господі. Чи хіба будеш цілий вік сидіти, згорнувши руки та дивитися на батьківську працю?

— Годі тобі, старий, — промовила мати, здергуючи чоловіка. — Хіба ж ти не бачиш, що син молодий, набрався трохи фанаберії од тих дворянських дітей у школі, а підросте — до розуму дійде.

— Годі вже мені, мамо, до розуму доходити. Вченному, просвіченому чоловікові не слід піклуватися коло худоби, коло борошна. Наука, бачите, провадить зовсім не до того.

— А до чого ж? — спітав батько. — Не повинна ж таки наука допровадити до голоду! Бо то була б якась скажена наука!

— Наука повинна допровадити до хліба тільки через чини, через царську, казенну службу. Що з того, тату, що я матиму хазяйство, хліб? То пуста річ, коли я не матиму чинів! Мене ні один пан, ні один офіцер, ні поляк, ні руський, навіть і жид не поважатиме, не схоче говорити зо мною.

— То дай їм усім дулю під ніс! На бісового батька вони тобі здалися — ті пани офіцери!

— Е, тату! на бісового батька!... То було мене не давати до школи! Як я поступлю на казенну службу, добуду чинів, обвішаюся хоч маленькими орденами... о! тоді друге діло! Тоді на мене ніхто не плюватиме, тоді мені не сором буде по вулиці пройти... скрізь мене прийматимуть і поважатимуть. А то що з того, що я вчений у школі? I дяк наш вчений, ще й „дрюкований”, а дуже ж поважають дяка? Мені треба йти в урядники, або в військо, добути офіцерських еполетів, хрестів...

— Бий тебе, дурню! хоч ти і вчений! — крикнув Лемішка. — Чи ти хліб їстимеш із тих хрестів, чи що?

— Та ви люди прості, ви того не розумієте, — промовив син розсердившись.

— Та й ви стали щось дуже „криві” в тих школах, — промовив батько, — бо щось дуже багато розумієте. Дав я тебе в школу та й жалкую. Між панськими дітьми й ти, що бачу, нахапався панського духа.

— Ні, тату! Що правда, то не гріх! Вченому чоловікові сором возиться коло господарства.

— А я думав, сину, що ти розуму наберешся, та ще придбаєш до того, що ми з твоєю матір'ю заробили. Пропаший той день, коли мені прийшла думка завезти тебе між паничів!

Вийшов з хати Лемішка. Син зостався з матір'ю.

— Сердиться на тебе батько, та й сам не знає чого. Ти б йому так не одказував круто, то він би й байдуже, що ти собі іншої дороги в світі шукатимеш.

Мати пригорнула його голову до себе й почала гладити рукою. Обоє довгенько мовчали. Мати неначе вгадувала, що в сина є щось незвичайне на думці. Аж ось почав він їй стиха казати, не підіймаючи лиця до неї.

— Позавчора, мамо, сидів я підвечір над річкою, нижче нашого млина, коло верби, закинувши удки. Ви знаєте ту високу вербу, що стоїть над водою під високою скелею і досягає зеленим верхом до самого верху скелі. Сиджу я, задумався. Сонце вже спускалося низенько. Підняв я голову, зирнув на гору, а там... там, мамо, на горі, на вершечку каміння стояв янгол. Увесь він був білий, і сукня на йому біла, і личко біле, і волос ясний, кучерявий, золотий вився по плечах білих, як мармур. Перед моїми очима упав він на одно коліно проти сонця, склав на грудях руки до молитви й нахилив голову. Густі коси спали з шиї й звісилися двома пасмами. Вітрець гойдав ними стиха, гойдав білою сукнею. Здавався він духом прозорим при рожевих проміннях сонця. Над самою водою стояв янгол на скелі, і збоку коло скелі, коло самих його колін, вилося густе гілля зеленої лози. Я протираю очі, коли ж гляну на воду, а там не стояла, а плила на перекинутому небі та сама істота як літаючий херувим. Я встав... Якась сила потягla мене вгору. Вибіг я, дивлюся... нічого немає.

— Я вже догадуюся, який то був янгол, — відповіла мати.

— А вчора, мамо, я знов сидів там цілий день сливє...

— І не прилітав до тебе янгол з неба? — спітала мати, усміхаючись.

— Сонце знов стало на заході, вечір був тихий, чудовий. Сиджу над удками, а на удки й не дивлюся, і не одриваю очей од того місця в свіtlій воді, де я позавчора бачив чудову мрію. Коли дивлюся — разом наче з неба злинула й сіла її тінь... того янгола, над зеленою вербою, на одкіді скелі. Тихе гойдання води гойдало ту тінь, і вона виглядала до мене з води, наче літаючи на повітрі. Піднімаю я голову, дивлюсь, а на скелі знов стояла та ж сама неземная істота, тільки не в білій, а в рожевій сукні з вінком

рожевих квіток на голові. Знов стояла вона проти сонця на колінах, склавши білі руки на грудях. Знов так само нахилила вона голову, наче кланяючися до сонця, що обливало її всю рожевим промінням. Я не втерпів, сидячи над водою, не знати, що почати, що діяти. Серце мое затримтіло, душа похолола. Коліна самі підогнулися, і я став навколошки на траві, не зводячи з неї очей. Коли дивлюся, вона одчіплює одну квітку од вінка й, піднявши руку, пускає вниз. Рожа впала передо мною. Я за рожу! І знов якась сила поволокла мене на гору! Вибігаю, дивлюся — нічого немає...

— То якась панна жартує з тобою, мій ясний красавче! — сказала мати, обнімаючи сина. — Куди ж тобі робити діло цими білими панянськими руками.

— Не буду я, мамо, тут господарювати! Піду я, мамо, лучче в військо та буду офіцером. Буду конем вигравати! А на мені золоті еполети блищатимуть. Всі панни подуріють, як забрязкаю підковами, як застукаю закаблуками! Ох, мамо!

I Яким знявся з місця, взявся в боски й пішов по хаті мазура. Мати водила очима слідком за ним, любувалася його легенькими скоками, тихо сміялася з пустування молодого хлопця.

— Не дурно, сину, купала я тебе в любистку!

— Ой, мамо! Тісна мені буде ваша світлиця! Було мене не давати до школи. Страх мені хочеться розвернутися, розімнятися, розгулятися. Коли б мені музики гриміли, бубни та барабани били, кругом мене літали панни, як метелики, що постав на долоню та дмух! — а вони й полетіли пухом!

Замість панни Яким ухопив стілець і почав з ним вертітися по хаті.

Двері рипнули. В хату заглянув Лемішка.

— Лягай, паничу, спати! Годі крутитися! А ти, стара, не дуже потурай своєму мазунові. Завтра треба рано вставати! — Лемішка грюкнув дверима й пішов спати.

На другий день Лемішка пішов до священика порадити-

ся, що йому робити з сином. Священик порадив дати його в університет, щоб він старався на доктора, або на урядника. Не пожалував батько грошей, запровадив сина в Київ в університет.

Яким склав іспит в університеті дуже добре. З незвичайною гарячкою кинувся він до науки. Зранів до пізньої ночі не виходила книжка з рук. І не раз пізньої ночі, лягаючи на постіль, жалкував Якимко, чому день не довший, а ніч не коротша, чому не можна разом усе вивчити, все постерести. Він почував у собі якийсь огонь у грудях, якийсь голод науки й науки! Кинувся він на науку, як голодний на хліб.

Веселе молоде товариство почало знайомитися з Якимом, якому ще в гімназії змінили фамілію Лемішки на „Лемішковського”, щоб не здавалася гетьто вже мушкицькою. Раз якось увечорі затягla його до себе весела компанія. Випили по чаці, пробалакали цілий вечір. Яким вернувся пізно додому, ліг спати, спав довго, а прокинувши ся вранці, почув уперше лінощі в тілі. Взявся він до книжки, не пішовши на лекції, книжка випала з рук, очі неначе втомлені дивилися через книжку, через вікно у синю далеч. На другий, на третій день він не брався вже за книжку. Охота до вчення одпала так швидко, як і припала. Яким почав залежуватися.

Якраз підпав тоді якийсь студентський празник. На одній улиці Старого Київа, в пізенькій чималій хаті, де жили студенти, зібралося увечорі молоде товариство. На ліжках, на стільцях кругом стола сиділи студенти. Деякі грали в карти, деякі бренькали на гітарах. На столі серед хати стояли бутлі з горілкою, валялися шматки паляниць і житнього хліба, покришена ковбаса й сало, на папері лежала сіль, стояли пляшки з пивом. Після перших чарок вся кумпанія загомоніла, почала змагатися про всякі наукні речі, про своїх професорів. Після других і третіх чарок всі заспівали великоруської бурлацької пісні: „Вніз да по матушке, да по Волге”. Потім співали, хто що вмів. Тут і романси, були й польські пісеньки, навіть і наші туди ж між гурт попали, тільки не ті, що будять спасенні думки про

долю рідного краю, що підіймають угору занедбану народність українську, а сміхотворні й сороміцькі, зложені по городських шинках та по розпущеніх вечорницях.

Хто знає наш університет недавніх часів, той догадається, куди це затягнуло Лемішковського. Ніколи цей університет не стояв високо своїми професорами, oprіч хіба німців, та й ті працювали більш для своєї ерудиції, ніж для підняття вгору духа молоді. Російські ж професори бували або затуплені перейнятою на віру в німців науковою, псевдоучені болботи, або зовсім ледачі пройдисвіти, що втирилися у професорство мов у яку канцелярію задля жалування та чину. Отже дарма, що наука на катедрах кульгала або дрімала. Між молоддю бували невеличкі, сказати так, братства, що кохалися у їй ширим серцем і серед офіційального університету робили свій університет, жвавий, багатий надіями. Хто встравав до такого братства, той на все життя набирався у йому пошани до просвіти й зневаги до безглазого буяння учених неуків. Та було таких дуже, дуже мало. Лемішковському судила доля опинитися між тими, що не дбали про високе, про велике, про святе, а жадали тільки молодого буяння, широкого якогось размаху слова, голосу, сили, — на що, про що, ніхто про це не думав.

Хто з киян не пам'ятає часу перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панами, мусів мовчати й терпіти, гірше як до Хмельницького. А за кождий стогін його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази й не могла науковою дійти до страчених думок. На обох боках Дніпра опинилися у чужих порядках, в чужій шкурі, набиралися чужої мови, забували свою. Згинула наука, впала просвіта, зоставши тільки в схоластичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука європейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повиучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили ті хаптурники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а

винуватого правим, — ті консерватори вчителі й професори, що вертіли історію по московському наказу, — ті офіцери-москалі, що забивали свій же народ на закуціях. А народ робив панщину, а поміщики ляхи й москалі дерли останню шкуру з України, тим часом як наші щирі українці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався!

Нашу молодь вчили в школах більш салдатського мушенітування, ніж наук. Тим університетська молодь і гуляла з козацьким запоєм. Хто з киян не пам'ятає її розгардіяшу?

На студентському вечорі був і Яким, вже не Лемішка, а зовсім Лемішковський. Лице його було бліде з червоним рум'янцем, його очі посоловіли, волосся на голові було розпуштане. З чаркою в руках стояв він між студентами й з усієї сили пер: „Вніз па матушке, да па Волгę”.

Опівночі знялося з місця товариство, яке ще стояло на ногах, позабирало в руки страшенні кій й потяглося по вулицях, лякаючи спокійних жителів своїм гамором та свистом. Всі люди по дорозі звертали далеко набік. Проти студентів ішла валка офіцерів. Слово по слову закипіла на вулиці війна. Офіцери дали драла й втекли в першу публічну хату. Студенти почали брати їх приступом. Швидко застукали кій, забряжчали вікна. Крик, галас, регіт, розлягався серед ночі понад Подолом і сполохав сусід. Набігла поліція. Студенти побили й поліцію. Однаке їх усіх позаписували. Дехто одбувся карцером. Якима разом з другими випровадили з університету.

Повернувся Лемішковський до Лемішки.

— А що сину? довчився до якого чину? — питав старий батько осміхаючись.

— Коли ж, тату, пропала охота до науки і, чорт його зна, де вона ділася! Але доволі з мене буде й цього. Поступлю я, тату, в суд, або де інде в урядники, таки в нашому місті. І од дому не одіб'юся, і до чину дослужуся.

— Хазяїнуй, сину, як і батько твій хазяїнував, — одкарав йому Лемішка.

— Ні вже, годі! Було б мене не давати до школи. Не приходиться мені братися до такої роботи.

— То просувайся в пани! Бог тобі на поміч!

Яким поступив на службу в урядники в тому самому місті, де жив і його батько. Невесела дорога лежала тоді перед чоловіком не дворянського роду. Трохи не півшіку треба було тягти службу, щоб дослужитися до першого чину. Не смачна була й служба писаря. І не раз, було, сидячи за столом, гнучи трохи не цілий день спину над паперами, Яким поглядав в одчинене вікно на вольний світ Божий, на зелені степи і пригадував ту тяжку науку в бурсі, як йому привиджувалися у клясі зелені степи, вольні пастухи, як завидував навіть вольній череді, що паслася на вольній сіножаті понад берегами світлої річки. Одначе Лемішковський працював, як віл у ярмі, з тою раптовою енергією, з якою працює українець, поки його охоти й волі. Якима надихувала надія чинів, надія вислужитися у люди, дійти до панства. А мати не раз, сидячи вечірньою добою коло сина, втішалася його надіями.

— Не довелося мені побачити тебе, сину, в золотих ризах. Коли б же, сину, я тебе побачила в золотому мундирі, в хрестах та стрічках, у великому чині! Тоді мені будеш слати шовкові хустки та оксамити.

Яка б мати не озолотила свого сина, не хотіла б побачити його в щасті, добрі та в повазі од добрих людей!

Раз якось у начальника Якимового був баль. Він мав багато дочок вже дохожалих і негарних, то затягував до себе на вечори молодих хлопців. Лемішковський, як маючий бути після батька паном великого ґрунту, звернув на себе його увагу, — запрохано і його на вечір. Цілий день не було йому спокою. Уесь день він чистився, мився, виглядався в дзеркало. Старий Лемішка дививсь, дививсь та й плюнув, вийшовши з хати, а мати сама наливала синові свіжої води, подавала білий рушник, служила йому, як наймичка.

— Дай, синку, я розділю тобі проділ, зав'яжу тобі шию, приберу тебе, як ляльку! Як би я хотіла побачити тебе в гостях, як коло тебе будуть роєм витися панни, дивитися на твої чорні брови!

— Одчепіться, мамо! — відказав синок з досадою. — Вмієте ви проділити по-панськи!

— Не буду, не буду, тільки не сердься, — сказала мати одступаючи назад з гребінцем.

Вона стала оддалека й, згорнувши руки, дивилася на сина. З невимовною любов'ю слідком ходили її очі за сином по хаті, за його чорнобривим лицем у дзеркалі.

— Коли б мені глянути на тебе в гостях хоч через віконце! — сказала мати.

— От іші! наробіть сорому! покажітесь там із хусткою на голові!

— Чи пішов панич? — спитав Лемішка, одчинивши двері.

— Он пішов через двір! — відказала жінка, не отриваючи лица од шибки.

А через двір пішов гордою хodoю Яким, рівний, дужий, з широкими плечима. Чорні кучері блищали проти заходу сонця, як наведені лаком. Довго слідило за ним материне око поза тином, попід зеленим гіллям садків. Мати була горда красою й розумом свого сина, а батько все миркав, супивсь мовчки, хоч і його око не втерпіло, щоб не піти через вікно слідком за гордою хodoю сина.

Не твердими ногами підходив Яким до дому свого начальника. Вікна були освічені, надворі коло ганку стояли коні приїжджих гостей. Не вперше траплялося йому бути в гостях, але вперше він ішов до свого начальника в гості.

Гостей в світлицях було чимало, та все поляків, як звичайно буває в повітових містах Західної України. Сам начальник Якима був поляк. Нашим людям не було ніякого ходу.

Ніхто не привітав Якима ласково, ніхто не подав йому руки, окрім товаришів по службі, хоч уся шляхта знала його дуже добре. Одначе панни були до нього далеко ласкавіші, як пани. Хороша врода, краса його очей, краса лиця заслонила собою просту матір, міщаниця батька, не-шляхетський рід. Хазяйські дочки обступили його зо всіх

боків. Гості сходилися. Появилися дами, повбирані, роздуті, показуючи з себе великих баринь. Появилися молоді панни й чорняві й біляві. Між матерями вилися, як бджілки, маленькі дівчата й хлотчики. Весь повітовий город насунув у світлиці начальника з своїми сім'ями, з погоничами, з горничними.

Вже пізно рипнули двері якось ніби голосніше. В передній хаті почувся великий шелест, наче через неї тягали сіно копицю за копицю. У двері було видно три сукні, що поверталися од кутка до кутка й закрили собою мало не всю хату. В залі замовк гомін. Всі дивилися на двері й ждали довго появи нових гостей. Коли це ширше одчинилися обидві половини дверей, і в залю вплили три панни, як три пави, три дочки станового пристава, пана Пшепшинського. Між широкими їх спідницями плутався маленький, старенкій, лисий, як коліно, панок. То був їх батько. Він був у старенкій, притертій сіртучині. Зате ж дочки тягли за собою хвости мало не на аршин, і шириною своїх суконь замостили мало не всю залю. Голови гостей, сидячих навколо хати, з-за тих мушлинових суконь виглядали неначе з-за білих хмар. Ніхто не вмів увійти в залу з такою повагою, як панство Пшепшинських; ніхто не вмів так держати себе, так важко поставити лице, очі, губи, як ті три панни.

Лемішковський виглянув з другої хати й спинився на порозі од великого дива. Серед залі стояла та панна, яку він колись, рік назад, бачив на скелі перед заходом сонця; яку він бачив у прозорій річці, в синій безодні освіченого там неба. То була найменша Пшепшинська. І тепер вона стояла, як тоді, вся біла, в білій сукні, в білих рукавичках, в білих квітках на голові. Тільки тепер широка стрічка червоно-кров'яного кольору обхоплювала її тоненький стан і червоними стежками вилася по білій сукні на обидва боки. І тепер, як і тоді, ясні, м'які коси лежали кучерями навколо тоненької, білої, як цукор, шиї. Чарівна спомінка разом устала перед його очима у всій красі тодішньої обстанови перед розкішної зелені листу, на фоні темно-синього вечірнього неба. Мимоволі Яким повів очима навколо, ніби шу-

каючи в прозорій воді її чарівничого відсвіту, що так при-
надно з'явився колись на хвилину перед його очима.

Гості вже пили чай. На столі стояли печені на маслі бублички, сухарці, варення й повен піdnіс великих, добрих, червонобоких груш. Хазяйка попросила панночок Пшепшинських сісти до чаю коло стола. Дві старші вже доходжали сестри сіли по обидва боки стола, а найменша якраз проти Якима. Все в хаті стихло. Всі вважали дочок станового за розумних, добре вихованих, але цікавих, злющих лепетух, обсуджуючих увесь повіт. Дами їх боялись, а чоловіки звали красивими гадюками.

Розмову повела хазяйка з старшими сестрами. Обидві вони цідили слово за словом з невиданою повагою, неначе на весь світ промовляли закони доброго розуму й високого смаку. Найменша сестра не схотіла чаю (мабуть, щоб одрізнятися чимнебудь від інших), а взяла найбільшу, найчервонішу грушу за довгий, загнутий хвостик двома пальчиками, підняла до світла, зігнула трохи набік голову й з невимовним кокетством запишавши губи, оглядала її червоний бік; а потім, як уже дала на себе подивитися гостям, мов на картину, промовила до сестер, звісно, по-польськи:

— Що за чудовий овоч натури! що за краса! Здається ніякий маляр не вдав би такого любого рум'янцю на людськім лиці, як тут природа намалювала на щоках груші!

Вона схилила голову на другій бік, оглядаючи ту грушу, мов яке невидане диво, з другого боку. Густе пасмо русоїкосі скотилося з плеча. Великі синюваті очі розкрилися, веселі брови піднялися вгору. Усміх блищає на рожевих устах, виразно обведених навколо. Вона підняла руку з грушою до самого світла. Рука маленька, як у дитини, з одного боку забіліла, як найбіліший мармур, а проти світла вся світилася наскрізь, як налита калиновим соком. І рука з грушою, і сама панна здавалася гарною цянькою серед гостей.

Яким не зводив очей з тієї ручки з грушою, з того червоно-рожевого просвіту її перед свічкою. Після чаю старші панни Пшепшинські почали гуляти по залі й зашелестіли

своїми сукнями. Найменша не пішла, а покотилася до дверей, дроботячи ніжками. Коло Якима вона ніби ненароком випустила з рук хусточку. Яким в одну мить нагнувся й подав їй. З невимовним усміхом вона подякувала йому, зупинивши на льоту, і полетіла до другої хати поправляти на голові коло дзеркала. Вертаючися назад, вона промовила, дивлячися на Лемішковського:

— Ох, як мені хочеться пити!

Мов несамовитий, кинувся він і приніс їй води. Вона кокетливо взяла шклянку двома пальчиками, ледве помочила свіжі губи в чистій воді й вернула Якимові:

— Який же пан ласкавий і звичайній!

Яким не втерпів і прямісінько промовив:

— Чи не вас то я бачив торік на скелі над водою в цій садії сукні? Ви стояли навколошки так надвечір і молилися Богу, згорнувши руки.

Панна трошки почервоніла, а Лемішковський спалахнув полуц'ям до самих брів; йому здавалося що він її зневажив.

— Ні, я ніколи не лажу по скелях, — промовила вона осміхаючися. — Може то була мрія вашої дуже палкої фантазії?

— То була мрія, котрої я ніколи не забуду, — промовив Лемішковський прямо, аж кокетлива панянка здивувалася.

Цю розмову панна вела по-польськи, а панич по-московськи. Таке диво частенько трапляється в нашій Україні.

Почалися танці. Лемішковський раз-по-раз танцював з нею під бренькання розбитого клавікорда. Старі дочки хазяїна понадувалися, а Лемішковський літав по хаті з своєю панною, забувши про все й не зводячи очей з її білого лиця. Як танцювала вона з іншими, він водив очима слідком за її легким літанням, за тонким станом, за ясними локонами, розвіяними по голові в танці.

— Чи ви не скучаете у нашему невеселому місті? — спітала Зося, так звали найменшу панну Пшепшинську. — Може ви маєте доволі забав у сім'ї з братами, з сестрами?

Лемішковський почервонів увесь від цієї пригадки, та переміг себе й відказав:

— Мої батьки старі, а сестер не маю. Мое життя дома невеселе.

— Чому ж ви не шукаєте знайомства?

— Тепер мені не треба більше ніякого! Тепер мені всюди світить мое сонце.

Зосі не сподобалася така швидка перемога над хлопцем. Їй хотілось любовної тяганини на довгий час. Наче його не зрозумівши, повела вона таку мову:

— А пан думає, що мені весело жити в сім'ї? Одна музика, читання любимих авторів та молитва до Бога — от і всі мої забавки.

— Чи не прийдете ви знов молитися на ту скелю, де я вас бачив? — каже Лемішковський.

Зося усміхнулася.

— Тільки й моє щастя, — промовила вона, — що молитва серед розкішної природи, де мене ніхто не стривожить тим матеріальним клопотом. Я люблю молитися під небом, під зорями, де душа прямо обертається до Бога.

— Який би я був щасливий ще раз побачити вас на молитві! Як сяє тоді краса вашого лица.

Зося аж облизалася, а старша сестра вже давно примічала за Зосею та Якимом.

— Зосю, сказала вона, чи не час нам додому?

— Нехай же пан не тривожить моєї набожності, як часом побачить мене на розмові з Богом, — промовила Зося тихо до Якима на прощання.

Тоді, як Лемішковський літав із Зосею в танцях, впивався красою її лица, — саме тоді пара також щасливих очей ходила слідком за ним до півночі, слідила за його чорними кучерями і за білим личком Зосі. То були очі його матері. Вона не втерпіла, сидячи дома, пішла до дому, де Яким гуляв на балі. Під світлими незакритими вікнами стояла купа простих людей, дивлячись, як гуляють і танцюють пани. Стара Леміщиха вмішалася між погоничів, між молодиць, знайшла очима свого сина й милувалася ним до півночі. Вона не втерпіла, щоб не торкнути ліктем одну бублейницю приказуючи:

— От так наші верховодять! От так мій Якимко коман-

дує паннами! Цікаві панни! причепились до моого сина, як бжоли до меду! Та й хороша ж ота русява панночка! Це менша Пшепшинська. От таку б мені невістку добути!

Вже почало на світ благословитися, а танці не перевставали. Вже Леміщиха вернулась додому, лягла на постіль, поставши попереду синові лайм'якіші подушки, а Якима все не було. Стара мати не спала, щаслива щастям свого сина, горда його красою, його вродою й танцями.

Вже надворі було видко, як Лемішковський прийшов додому. Рання роса присипала срібними краплями його чорні кучері, а ранній вітер, тихий і свіжий, прохолоджував його гаряче лице, палоче щастям і любощами, одганяв дрімоту од очей й навівав милі думки. В голосах щебетання птичого він чув дзвеніння фортеп'яна, а червоне небо на схід сонця, а блискуча зірниця на синьому небі малювала перед його очима вид рум'яної Зосі з синюватими, тихими очима, з привітними устами.

Яким рипнув дверима, а мати вже й скопилася йому назустріч жартовливим наріканням ча пізнє вертання додому.

— Лягай сину, та спи до півдня. Може тобі присниться Зося Пшепшинська.

Мати ненароком потрапила на його мрію.

— А ви, мамо, як знаєте про Зосю? — спитав син.

— А хто бігав цілісінський вечір слідом за тобою, як не та хирна Зося? Ще й хусточку випустила з рук!

— А хіба ж ви, мамо, там були?

— Хоч не була, та бачила...

— Чи не заглядали ви в вікна? — промовив син. Кров кинулась йому в лиці. Темнота досвіткова заховала рум'янець сорому на його лиці. — І прийшла вам, мамо, охота на старість слідком бігати за мною, тертися попід вікнами, між погоничами?

Мати замовкла.

Старий Лемішка вже давненько встав і ходив коло хати, згорнувши руки й бубонячи молитву. Через одхилене вікно до його вуха долетіла розмова матері з сином. Лемішка всунув голову в вікно знадвору:

— А що це, волоцюго! думаєш матір вчити на старість, чи що? Сли, коли даю тобі пристановище в моїй хаті, а то про мене на всі чотири!

Не озивався до його син. Він боявся батька, його кругого, твердого слова.

Довго не будила мати сина. Вже в церквах задзвонили на пізню службу, а Яким усе спав. Йому вже снилася Зося то на високій скелі, то в тихій прозорій воді, вся біла, як перший сніг; то являлась «она йому з грушою в руці, то стояла вона перед ним вся прозора й рожева, мов огняна, в вінку червоних зірок на голові; то являлася перед ним в золотій короні, як малюють святих на образах.

Промінь пекучого сонця впав йому на лицьо й розбудив його. Він швиденько вмився, одягнувся й побіг до церкви в на дії побачити там Зосю, хоч не в церкві, то може десь на вулиці. Вже кінчали службу, як Лемішковський протовпився наперед до іконостаса й, на свою велику радість, побачив там Зосю.

При недостачі католицьких костьолів на Західній Україні поляки не цураються православних церков. Зося стояла навколошки перед образом Богородиці по польському звичаю і, опустивши вій на щоки, схилила голову над молитовником. Густий чорний вуаль затуляв її білій лоб і збільшував білизну її лица, трохи блідого після вчоращих таїців. Ні разу не підвела вона очей, ні разу не подивилася вона на людей.

Люди заворушилися, виходячи з церкви. Не дивлячись на Якима, пішла Зося за людьми. За густим гуртом не можна було протовпитися до неї. Вихопився він у бокові двері й обійшов кругом церкви в надії, що наздожене її поза народом. Зосі ніде не було видко. Мов привидля, зникла вона кудись у бокову вулицю. Довго він зиркав сюди й туди по місту, — ніде не було Зосі. Коли це підняв він очі на взгір'я, що тяглося понад домами: щось біле майнуло між кущами орішини. То була Зося. В одну минуту оббіг він поза дворами й наздогнав її на зеленому взгір'ї. Щоб одсапатися трохи, зайшов він за кущі й почав стиха ходити по горі, ніби оглядаючи чудову околицю, що розсте-

лила: я внизу з цілим містом, з домами, хатами, сіножатями, городами. Далі, мов несподівано, зустрівся з Зосею. Вона вжахнулася, побачивши його перед собою, чи зробила та-кий вид, ніби вжахнулася, а проте хутко оговталася й по-чала:

— Чи й ви любите гуляти по цим узгір'ям та любуватись круговидом? — спитала вона його і, не ждучи одповіді, додала: — О, як я люблю природу. То найліпший час моого життя, як зайду я в тиху долину, в тихий гай, зостануся сама з моїми мріями, або з книжкою та з Богом!

— Як мило слухати, що гарна панна та ще й любить те, що найкраще на світі! — сказав Лемішковський.

— Чи бачите отої зеленій гай на долині? Там є кри-ниця, там є каміння, там повно квіток. Мій Боже! — про-мовила Зося тоненьким голосом, згорнувши руки, як до молитви, і піднімаючи очі до неба: — Яке там хороше місце! Там птиці цілими хорами виспівують концерти, там трави-ця зеленіє... Ах! які солодіснінкі години переживаю я сидячи там, або гуляючи ранком, а часом і вечором!

— Тепер і я буду любити те місце, де ваша біла ніжка покинула слідочок.

Так розмовляючи, Лемішковський геть-геть провів Зо-сю трохи не до її господи...

Вернувшись додому, Яким застав чималий гурт гостей у свого батька. На завтра лагодився ярмарок у близькому містечку. До Лемішки зайдав, прямуючи туди, брат уперших із жінкою, та зайдало двоє міщан, приятелів з недалекого міста, та двоє мужиків-крепаків із жінками, давніх знайо-мих, що Лемішка, ярмаркуючи по повіту, попасував у них коні.

Яким довго не приходв з церкви. Треба було піджидати його з обідом. Лемішка сидів насупивши. Він давно почав примічати, що син не поважає ні його, ні матері, дивиться на них згорда, зневажає їх просту мову, цурається їх при людях, хоч дома на самоті ще сяк-так обходиться з ними.

— Давай лиш, стара, по чарці, — промовив Лемішка, — вітай гостей! Доки ж нам ждати нашого панича!

Гості випили по чарці й розговорилися. Молодиці за-

цокотіли про свої хатні справи. Чоловіки говорили про ярмарок. Коли це двері одчинилися, і на порозі з'явився Яким. Він окинув здивованим оком усіх гостей, не здіймаючи картузу, стоячи на порозі й держався за клямку.

— Просимо до хати, не лякайся!! — сказав Лемішка. — Не вовки! не з'їмо!

Син скинув картузу, вступив у хату. Його панське убрання й біле лице дуже одрізняли його від чоловіків і молодиць. Він насилу привітався до гостей своїм звичаєм по-московськи.

Лимішин родич Охрім, високий і плецистий міщанин, сміливо підступив до нього і тричі поцілувався з ним. Другі гості, як знайомі, підходили до нього й цілувалися з ним, навіть молодиці.

Лемішковський видимо з досадою одбував той простий, але щирий звичай привітання.

— В наших краях давно час обідати, — промовив батько.

Посідали гості за стіл, а Яким майнув у кімнату й довгенько не виходив до гостей. Зоставлене йому місце за столом дождало його.

— Просимо, сину, обідати! — гукнув батько з досадою. — Іди хоч посидь з нами, коли після панського балю не хочеш іти.

Яким вийшов і сів коло дядька. Гості мовчали, ждучи розумного слова од чоловіка вченого.

— Як же вас, небоже, Господь милує? як живете? — спитав його дядько Охрім.

— Так, як бачите, — промовив Яким, потупившись у тарілку.

— А наші синки дуже скучають за вами, — додала весело Охрімова жінка. — Все згадують про вас! А теперечки, якби побачили вас, то й не пізнали б! — Яким нічого не говорив, ів мовчки, що йому мати присовувала. — Мій Василько й сьогодні згадував про вас, — зацокотіла весело дядина. — Вже й виріс, а такий тобі пам'ятливий, що й Господи! І досі все пам'ятає, як ви було приїжджали до нас у гості з татом своїм, як годувала вас наша покійниця мати

горішками та медовниками, як ви було пустуєте з нашими хлопцями. А ви, мабуть, вже позабували про те в школах? Чи пам'ятаєте, як ви з нашим Васильком забралися у город та нарвали повнісінькі пазушки огірків-пуп'янків з огудинням, та ще й принесли нашій матері ніби гостинця? Не знали старі, чи сміятися, чи досадувати!

Яким не знати чого почервонів.

— І наша Варка Макотрусівна, таки колись ваша сусіда, що вийшла заміж у наше село, — озвалася одна молода дідя, — і досі згадує про вас. Каже, що бачила вас недавно на ярмарку та не насмілилася підступити. А колись, каже, ви так з ними вигравали в хрещика та в киці-баби! Єйбогу, і тепер всім розкажу!

Яким навіть не звернув уваги на її слова, мовчав.

— Чом не одвідаєте нас старих? — спитав дядько ласково. — Приїхали б коли-небудь, небоже, посиділі б, побалакали б. Ви люди вчені, а ми прості, темні. Ви б нам дещо розказали, а ми раді послухати доброго слова.

— Коли немає часу, — буркнув Яким. — Я на службі.

— Цураєтесь ви нас, як бачу! — одрізала попросту, широ дядина. — А доки були малим в менших школах, то було і в руку мене цілуєте.

Лемішка сидів насупившись. Він бачив, що не дожидати вже йому втіхи од сина.

— Господь гордим противиться — промовив він словами святого письма. — Коли, сину, не хочеш з нами розмовляти й пити, то ми й самі вип'ємо й побалакаємо. Давай, стара, по чарці! Будьмо здорові! Помершим душам царство небеоне, а нашим родичам нехай легенъко гикнетися!

Чарка пішла навколо стола. Яким не випив і тим показав очевидчики неповагу до гостей. Гости загомонили, повеселішали, не обертаючись з розмовою до Якима, і почали, як кажуть, „на здогад буряків” судити панича.

— Поки маленькі діти, доти й шанують батька-матір, — сказав дядько Охрім, — а повиростають, то вже й дивляться в ліс. Нащо їм тоді батько й матір?

— Воно, бач, не те! — промовив старий Лемішка. — Поки дитя невчене, доти й поважає батька-матір. А як за-

куштує школи, вже й одвертає пику, вже й кирпу гне! І робити не хоче, бо, бач, ручки білі, щоб не почорніли.

— Єйбогу моєму, правда, — додав селянин. — Дав я дочку до школи. Отже ж, песька дитина тобі вже й до роботи не кидається! Схопиться раненько, зараз миється! прилизується до дзеркальця, каже: треба йти до барині, чи до тієї вчительки.

— Все то преться в пани, аби закуштували школу, — промовив Лемішка. — Все то лізе на службу, до того дворянства. А господарство марнується, бо до його треба догляду; до хазяйства треба хазяйського ока. Не дурно ж кажуть, що хазяйським оком худоба сита, або що хату руки держать. Всім хочеться того панства, неначе не до бісового батька є тих панів на світі.

— А хто ж буде свині пасти, як усі постають панами? — додав один сільський філософ. — Це буде геразд, як усі вивчатися та покинут роботу! Хто ж паставить хліба на ту панську голоднечу, коли всі позакладають за спини руки та свистітимуть, ходячи по хаті. А мені здається, що книжка книжкою, а робота роботою. І книжку читай, і Богу молись, і до хліба берись! Наш дяк вчений, а снопи на поля верне, як і наш брат, тільки коси теліпаються та борідка трясеться.

Знов пішла чарка навколо стола.

— Пошли, Боже, нам щастя й здоров'я! Помершим чарка, а нам горілка, — приказував Охрім, — нехай нашим ворогам легенько гикнеться, як собака з тину ввірветься!

— Так то, так! — промовив Лемішка. — Ми й не багато вчилися, а цілий вік працювали, то й маємо. Хто дбає, той має! Не дуже гонимось за тим панством. Бог знає, як воно далі буде з нашими достатками. Я таки не дозволив своїй жінці одягатися у сукню. Ходи, було кажу, в спідниці. Бо надівати сукню чесно, але, якби прийшлося після сукні знов улазити у спідницю, — як би то воно здавалося? А чи мало ж я знаю, хоч би і в нашому місті, таких, що ходили в тих капелюшках, а тепер і босенькі ходять! Бо, звісно, злидні не за горами.

— Я б ізроду-звіку не ходила простоволоса, хоч би ти

мене й силував, — обізвалась Лемішиха. — Чи слід же молодиці світити грішним волосом проти Божого сонця? І мати моя носила очіпок на голові, і я носитиму вже й до смерті.

— І душа моя ненавидить тих панків-голодранців! — промовив Лемішка. — Останню копійку занапастить, аби здаватися паном. Сьогодні пан, а завтра пропав!

Яким слухав, мало ів, нічого не пив. На всяке питання він одрізував по-московськи, коротко і звисока. Його вже ніхто не став і займати. Серед компанії свого народу, серед своєї сім'ї він сидів, мов чужісінський чоловік. Московська школа на нашій Україні багато одрізнила лучших людей одного народу, од свого плем'я, од сім'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців, і косим оком поглядає на них. Між ними викопана велика безодня. І потрібно великої, великої праці не одного генія, щоб засипати тут провалину, почату ляхами, скінчену москалями, щоб з'язати те, що порвала наша недбайливість, та стидка українська байдужість, та ледача недобачливість.

Якимко, колись коханий син свого батька, своєї матері, втіха своєї родини, цурався свого роду, свого плем'я, тікав од матері, соромився мови свого народу, не любив батька. От куди привела його наука без народності.

Почали їсти всяку страву, а після вареників Лемішиха винесла добрий глек варенухи, пахучої, солодкої, аж губи злипалися. Пішла чарка з варенухою кругом стола.

— Та випийте ж, небоже, хоч раз до нас! — просив дядько Охрім Якима. — Сама ж паніматка ваша варила, а я вас сам почастую. Коли ж не вип'єте з моїх рук, то я більше до вас і не приду.

Яким хилив іноді горілку незгірше свого дядька Охріма. Ale що скаже Зося, як довідається, що він п'янствує з музиками! Ця думка не давала йому спокою. Піднесена близенько варенуха так гарно залоскотала йому в носі, що він не втерпів, привітається по-письменному, випив чарку, другу. Гаряча варенуха трохи вдарила йому в голову.

— Ми думали, що ви нас потішите вченою розмовою, —

говорив далі дядько. — Ми раді б до вечора слухати розумного слова за чарку доброї варенухи.

— Нехай Бог спасеть і нашого батюшку та й його синів, — промовив селянин. — Оце, було, як прийдуть на проводи на громадський обід, то так наслухається всього, що Й Господи! Було розкажуть нам, як і на тім світі буде людям, що буде грішним, а що праведним; розкажуть, було, й про Адама, й про пекло, і про рай. І малі ті паничі, а так тобі розказує, та все попросту, та все по-нашому, мов шовком гаптує! Що то пак письменний чоловік! У книжках все написано. Розкажіть, будьте ласкаві, дещо, а ми послухаємо! Аджеж, кажуть, і ви колись вчилися на священика, та вже опісля повернули тобто на пана.

Якимові сподобалася річ селянина. Варенуха трохи розворушила його пиху. Він почав розказувати про те, як наука помогла всім народам вийти з темноти, а потім повернув на розмову про блискавиці, про грім, про дощ. Спершу почав був таки говорити по-українськи, але сам язик, привчений московською школою, зараз повернув на великоруську мову. І потекла його мова книжна, школлярська, невтімлива народові.

— Молнія праіходить вследствіє скаплення електричесва в воздухе. Ето відіте, такая огненная сіла, каторая скриваєтся в землє, в возухе, а потом разряжается.

— Господи! як хороше! як гарно! — промовляли молодиці, киваючи одна до одної головами.

- - Кагда електричество скапляется і начинает разряжаться, гаріт, тагда воздух с страшною силою устремляется в безвоздушнае прастранство, прастранство, то есть место пустое, примерна как эта комната. Патом гром!...

Яким тарахнув кулаком по столу, аж пляшки задзвели. Варенуха почала його гарячити.

— Господи! як хороше! аж страх бере! — промовила одна молодиця з слізми на очах. Й здавалося, що Яким розказував про пекло. — То грім битиме всіх грішних? — спитала вона Якима.

Всі слухали, обернувшись очі до Якима, ловили кожне його слово; усім здавалося навіть, що вони розуміють його,

а справді кожне слово Якимове було для них тайною, по-тайнішою од християнських тайн.

— Скажіть нам, коли ваша ласка, чи правда тому, що під землею є риба-кит, котра часом трясе землею? — спитав селянин.

— Не вірте тому! неправда! — одказав Яким. — Земля крутиться кругом сонця й вертиться на ової осі.

— Осі? чи вже ж то? Хіба ж земля крутиться, як колесо? Всі засміялися, зглядаючись.

— А так, — говорив далі Яким. — Двіженіє биваєт центростремітельное, тобто ...

Яким постерігав, що його не розуміють, хотів говорити по-просту, та й не вмів. Піт виступив у його на лиці. Його розмова, мабуть, не дуже вдовольняла слухачів, бо один мужик покрутив головою й сказав:

— Це все... Бог з ним... А скажіть нам, паничу, коли те добре буде людям? Бо вже лихого натерпілися ми доволі. Ви чоловік письменний, може де вичитали в книжках?

— А якого ж добра ви ждете? — спитав Яким, не розуміючи, що йому відповідати на те.

— А якого ж добра нам ждати? Чи не полегшає нам на податі, на хліб?

— Про це я не відаю, навіть у книжках нічого про це не начитував.

Яким утомився, силкуючись розмовляти з народом. Розмовляти з народом він не вмів, хоч і жив щасливо між прости-ми людьми.

Вже звернуло з півдня, як гості почали прощатися. Старий Лемішка повеселішав тим, що таки його вчений син показав гостям хоч трохи свого розуму. Мати була рада і все говорила та говорила. Дядько Охрім з дядиною теж були раді, що небож не гордую ними. Всі вийшли надвір, всі обнімалися, цілувалися, сбнімали й міцно цілували Якима, потім посадили на вози й під гарячим промінням південного сонця рушили в дорогу. За ворітами знов стали. Стара Леміщиха з пляшкою в руках частувала гостей на дорогу, подаючи чарку на вози. Ще раз перецилувалися і, розпрощавшись в останній раз, рушили на ярмарок. Старі вернулись

до хати, а Яким пішов у садок, ліг у холодку під гіллястою яблунею й міркував про випадки того дня.

„А що буде, як Зося почує, що я п'янствував з мужиками та міщенками, веду з ними компанію? Чи знає вона, чий я син? Хто мої батьки? А як дізнається, чи буде мене любити? Чи схоче вийти за мене заміж?”

Такі думки пролітали в його голові, тоді як його очі дивилися на той гай, де Зося любила гуляти ранком та вечором. Верхове гілля того гаю витикалося з-за зеленої гори. Над гіллям миготіло бліскуче марево сонця, слалася тонесенька намітка сивого туману. Той гай здавався йому зачарованим, тягнув до себе всю його душу, принаджував його очі, його думи. Чи не під тим дубом вона тепер гуляє, що ондечки розіслав гілля, як ті руки? Чи не липа з зеленим листом дивиться ча її красу?

Вже сонце наблизилося до заходу, як Лемішковський встав і поволікся до того гаю.

Місце, де любила гуляти Зося, було найкращє на всю околицю міста. В свято, або в неділю туди йшли на гулянку не одні панночки Пишепшинські, але й другі городяни, навіть міські наймички. Неширокою зеленою долиною між двома крутими зеленими боками гір крутився маленький струмочок води, переливаючи воду з одного ставка до другого. Подекуди попід горами росли густі гаї, розкидані букетами. По долині росла осока понад водою, цвіли купами лісові квіти. З боків гори місцями виступало сіре каміння. В одному узирі яру блищав ставок, обсмужений високими вербами, чорнів млин, а другий узир вганявся в зелену діброву. Вузенька стежечка крутилася гадючкою по зеленій траві й доводила до криниці з погожою водою.

Вернувшись додому, Зося до словечка розказала сестрам про свою зустріч з Лемішковським і навіть про те, що Лемішковський повинен сьогодні стрінутися з нею в долині. Зося була певна в тім, що Лемішковський любить її. Їй хотілося допекти старшим сестрам за тяжку опіку над нею.

— Мої сестриці кохані! — промовила найстарша сестра

Люцина. — Давайте, пожартуємо трошки з тим чудовим мужичком!

— Добре, моя дорога, — одказала середуша, Рузя. — Він такий гарненький хлопчик, хоч і мужичок!

Кожній хотілося приворожити серце ѹ гарного мужичка.

— Знаєте що? — промовила Люцина, — уберімось так, щоб підійти під його міщанський смак. Понадіваймо сукні, які в нас є найясніші, щоб так і різали в віч! Це йому, надісь, буде до вподоби.

Панни кинулися до гардероби. Та думка стала їм приводом і до забави, і до кокетства, без якого полька ані дхне і не дихне.

Люцина знайшла не дуже модну сукню, ясночервону, без всяких квіток. Червоний цвіт був ѹ дуже до лиця. Вона знала теє. Поверх червоної сукні вона підперезалася ще червоною широкою стрічкою, на голову наділа якісь квітки з бархаток огневого цвіту, похожі на червоний мак. Її чорні брови, карі очі, повне, рум'яне лице з повною шиєю серед червоного цвіту були країці вдвоє. Вона взяла в руку пучок найчервоніших оргіній

Рузя убралася так само в зелене. Темно-зелена сукня дуже пристала до її не дуже темних кіс. Свої розпушенні кучері вона перевела зеленою оксамитовою стрічкою. Її повне біле лице з дуже ніжним рум'янцем, з червоними губами здавалося пишною квіткою серед зеленого листя.

Зося убралася в нову ясно-синю сукню, синю, як небо. Без жадних квіток або стрічок на голові ѹ на шиї вона зливалася з синім небом, тоді як ішла по горі. Тільки її русява голова з кучерями та з білими, як сніг, одслоненими плечима, здавалося, літала по небу, як той двокрилий херувимчик.

Саме вбирання коло дзеркала було для сестер такою втіхою, таким проводом безробітного святкового часу, що панни безперестанку реготалися із своєї вигадки, з своїх театральних суконь.

— А знаєте, мої сестриці, яка мені думка прийшла? — промовила Люцина, дивлячися на одну картину, де були намальовані три богословські добродітелі: віра, надежда

й любов, у постаті трьох панночок, сидячих під пальмовим деревом; одна панна була намальована з хрестом, друга з чашею, а третя з малою дитиною. — Чи пам'ятаєте ви, сестриці, ту високу грушу, що схилилась над самою криницею? Ми посідаємо під грушою достоту так, як оці панни, будемо дожидати Лемішковського!

— А справді посидаймо! посидаймо! — крикнули в один голос сестри, припліскуючи в долоні.

— Тільки що ми позабираємо в руки, щоб достоту сповнити оцю картину? — промовила провідниця Люцина. — Тут одна панна держить хрест, друга чашу, третя дитину. Не позабирати ж нам у руки таких штук! Ми й без того в цих патріярхальних сукнях похожі на якихсь овятих преподобниць! І без того ціле місто чудує з нас. Дитину ще сяк-так... Хіба взяти того опецька нашої наймички.

— А хто ж його візьме? — спитала Зося.

— Зося! а хто ж більше? — одразу відповіла Люцина.

Всі засміялися.

Той регіт долетів до ушері сонного батька, що спочивав по обіді в другій кімнаті, завертівши голову білою хустиною, щоб по лисині не лазили мухи. В довгому шлафроці, в патинках, з білою хустиною на голові, котра до того прехимерно стирчала на голові, якось ріжком, виглянув Пшепшинський з дверей, кліпаючи сонними очима.

— Що тут діється? — спитав він з гнівом.

Дівчата з реготом кинулися до його й почали цілувати зо всіх боків, просячи пробачення.

— Смійтесь, діти, аби не плакали, та коли б ви собі йшли або гуляти, або заміж, абощо! Жених трапляється...

Швиденько потім вийшли сестри з дому й пішли до гаю глухими переулками, щоб сковатися од цікавих очей городян. Люцина, вся червона, горіла, як огонь, і несла в руках великий букет оргіній, червоних, як жар. Червоний убір на голові, похожий на дівчачі квітки, надавав їй вид сільської дівчини в квітках. Рузя, вся в зеленому уборі, несла в руках розкішну гілку рай-дерева. А Зося, синя, як небо, держала в одній руці книжечку, а другою вела

невеличкого сусідського хлопчика, гарненького, як янголятко.

На яру коло криниці було найкраще місце. Високий камінь трохи виступав з гори. З-під його лилася вода з холодного джерела й стікала в широку криницю з природним кам'яним дном. Чиста, як кришталь, вода стояла вщерть з кам'яними краями криниці. В воді тихо плавала криничана червонообока жабка. Прихожі люди, припадаючи колінами на камінь, нахилялися і пили воду. Густі кущі ліщини, бузини, чорні клену понависали зверху над криницею, а трохи набік росла широко-гілляста груша. Коло груші повтикане в землю каміння робило природні лавки для спочинку. Те місце обібрали панночки Пшепшинські для своєї комедії. В театральнім покладі тіла сіла Люцина під самою грушою коло стовбура, широко розіславши червону сукню по траві. Трохи нижче, на кам'яних східцях, по обидва боки посадили сестри. Рузя обмахувала лице зеленою гілкою рай-дерева, а Зося посадила коло себе хлопчика в білій сороччині, підперезаній червоним поясом. Вона розгорнула книжку й почала читати. Вид дуже нагадував картину трьох добродітелей і тільки тим одрізнявся, що старші сестри, з гарними, але злими лицями, більше отіляли собою гріхи, ніж добродіелі.

Всі прохожі, навіть селяни, задивлялися на панночок, на їх чудний поклад тіла, на одежду, на сукні, стрічки. Деякі міські штукарі назвали старших сестер гарними кольорованими гадюками на зеленій траві. Але всі задивлялися на Зосю з малим дитям. Гарна й тиха, з малим дитям коло себе, вона здавалася янголом, що на образах проводить на небо праведну душу.

Панни не помилилися. Лемішковський приблудився до гаю й тихо ступав стежкою, шукаючи очима Зосі. Червона постать Люцини, як та огнепальна купина серед зелені, звернула на себе його очі. Наблизився він і оставпів. Картину дуже вдарила його очі. Зося здалася йому якимсь незвичайним духом, якому б жити тільки на небі.

Не дотягаючи до самої більшої добродіелі, він сів

ксло Зосі, поклонившись сестрам. Зося ледве підняла на нього очі й знов спустила їх несміливо додолу.

— Чи й пан любить самотність, як ми? — спитала його згори Люцина.

— Я недавно полюбив цей гай. Він од нас дуже далеко,— одказав Яким.

— Шо ви знайшли тут таке принадне! чи погожу воду в криниці? чи тутешнє чисте повітря? чи може тутешніх людей? — спитала Люцина.

— І вода добра, як видно, і повітря чисте, і яр зелений, але люди далеко кращі од усієї краси природи!

Люцина двома руками загарбала собі той комплімент. Очі в ній заблищають радісно.

— То пан не любить краси натури? — спитала Рузя тоненським не своїм голосом. — О стид! о сором! не розуміти краси синього неба! Дивіться! — промовила романтична панна, — яке тут дерево розкішне, небо хороше! А той струмочок, що тихо дзюркотить коло фіг наших по камінчиках, ніби мале дитя рюмсає! А ті квіточки, що он на долині насіяла Божа рука, а ге зелене бадилля...

— Тим то ви й сукню добрали до свого смаку. Вона зелена, як те бадилля..

Рузя прикусила трохи язик, трохи образившиесь.

Яким простяг руку до дитяти, не знаючи, як зачепити Зосю. Дитя сміливо обняло його шию рученятами, притулило головку до його лиця, своє біле, як лляні пачоси, волосся — до його чорних, як вороняче крило, кучерів.

— Ви дуже любите дітей? — спитала Зося й зачервонилася.

— Дуже люблю дітей і всіх людей добрих, як діти.

— Діти — то те саме, що й натура, — перервала Рузя. — Вони нікому не заподіяли зла, як ті квітки, що ростуть однечки на долині. То земні янголи, послані Богом для втіхи людям.

— Я, здається, бачу вас тутечки в перший раз, — спитала Люцина згори. — Чом ви сюди не приходите гуляти?

— Бо не маю часу. Тепер нас закидали роботою.

— А як мило після важкої роботи зостатися з своїми думками в такій чудовій околиці! — промовила Люцина. — Яке це місце придатне для філософських дум!

— А ви тут часто філософствуете? — спитав Яким. — Мене дуже бере цікавість знати, про що молода панна думає, та ще в лісі?

— Чи вже ж ви думаєте, що панна незугарна навіть думати про що путнє?

— А мені здається, що панни тільки вигадують модні сукні та всякі убори.

Червона барва розлилася на лиці Люции. Другі сестри осміхнулися.

— А мені здається, що панна, хоч трохи путня, зугарна й погадати-подумати головою, і пожити серцем, помарити гулячою, як метелик, мрію, і часом погадати про сукні та стрічки, — сказала Луцина, остерігаючись, щоб Яким не прийняв її за великорозумну, черству панну. — Вважай пан! Вважай пан! Дівочий розум зугарен постерігати навіть філософські тайни й складати такі прехороші букети, як оцей, — додала Люцина, — і навіть жартувати з молодими хлопцями.

Щоб показатися молоденькою, трохи вітрогонкою і підійти під смак простих дівчат, вона одірвала найбільшу оргінію й кинула згори на Лемішковського. Якраз тоді йому трапилося підвсти очі вгору! Оргінія потрапила йому в самісінький ніс, ляпнула свіжим листом по лиці, одскочила й тихо впала в криницю, розіславши червоний лист по воді і ніби сміючись жовтим осередком з незручної панни.

Всі засміялися. Дитина аж покотилася од сміху. Люцина почервоніла і почала просити прощення, додаючи однак, що панна, яким би способом не дарувала паничеві квітку, не повинна просити прощення.

— Добре даруєте! Мабуть од щирого серця, бо в мене аж ніс заболів.

Тим часом як старші сестри пускали на нього свої стріли, щоб вразити його серце, Зоя розгорнула книжечку й почала читати. Лемішковський не зводив з неї очей. Яка вона

здавалася йому гарна, добра, тихенька, ласкова поруч з кокетками сестрами. І одначе вона не подивилася на нього, не зайніяла й словом... і тим ще більше сподобалася йому.

Незабаром потім всі встали. Яким зараз пристав до Зосі, взявши на руки хлопчика. Доріжка була вузенька. Старші сестри тулилися до нього, спихаючи одна одну, одначе мусіли вдвох ступити вперед і зоставити позад себе Зосю з Якимом

Вже починало смеркати, як Лемішковський проводив панночок додому. На ганку сидів їх батько. Вернутися Якимові було незручно; він мусів підійти до самого Пшепшинського й привітатися до нього.

Становий, не подавши йому руки на балі, теперечки трохи не обіміав його, побачивши коло своїх дочок, і просив зайти в гости. Яким того тільки й ждав.

В хатах у Пшепшинського було бідно, але з великою претенсією на панську обстанову. Над канапою висіло дуже велике дзеркало в золотих рамах, але позолота була вся витерта. На столах, на канапі лежали всякі штуки, повилітувані й повишивані з гарусу. Гляняні й фарфорові кукли по кутках на столиках нагадували про статуй. Плетених з ниток завіс коло вікоп, плетених скатертів на столах, столиках — було так багато, що, здається, самі пауки не могли б по-наплітати їх стільки. Під столом був розісланий старий килим з полинялими квітками. Забігала, завештала прислуго, задзвонила посудою, забрязкала ключами.

Люцина сіла коло самовара на місці хазяйки, щоб наливати чай, хоч другим часом та повинність належала до Зосі. З незвичайним кокетством наливала вона чай, згинуючи свою білу руку, держачи чайник трьома пальцями й піднімаючи його високо над шклянками, вона розтягнула золоту, пахучу цівку чаю, ніби тралася своєю роботою. За кожним поворушенням чайника, заожною поданою шклянкою вона вигинала стан, шию, повертала головою так мило й легенько, неначе вона вся була на пружинах.

Розмова розливалася весела, жартовлива, займаючи молодого хлопця, — та розмова, яку вміють провадити веселі польки, та ще й тоді, як їм сподобається гарний хло-

пець. Навіть Зося розговорилася й показалася зовсім не такою тихою й безмовною, якою вона вдавала себе при старших сестрах. Яким зоглядівся тільки тоді, як батько, трохи кректячи, піднявся з-за стола й тим дав знати, що гостеві час додому

Батько вийшов до кабінету. Лемішковський пішов додому. Сестри зосталися коло стола. Самовар погас. На столі стояв порозкиданий посуд. В хаті всі вікна були поодчинені навстіж. На далекому небі червонів вечір. Зелене гілля вишень і груш заглядало в хату. Через поодчинені вікна було видно темно-синє небо з ясними зорями. Через усі вікна небо здавалося чудовою завісою, затканою золотими й срібними зірками. Тихий вечір, свіже повітря, краса неба, — все те навівало мрії трьом сестрам, з очей котрим недавно щез чорнобривець-хлопець.

— Пішов же наш гість... і певно жених, — промовила Люцина. — Котра з нас, сестриці, вибирає собі жениха?

Менші сестри мовчали.

— І що ж нам з такими женихами? Цей вже не перший такий. Нам, що не трапляється, то все півторалюдського. Один був і поміщик, та Бог зна який; другий був і капітан та голодранець. Цей і хороший, і молодий, має сяку-таку маєтність, та зате мінцанин, коли ще не сірий мужик.

Менші сестри слухали і знову промовчали.

— Як подумаю, що ми такі нещасливі, то мене жаль бере! — промовляла далі Люцина.

— Здається між нашими поляками нема таких бідолашних, як ми! Всі наші поляки — багачі, мають багаті землі, ліси, фольварки повні хліба, скоту. Мій Боже! що там того добра в наших сусід Зайончковських! В іх економії коров, гусей, молока, масла, хліба! Які там чудові городи, садки! „Ах Єзус, Марія”! Не знаю, за віщо нас Господь карає! Всі поляки живуть по-панськи, мають повен двір прислуги, їздять у каретах. Ой Господи! защо ж ти нас так тяжко караеш?

Пан Пшепшинський сам виїхав на Україну з Польщі. Його дочки родились у Польщі, але зросли на Україні, і тут

вони втягли з матернім молоком і благодатним повітрям нашої землі шляхетську ідею, що ніби кожний поляк повинен бути паном, багатим, значним, мати землі, ліси. Паннам, не бачивши польського мужика, і в голову не приходить, що на світі є ляхи не пани, а просто ляхи-мужики в сіряках, в простих чоботах, котрі так само роблять і бідують, як і наші українські селяни. Дурненьким паннам, як усім українським ляхам, здавалося, що сам Бог призначив полякам панство, землі, розкіш, просвіту, а українцям — мужицтво, пужду, сіру світу, мазані дъогтем чоботи, неписьменність.

— Нам зсталася одна надія вернути втрачену долю, — прикинула Люцина, — вийти заміж за багатих людей. Ох! розкіш, розкіш! як я тебе люблю! Ох! панство, панство! моя золота мрія! Рузю, як би ти себе обставила, бувши багатою панією? — спитала Люцина.

— Та вже б обставила себе не погано, — одказала Рузя. — В мене була б гарна велика зала з рожевою мебіллю, з дзеркалами. Свою опочивальню я б убрала, як квіточку! Над вікнами, над ліжком я повішала б тонісінські рожеві завіси. До завіс, до рожевого шовкового укривала я попришивала б тонісінське кружево, як павутиння. Над ліжком, і під ліжком, і скрізь по світлицях я розіслала б килими, обвішала б стіни, обставила столи і вікна всякими квітками й мармуровими статуями. Квітки й мармур, рожевий і білий колір — то моя принада. Мій Боже! якби моя воля, я з половини цього дому зробила б оранжерею або й зимовий садок, де б од осени до весни цвіли не переставали всякі, всякі квіти... А в тій оранжереї на першому місці, в самім кінці найкращої алеї зеленого дерева, я поставила б олтарик „Матки Боскої”, ввесь у мармуру й золоті, обвішаний рожами й лілеями. По алеї я послала б квітчастий килим і приходила б туди кожнісінський ранок бесідувати з Богом...

— А я не маю смаку до твоєї дуже поетичної обстанови, — одказала Люцина. — Квітки, та квітки, та ще квітки... Я воліла б собі збудувати три великі залі — довгу, квадратову і круглу. І як би я їх убрала. Я туди впакувала б усе багатство смаку, розкоші, порядку. Одна зала в мене була б голуба, як небо, з зорями на стелі, — друга біла з

золотом, а третя червона, як пекло. В білій залі я поставила б мебель з покриттям блискучим, золотуватим, ніби до матерії пристав промінь літнього сонця. Щоб мені вікна були довгі й широкі! Щоб мені дзеркала були на всю стіну, столи мармурові, канделябри срібні! щоб мені всюди блищають лисніло по світицях і на слугах! Я люблю багато світу, багато простору!

Люцина аж ногою тупнула, ніби викликаючи якогось духа чарівничого, готового їй до послуги, ладного їй служити в її мріях та вередах.

Зося мовчала і слухала. Старші сестри мали її за невеличку дівчину, хоч вона лічила сама собі дев'ятнадцять років. Не вважаючи на теє, вона тільки рік назад скинула дитячу одежду, куценьку сукню. Вона все слухала розмову старших сестер і, як та бджола, збирала з квіток мрій своїх сестер найсмачніший мед. Їй, сказати правду, хотілось і багатьох покоїв, обмальованих фантазією Люцини, і багатьох оранжерей з образом „Матки Боскої”.

Яких би ти суконь нашила собі, Рузю? — спитала Люцина.

— Я б собі пошила білу атласову сукню, а стан обшила б золотою сіткою. По сукні я покидала б рожеві банти, — одказала Рузя.

— То їй була б похожа на ксьондза. А я люблю оксамит! „Езус, Марія!” Яких би я собі суконь нашила з оксамиту, а по тій сукні я готова розсипати ясні зорі. На голову я б наділа бриляントову діядему. Я люблю убір поважний, королівський. Яка б з мене королиха вийшла, коли б мене була доля кинула в рід Замойських, або Чарторийських! Коли б хоч в театрі прийшло раз на віку вийти в ролі цариці, або коронованої княгині.

Люцина встала й поважно пройшлася по хаті.

— А ти, серце Зосю, мабуть мариш о тирольських пастуших спідничках та солом'яних бриликах? — спитала Зосю Люцина.

Зося засміялася. Не в брилику вона бігала на скелі, щоб зачепити Якима. Всі мрії старших сестер передумала вона

років зо три попереду. Її фантазія не мала межі в панський розкоші.

— А як би я хотіла жити в великому розкішному місті, щоб можна було кожний день по магазинах, по вулицях нагодувати свої очі розкішними матеріями, сріблом, золотом, бровами, очима й вусами гарних молодців! — промовила Люцина.

— А на мене, — промовила Рузя, — то я б зимою тільки жила в місті, а літом жила б на селі, в густому лісі, в зеленому саду, над річкою.

— Е! не люблю я лісової ювочої та лисячої компанії. Я б і літом не виїжджала з міста. Бо в великому місті й літом увечорі мило пройтися по улиці. А потім я поїхала б в театр, зайняла б ложу, гордо обвела б очима ті місця, де сидять дами, ласково подивилася б і на партер, де сидять пани та паничі...

Люцина показувала, як би вона обвела театр гордими й ласкавими очима.

— Ой, світ великий, панський, блискучий! Як до тебе лине вся моя душа! — промовила Люцина, важко зідхнувши.

Зосія аж розчервонілася од палкої речі сестри. Її груди хвилювалися бажанням досягти до того, про що марила сестра.

— А теперечка ми марно тратимо літа наші молоді дівочі в цьому паскудному місті, — промовила Люцина. — Літа минають, час пливє, час дорогий, бо молодий, коли тільки й можна б пожити на світі.

— Так, Люцино! так! — додала Рузя. — Тепер тільки й мило нагулятися у зеленому садочку, наслухатися пташиного співання. Тепер тільки з милим чоловіком і голос пташиний був би милішим, і сад здавався б зеленішим.

— Яка ти чудна, Рузю! — крикнула Люцина. — Єйбогу, ти чудна з твоїми садами та пташками! В цьому паскудному місті нема з ким поговорити по-людськи. Все простота, міщани та якісь писарці з московською мовою. Господи! як важко бути людині найрозумнішою од усіх, як не добре, коли стоїш вище за всіх. От і цей міщаңчук! Піди за нього заміж! Яке життя він тобі дасть! Сам — омоскалений писар, батько

й мати прості міщани, говорять по-українськи, по-хлопськи. Ніхто їй слова польського не тямить. Несамохіть і сама ста-неш такою, як і та сім'я. А поки ж то повернеш її на поль-ський лад! вивчиш їх говорити по-польськи, трохи їх обі-треш. Чимало води втече для такої, хоч і високої, але не дуже веселої, місії для молодої жінки, тієї місії, що більше зруки якому францишканові ...

Люцина задумалася і позіхнула, за нею позіхнула Рузя, а потім і Зося.

— Час до постелі, — сказала Люцина. — Коли б хоч приснилося те, про що ми тількиши марили!

VII.

Через тиждень, у неділю вранці, Лемішковський убрається в свій писарський фрак, надів найтоншу сорочку, купив навіть нові, білі рукавички й пішов з візитом до станового. Панни, знати, його сподівалися, бо псевдириалися в гарні легенські літні сукні, простенько, але дуже до лиця. Старші сестри порозпускали по плечах свої розкішні коси, мов ті гриви, і, скільки мога, постягували свої стани, щоб здаватися і тоненськими й молоденськими. Раннім, церемонним візитом Яким дуже піддержал свою репутацію як людина, що таки тямить заведені скрізь звичай.

Сам батько прийняв Якима дуже ласково, стиснув його руки, навіть обняв і поцілував, запрохуючи до себе в гості. Всі посадили й почали балакати про звичайні пусті речі. Лемішковський, убраний в чисту нову одежду, в білих комірчиках, дуже йдучих до лиця чорнявим людям, дуже вразив панночок своєю оригінальною красою українського типа, що виходить з-поміж народу, шляхетніє од цивілізації й приймає форми здорові, міцні і разом ніжні. Біле, рум'яне Якимове лице, чорні очі, обведені чорними віями та віками, цупкими, як ріг, рука жилава й чиста з блискучими, міцними, як сталь, нігтями, його щоки здорові, припалі пушком, його волос шерсткий, як дріт, — вся його постать, міцна й ніжна, дхнула здоров'ям селянини, чистотою й ніжністю

пана. Після тих тонконогих, як журавлі, польських панків, Яким здавався греком, італійцем, і зачарував усіх трьох сестер. Панни вставали, бігали, сідали й знов чогось уставали, вертіли головами і хвостами суконь, чогось шепталися, червоніли й видно було, що й самі не відали, як ступити, як сісти.

Щасливий і веселий вертався Яким додому, проведений ласкою хазяїна й гарячими поглядами дівочих очей. Дорогою припадком він всунув руку в кишеню свого пальта. Там зашелестіли папірці. Іх було аж три. В однім було написане:

„Сьогодні ввечорі жду в тім самім яру, де ми гуляли в неділю. Там стремить під горою найбільший камінь з гострим верхом, високо над кущами. Там жду моого любого”.

В другім папірці, такому-ж тонесеньковому, було написано:

„Красо моя! сьогодні надвечір я буду в знайомім нам обом яру. Там є найкраще місце. Його не довго шукати. Там зелені липи обступили круглий камінь, посхилилися над ним зеленими гілками. Тамтиша й поетична темнота. Кругом чудові квітки, а на дереві співають пташки. Там, там, серед краси того місця, серед паходців квіток і співу пташного, побачимося”.

Яким розгорнув третій папірець, простий, навіть оддертий на швидку руку, там було написано:

„Сьогодні надвечір гулятиму коло криниці, де ми недавно стрічалися, буду сидіти на тім самім камені, де ми сиділи в неділю” ...

По кокетливих папірцях налитих паходцями, по самих словах записок, Яким зразу вгадав, що першу записку писала Люцина, другу — Рузя, а третю — Зося.

Надвечір Яким вже прямував до криниці на яр, навіть не пробуючи шукати других сестер ісі в між каміннями за липами. Усю дорогу з його думки не щезав вид причепних, старших сестер, так нецеремонно лізучих до нього з непрочитаним коханням. По всьому було видно, що дохджалим паннам, скучаючим в малому місті, була не первинка затягувати гарних хлопців до яру й оповіщати їм про своє кохання. А Зося? якою вона простою й молоден'кою дівчиною

здавалася йому! І чи не мала ж вона рації написати до нього після щирої розмови з ним? І який би він був щасливий, коли б вона хоча слівцем натякнула про своє кохання!

На старому місці, коло криниці, Яким знайшов Зосю. Він не помилився.

Вузісінькою стежкою пішов він з нею між густими липами та кленами, між зеленим листом бузини та калини. Зося то червоніла, то блідла. І яка вона здавалася йому тиха, спокійна, як дитина, в міру весела, в міру поважна!

Широ й навстіж Яким розгорнув перед нею всю свою душу, свої думки, розказав про свою службу, про свої надії, про життя, навіть не посомрився розказати про своїх батьків, простих міщан, про свою добру матір, про крутого батька. На кінці всієї розмови, тоді як сонце погасло й обзолотило цілий яр червоним полум'ям, він розказував про своє кохання, випитав про її любов до нього й натякнув про свою надію на їх сватання. Зося зблідла; вона не ждала так швидко почути останнє слово, просила трохи заждати й попереду запитати батька. Одначе дала йому надію...

Веселий і щастливий Яким вів Зосю під руку додому. А тим часом Люцина й Рузя, сидячи в своїх місцях між кущами, мали повну надію, що молодий хлопець не почурається таких ласощів, як дівоче кохання. Вони вже знали теє по власному досвідові, і кожна з великою нетерплячкою ждала Якима. Вже почало смеркatisя, а панич не приходив. Люцина почата сердитися, а Рузя похилила голову, не слухаючи навіть пташиного щебетання. Вже добре стемніло. Люцина почала біснуватися. Рузю почав брати страх. Для її положитивої фантазії здавалося, що розбишки шелестять за кущами, що зеленоокі русалки, рогаті дідьки витріцають на неї очі з-за зеленого листу. Рузя, дуже положлива зроду, не поетично стрибнула з каміння, прожогом полетіла через сіножать і трохи не загрузла на мочарі, натрапивши на нього. Як птиця вилинула вона на стежку з-за кущів і спіткнулася з Люциною, яка повагом ішла додому, люта, як гадина.

Зрозумівши одна одну, не говорячи й слова, пішли вони на гору. Коли — зирк! поперед їх ішов Яким попід руку з

Зосею. Назирцем за ними пішли вони до самого дому й зараз побігли до батька жалітися.

— Чи ви, папо, знаєте, що таке зробилося? — промовила Люцина до батька, бліда, як смерть.

— Чи ви, папо, ждали б такого? — підхопила Рузя, червона, як жар.

— Що таке? що? говоріть-бо, ради Бога, не мучте мене, — одказав батько, сам трясучись, немов би ним пропасниця трясла. Його чорна совість часто полохала його.

— Вона! така мала! і таке робити? — запищали обидві сестри, трохи не скрежочучи зубами.

В батька од серця відстало.

— Ще в дитячих штанцях, а вже водиться по ярах з чужим паничем! — крикнула Рузя через сльози, кидаючись на батька.

— Говоріть бо, як слід, або йдіть собі! — крикнув становий, вже сердячись на бабів, як він звав своїх дочок.

— Ми, папо, застали Зосю в яру одну з Лемішковським! — крикнула Люцина.

— Вона йшла з ним попід руки! — крикнула Рузя.

— Він навіть обймав її! — додала Люцина, маючи себе за матір маленькій сестрі.

— О так то погано! — крикнув батько розгнівавшись. — То він у мене повинен зараз женитися із Зосею!

Сестри стали, як укопані. Чого вже, чого, а цього їм дуже не хотілося, щоб через Зосю втратити жениха, гарного, молодого й не бідного, хоч і міщанина.

— То так, папо? — крикнула Люцина.

— То так? — промовила Рузя.

— А то-ж як? хіба нехай і її люди обговорюють, як і вас ославили! А що мені з того, що ви всі три посивіете на пні? Нехай іде! „З Богом, Парасю, коли люди трапляються!” як наші хлопи кажуть.

Сестри мовчки вийшли з батькової хати й вернулися до світлиці, де сиділа Зося коло вікна.

Обпершись ліктем на одвірок і втопивши очі в далеке полум'яне небо, дала вона волю думам про свою розмову з Лемішковським.

— То так-то, Зосю? — промовила саркастично Люцина, цідячи слово за словом.

— То ти вже пустилася на амури? — прикинула Рузя, співом протягаючи мову.

— Єй-же Богу добре!

— Ні Бога не боїшся, ні людей не стидаєшся?

— Чого вам од мене треба? — спитала їх Зося й при своїх словах так сміливо подивилася ім у вічі, що сестри й здивувалися і збісилися.

Непідхильність Зосі в сім'ї, як найменшої сестри, була ім дуже досадна.

Мати вмерла давно.

Старші сестри не були її рівнею, бо вона й зазнала їх вже дорослими. В сім'ї її звали дитиною, тоді, як вона була вже дівчиною, а дівчиною звали тоді, як вона була вже панною й стала на порі. Вона мусіла слухати старших сестер, як опікунок, при людях мовчати, тоді, як вони розмовляли, слухати їх розмови, носити перешиту одежду з їх плечей. Розумна зроду, тиха поневолі, вона терпіла свою долю, не жалілася ні кому, але зате ж ненавиділа сестер. І їй прийшла пора кохання, а сестри заступали її дорогу, силуючи ждати черги, коли серце черги не може ждати. Тим часом вона вбирала в себе силою своєї молодої натури всі думи й мрії доход жалих сестер, які її доводилося переслухати довгими зимніми вечорами, вибирала, що варто було вибирати по власному серцю, прикладаючи й свої молодії надії. Маючи вже певне слово Лемішковського, вона зрозуміла, що виходить з-під опіки старших сестер.

Чого вам од мене хочеться! — спитала вона вдруге.

— Добре робиш, Зосю, ейбогу, добре, така мала... — почала говорити Люцина.

— Дай спокій, сеструнко! Мені швидко двадцять років. Яка ж я дитина.

— А що б сказала наша дорога мати, якби була жива? — спитала Рузя.

— Хто його знає, що б сказала! Пером земля над ма-

тір'ю! Не тривож материного праху, — одказала спокійно Зося.

Сльози виступили з очей у Рузі.

— Шо скажуть люди, як почують, що молода панна, трохи не дитина, ходить пізнім вечером з молодим хлопцем десь по ярах, по байраках? — сказала Люцина в тоні матері.

— Те, що й про тебе, сестро, говорять, — одрізала Зося.

— Вибачаю тобі, як дитині, Зосю! ти ще молода для того, щоб поводитися тобі самій собою, не порадившися із старшими сестрами. В нас матері нема. Хто ж більше має права доглядати тебе, наставляти на добрий розум!

— Знаю я твій розум! Якби я твоїм розумом ходила, то б свій талан минула.

— Зосю! що то? — крикнула Люцина.

— Те, що чуеш, — одрізала Зося, повернула голову до вікна, задумливо дивлячись на небо!

— Зосю! Дивись сюди!

— Чому пак ні!

— Зосю! я тобі велю! — крикнула Люцина, підіймаючи голос.

— А я тебе не слухаю.

Люцина стояла здивована. Слухняна Зося сміє не слухатися її і навіть глузувати з неї!

— Зосю, де ти була сьогодні ввечорі? — спитала Люцина.

— На Куришковім яру.

— З ким же ти там ходила?

— З Якимом Лемішковським, — одказала сміливо Зося.

— Мій Боже! мій Боже! сама одна з хлопцем! — закричали сестри, бігаючи по хаті й ламаючи руки. — Що ж ти там з ним робила? — спитала Рузя.

— Милувалася, розмовляла любенько та гарненько, — одказала Зося, дразнячи сестер.

— „Єзус, Марія”! — зарепетували сестри. — Як же ти сміла сама без нас піти до лісу з хлопцем?

— Чом же не піти з тим, кого я люблю, і, як я впевнилася, з тим, хто мене любить?

— Одна? сама?

— Як же сама, коли ви обидві ганяли за нами слідком? —
промовила Зося, чудно рогочучися.

— Безстыдниця ти! ти псуєш і нашу добру славу!

— Нікуди вже й псувати! А за себе не бося, бо я ходила з женихом.

Сестри опустили руки, наче на них хто линув холодною водою.

— В нас і весілля швидко буде.

Сестри, ламаючи руки, вийшли з хати.

Через кілька неділі Яким почав присватуватися, а потім спитав Пшепшинського. Становий поблагословив його на радощах обома руками, додавши, що за ним жадної притичини не буде, аби тільки дочка згодилася. Лемішковський просив позначення слати старостів, а становий обіцяв зайти до старого Лемішки, щоб поговорити про щастя й благополучне життя своїх дітей.

Того ж дня за чаєм ввечорі Пшепшинський мав довгу розмову з своїми дочками, варту, щоб її послухати.

Старші сестри вже притихли й були дуже вважливі до Зосі. Люцина ласково промовляла до неї, подаючи їй чай. Рузя подала їй сухарчики на тарільці. Сам батько присунув до неї мисочку з варенням. Одна Зося не змінилася ні кришки. Така ж спокійна, тиха, задумана сиділа вона й тепер коло столу, як і попереду.

— Так, Зосю! — почав батько. — Ти вже нас швидко покинеш, підеш в чужу сім'ю, між чужі люди. Ніякovo тобі буде привикати до чужої хати, та ще такій молодій.

— Та, ще й до таких людей, якихсь міщан та перекупок. То не мала буде для тебе жертва. Не знаю, чи по твоїй силі буде вона, — спітала Люцина.

— По моїй силі, — промовила спокійно Зося.

— Лемішка багатий, — говорив далі батько.

— Якби його добре струснути, то посыпалося б багато карбованців. Один ґрунт, сад, хата, млин коштує не одну тисячу карбованців. А крім того він і не без копійки в кишені.

— Ах! який же сад в нього гарний! яке дерево велике! які яблука! Чистий рай! — сказала Рузя. — А поклад ґрунту на гірці, над водою! як намальований! Там завжди чути, як вода шумить під млиновими колесами.

— Все те добре при чому іншому, моя сеструню, — од-казала задумано Зося.

— Якби на мене, — сказала Люцина, — я б зроду не пішла в таку сім'ю прости, мужичу.

— Все те нічого, моя кохана! і простота нічого, — про-мовив батько, — тільки горе, що вони не шляхетського роду! Є ж багато й наших поляків і бідененьких, і простень-ких, але ж за те вони природні шляхтичі, з батьків, з дідів, з прадідів. В іх, бачиш, вже кров інша, панська, не тхне дьогтем та смолою.

— Лемішковський, папо, з університету, — озвалася за жениха Зося: — він чоловік з розумом, заслужить чин, ма-тиме й дворянство.

— Ти, Зосю, далебіг, багато розуміша й практичніша, ніж я думав до цього часу, — сказав батько усміхаючись. — Правда твоя, що він сам дослужиться до чину, до дворя-нства, але ж його батько й мати — міщухи, та ще й живі й довго житимуть. А коли б і померли, то пам'ять про них не швидко помре. Всі тутечки знають і довго пам'ятатимуть, що Лемішка торгуває худобою, а його жінка була перекупкою, як жидівка. А вже наші поляки, наші знайомі сусіди-поміщики всі одкаснуться од тебе, не приймуть тебе в своїй хаті за рівню ...

Всі почервоніли. Зося сиділа, червона, як жар. В очах Люцини засвітився гнів, на очах Рузі виступили слізки. Батько сидів засмучений ...

— I Бог святий знає, чому воно нам не ведеться! — го-ворив далі батько. — Здається вже нам от і жених трапився, і гарний, і розумний, і моторний, і навіть вчився трохи в університеті, а все таки діло йде не по-людськи. Молода ти дуже, кохана Зосю! I не знаю я, чи зрозумієш ти, як себе поставити в своїй новій сім'ї, в твоєму новому життю!

Батько похнюпив голову. Всі помовчали.

— Ти — католичка, — говорив батько далі, — але ваших дітей похрестяť по-московськи.

— Знаю, папочко, — відказала Зося. — Але під московською покривкою можна розвинути щиро-польський дух. Моя сім'я, тату, буде польська, як би її не охрестили.

— Ти розумна дитина, хоч і молоденька, — сказав батько, цілуючи її в чоло. — А покищо ти переверни Якима на поляка. Він омоскалився в школі, базікає по-московськи, вдає ніби москаля. Але все те дурниця. Українську натуру я добре знаю. Все це москальство лежить на них, як на волі сідло; все то вовча шкура, котра ніяк не приросте до українського тіла. Вмій тільки добре прийнятися за нього, то стягнеш з нього ту шкуру. Мужик — то гадюка, як кажуть жидки! З письменними дурнями далеко легша справа! Ого-го!

Це діло, папочко, зоставте спритності жіночій, — промовила Зося.

О, польська жінка! — додала Люцина, підіймаючи вгору свої гарні очі, — чого вона не зробить! чого вона не досягне ласкою, підлесливістю й коханням.

— З батьками Якима тобі треба обходитися ласково, не дуже гордувати ними, — навчав батько.

— Мій Боже! — крикнула Люцина. — Та вони ж прості мужики та в іх же збираються родичі, гости, такі ж прості, як і вони! та вони ж п'ють горілку! Велика твоя жертва, Зосю!

— А хіба ж ми не п'ємо горілки? — сказав батько. — Хто її в світі не п'є! Її п'ють і пани, і мужики, і царі, і князі, і біскупи, це світова річ.

— Ти, Зосю, не живи з старими, — промовила Рузя. — Я, на твоєму місці, найшла б собі гарнісіньку, малісіньку квартирю, з хорошим садочком і жила б там собі, а старих я покинула б.

— І втратила б спадщину, — одказала рівним голосом Зося. — Од гостей Лемішки можна денебудь сковатися; а тим часом колись прийде й моя пора.

Зося вже давно збудувала в своїх думках плян прийдешнього життя з Лемішковським. Обляшити чоловіка й

свою сім'ю, загарбати спадок од старого Лемішки, перевести все на чисті гроші, потім їхати в Київ, або до Одеси й шукати в великому місті служби своєму чоловікові — ото був її плян. Вже ій показувалася перспектива щасливого життя в великому місті; вже вона бачила перед собою великий салон з багатою мебіллю, критою оксамитом, балі, театр, опера, баскі коні, пишне убрання, до котрого так охочі польки, і в котрому мають дуже багато смаку. Не маючи потреби в жадній пораді, вона трохи не сміялася з батька, з сестер, що наволили її молоденьку на добрій розум.

Тим часом, як сім'я Пшепшинських переводила на гроші маєтність Лемішки й бажала якнайшвидше заспівати їйому „вічну пам'ять”, — того ж вечора в світлиці в Лемішки йшла така ж цікава розмова.

— А що, тату й мамо! — промовив Яким до старих, — благословіть мене під вінець стати. Я хочу святів слати.

— До кого, сину? — спитала мати.

— До Зосі, найменшої дочки нашого станового.

— Я вгадувала теє давно, отже і вгадала! — сказала мати весело. — Крашої від неї нема на цілісіньке місто, та й не тільки на одно наше місто!

— Стара, стара! ти й досі з молодою головою, як я бачу! — промовив неласково Лемішка.

Його понуре лице, насуплені брови, низький і тихий голос дали знати, що батькові не подобається таке сватання.

— Чого там тобі — стара? — крикнула Леміщиха. — А яка тобі недогода в Зосі?

— Як її звуть? — спитав Лемішка, підіймаючи один край рота.

— Зося, — одказав син грубо і твердо.

— Який же піп дав їй таке химерне ім'я? — спитав батько.

— Та вжеж не православний піп хрестив її, коли вона звєтиться Зося. Але що мені до того, коли я люблю її?

— То ти й справді її любиш і хочеш оженитися із нею? Я думав, ти жартуєш.

— Ні, тату, не жартую, бо вже питав її про те діло, і вона мені дала слово.

— Чому так і не дати... Гм! — одказав ледве чутним голосом Лемішка, потім устав з місця і, взявшись за потиличкою, став никати од кутка до кутка. — То був нещасливий день, коли я тебе оддав до школи! — додав він сумуючи.

— Чого ж, тату, — спитав син. — Хіба ви жалкуєте, що я чоловіком став?

— А ми ж хіба вже не люди? — гrimнув батько на сина, піднявши голову. — А це ти знаєш, що в твого тестенька Пшепшинського довгів на ціле місто? Чи не хоче отже він моими грішми розплатитися із жидами?

— Тату! так не годиться говорити.

— Чому ж не годиться говорити, поки ще до вінця не дійшли? Ні, сину, сядь лиши та порадься з батьком, з матір'ю. Хоч я чоловік простий, але я тобі не ворог. Я твій батько, хоч ти зневажаеш і мене, і увесь наш простий рід. Пшепшинський — голій, як пень. Він і єсть, і п'є, і дочок своїх зодягає — набір, поки жди йому вірять і його бояться. Од мене він не покрепиться ні на один шаг. Дулю візьме од мене під самісінський ніс.

— Тату! коли не дасте, то й не лайте. Я беру жінку на свої руки й буду сам її зодягати й годувати на ової достатки.

— На твої, сину, достатки не можна зодягати доброї наймички, не тільки жінки, та ще й ляхівки. Глянь на Пшепшинськівен! яких вони суконь тільки не носять! чого вони на голові не поначіплюють! Хіба ж ти не знаєш ляхівок? Та вони б тобі понатягали на себе всі магазини, всі крамниці, які є на овіті! З своєю Зосею й ти, сину, будеш таким голодранцем, як і її батечко. Вона панського та ще й ляхівського виховання й заводу. А та польська шляхта готова пнутися з останніх зліднів, щоб тільки запустити ману на людські очі.

— Зося дуже розумна, тату. Вона того не схоче зробити.

— Я ще не бачив таких розумних ляхівок. Вони до розуму доходять, як волос посивіє. Прості польки, не пани — ті гарні люди, халявки: слова нема.

— Чого це ти, старий, розходився? — промовила мати. — Чому ж не вбиратися молодий жінці та ще й хороший?

— Стара! нам час про домовину дбати, а тобі й досі на думці не знати що! Якиме! Твоя Зоська схоче по-панськи жити. Я те добре знаю. Спатиме вона до півдня, снідатиме в наші обіди, обідатиме в наш полудень. Коло неї треба панькання та біганини. Вона наставить коло себе слуг, заведе тих паскудних лъокайв, щоб вони подавали, на що тільки впаде її око. Та готуй їй чай, та готуй їй каву, та пундики, та ласощі! А в нас наймичками не поле засіяно. Одна в нас наймичка, та її та вміє ходити тільки коло нашої печі. Будеш ти, синку, для своєї пані шукати її наймички-пані й лъокая-пана. Ось побачиш!

— Не журися, Якиме! — сказала мати. — Коли вона буде нас поважати, то сама наварю її і кави, й чаю.

— Чи потрапиш же ти на старість служити за наймичку для своєї невістки? — спітав грізно Лемішка.

— Вона тепер ходить пішки, або їздить на громадських, або злодійських конях, котрим можна ребра полічити; а від тебе, сину, вона вимагатиме добрих коней, панського погонича; вона тобі схоче бити баляндраси та ляхівські витрембаси, а ти її тільки настачай! О, я придивився на своєму довгому віку до всяких людей, і ляхівську натуру добре знаю! А як помруть твої батьки, піде наше добро, наша свята праця марно! Її легка рука, сину, розвіє, як полову, ту копійчину, що ми з старою ціллю вік складали, добували потом, заробляли простими, чорними руками. Коли б же дав Господь, щоб я помилився, щоб мое ні однісіньке слово не справдилося! Коли б тобі, сину, не прийшлося горювати і в чинах, і в хрестах! Оженися, синку, з нашою дівчиною, таки з міщанкою. Чи мало ж тепер їх ходить вже в сукнях! Вона буде проста, трохи не така, як була й твоя мати. А хто ж скаже, що Лемішка не був щасливий з твоєю матір'ю? Вбереш її по-панськи — вона тобі й привчиться до панських звичаїв, навчиться штокати по-московськи. Чого вже, чого, а панувати, то наука дуже легка! Аби грошей доволі!

— Е, ні, тату! Чи зуміє ж міщанка, хоч і в сукні повести себе так, як природня пані?

— Не вмітиме так вертіти хвостом та крутити головою,

як уміє Люціна та Рузя, — перебив синові батько. — Про мене! Вольному воля! Я не вижену тебе з жінкою з хати, прироблю збоку хати вам кімнату. Живіть собі з Богом. Тільки душа моя щось не віщує добра, бо я добре знаю тих ляхівок! А старий голодранець, становий, не подкрепиться од мене ні на комареву ніжку!

— Зате ж матимемо невісточку, як перепілочку! — приказала мати.

Пшепшинський того ж таки вечора, поговоривши з дочками, одійшов до свого кабінету й почав несподівано бігати од кутка до кутка так швидко, ніби ним лихо кидало по хаті.

— Де я в світі Божому візьму грошей на весілля, на виправу? — промовляв він сам до себе й плескав сам себе рукою по лисій голові. Позичити? ніхто не позичить. Чи не попросити б у старого Лемішки? Але я Лемішку знаю, то дідуган завзятий! та й сором трохи. Піде чутка по місті... А! — закричав становий, ляпнувши себе з усієї сили по лисині. — Покличте мені десятників! — гукнув він, одчинивши двері в передню хату.

Десятники прийшли.

— Біжіть ви мені до міста та зараз, зараз арештуйте Іцка, Боруха й Янкеля. Зараз же! Зараз! Чи чуєте?

Ті жидки були всім відомі конокради. Через їх не можна було ніяким способом устерегти добрих коней на всю околицю. Ті злодії навіть не раз попадалися в руки, але все зоставалися невинуватими, на диво всім людям. Вони ділилися краденим добром пополовині з самим же становим, котрий частенько через їх таки руки переводив крадені коні.

Десятники постягали жидів з бебехів серед ночі, без жадної причини, і повели до станового. Пшепшинський наробив галасу на цілий дім, лаяв їх, кричав, совався до них з кулаками, винуватячи їх у свіжій кражі сусідських коней.

Догадливі жидки тут таки звийняли з кишени й дрижачими руками поклали на стіл купу асигнацій.

Пшепшинський полічив спокійнісінько грошики і, по-

велівші подержати жидків через ніч, а вранці випустити, ліг спати далеко спокійнішим.

В холодній під арештом сиділи ще кільки жидків злодіїв і конокрадів. Іцько й Янкіль загоготіли до їх по своєму й оповістили всім, до чого добувається становий. Визволений Іцько на другий день приніс арештованим злодіям гроші. Ті гроші дійшли до кишені станового й кілька душ злодіїв знов пішли по світу шукати на великих дорогах і в чужих коморах собі поживи.

На подвір'ї станового передержувалося ще кілька пар крадених коней, до котрих не знаходилися хазяїни. А знайтися хазяїнам було дуже трудно. Становій мав дуже вірного конюха, парубка Хтода, який зرس і вигодувався коле станового й розумів думи й кожне слово свого пана. Попсований змалку до самих п'ят, до кісток, як і вся панська двірня, Хтодь умів дуже штучно перероблювати крадені коні й послі перепродував їх сам, або через жидків, на сусідньому злодійському ярмаркові.

Тоді саме стояли на подвір'ї коні, вкрадені в отця Мойсея, який навіть був приятелем станового. Отець Мойсей одержав од станового бумагу, щоб їхав до стану пізнавати якісь перехвачені у злодіїв коні. Отець Мойсей недавно давав повістку в стан про свої покрадені коні.

Ще не вродився на світ такий чоловік на Україні, щоб йому повернулися покрадені коні. Знаючи теє добре, отець Мойсей послав до стану свого старосту, аби тільки сповнити форму. Хтодь вивів саме опівдня на широкий двір пара коней, високих, чистих, з чорною лиснячою шерстю, гладких і баских.

— Чи ваші коні, старосто? — спитав становий.

Староста ходив, дивився, заглядав їм у зуби й став, не знаючи, що й казати.

— Чи твої? — спитав становий удруге.

— Не скажу, ваше благородіє! Нехай сам батюшка приїде та подивиться, щоб я не був винуватий. І наші, і не наші! Трохи неначебто й вони; але й наші не такі.

— А що, старосто! наші коні? — питав чоловіка отець Мойсей.

— Бог же його відає! Їдьте, батюшко, самі, та гаразд роздивіться. Бо мені або полууда на очах сіла, або мене оту-манено.

Староста і справді протирав очі.

— Які ж коні показували тобі? — спітав отець Мойсей.

— Наші юоні були трохи гніді, а мені показувано зовсім чорних. Наші були тонкі, високі, худі, як драбина, а то якісь товсті, як печі, баскі, зовсім панські. Їдьте, батюшко, щоб я чосом не був винен, та придивляйтесь добре! бо щось вони мені таки по знаку! Либо нь я бачив їх у якогось пана, чи хто його знає.

— Чи не заїжджав ти, старосто, поперед того до юума?

— Ні, батюшко, хранив Бог! Єй-же Богу, кажу правду!

Поїхав сам отець Мойсей.

Серед літнього дня вивів Хтодь на показ із-під повітки пару коней. Баскі, гладкі коні, чорної блискучої масті, з підрізаними трохи хвостами й мичками, з блискучими обскромадженими копитами, в нових уздечках, обкладених срібними цвяшками, били копитами землю, насторочили вуха, насилу стояли на місці.

Отець Мойсей згадав свої коні, худі, миршаві, з запалими боками, з сухими ребрами, щудлатими гривами, пелехатими мичками, — згадав їх звислі додолу вуха й похнюплени морди, і зараз махнув рукою.

— Не мої коні! дурно я їхав до вас, пане Пшепшинський.

— Отже й дурно! Спасибі коням, що заволокли до моєї хати дорогоого гостя. А без того багато в Дніпрі води утекло б, поки отець Мойсей навістив би свого приятеля.

Становий обняв отця Мойсея й тричі щмокнув його в губи гаряче й щиро, дякуючи йому думкою за пару коней. Хтодь постараєвся, як бачимо.

Швидко потім веселій і щасливий сановий пив мого-рич з отцем Мойсеєм за коники ж отця Мойсея.

От гроші на весілля й знайшлися. В першу неділю після того Пшепшинський після обіду завітав до старих Лемішок. Лемішка, убравшися до вечірні, ходив по світлиці й голосно бубонів молитви. Леміщиха вив'язала вже голову хусткою й почала одягатися в шовковий синій літник. Коли це роз-

чинилися двері, становий шубовсь у хату! В Лемішки рот закликає на якомусь слові молитви, а його жінка стояла, натягнувши тільки один рукав літника. Поліція, звичайно, віщує якесь лихо.

— Моє вшанування моїм любим, дорогим сусідам! З святою неділею будьте здоровенькі, — прокурікав становий, розмахуючи картузом. — Як же ви живете на старості? як же вас Господь милує?

Шепшинський говорив так добре по-українськи, як щирій українець.

— А я оце гулящим часом до вас. Піду, кажу собі, та одвідаю старих знайомих!

— Прошу ж сідати в моїй господі, коли вже так, — промовив хазяїн.

Стара завешталася по хаті, не знала чим і прийняти такого гостя. А тим часом її руки, не питаючися її розуму, застеляли стіл білою скатертю й ставили пляшки з наливками та запіканками.

— Яка з вас хазяїнка, паніматко! Яка з вас господиня! — лестився до неї становий. — Дай Боже, щоб мої дочки повдавалися у вас!

Почалося поштування. Становий пив та знай похвалив господиню й господаря.

— Які у вас хороші світлиці! — казав він. — Які чудові образи на всі стіни! А кільки в вас усякого добра! ваш двір повний, мов тая чаша. Аж через край ллеться! Повітки у вас хороші, загороди великі, комори дубові, а сад то правдивий рай! А ви з старенькою паніматкою живете тут, мов Адам із Євою у простоті, в чистоті, не відаючи доброго й лукавого.

— Може моя стара й не відає, — одказав Лемішка, — а що я...

Становий перебив його:

— Прошу ж якнайласкавіше до мене в гості. Не цурайтесь й моого хліба й соли. Хоч я вдовець, але мої дочки, як голубочки! й напечуть, і наварять, і добрим словом привітають.

— Ми люди прості, — промовив Лемішка, насупивши брови.

— Господь з вами! не жартуйте, пане Лемішко й ви пані Леміщихо.

— Який з мене там пан! — сказав Лемішка. — Чого вже чого, а од цього Господь милував.

Становий жартовливо засміявся.

— Які бо ви, Трохиме Сидоровичу! Єйбогу, — крикнув він і поцілував його в колючу щоку. — Тепер не той світ настав. Тепер всі рівняються, і в книжках всюди пишуть, що на світі всі люди — рівня, що не повинно бути ні старшого, ні меншого, ні панів, ні мужиків. Всі рівня та й годі...

Лемішка покрутів головою.

Догадуючися, що з Лемішкою плоха справа, Пшепшинський прямо приступив до діла.

— Де ж ваш первенець? — спитав він, підроблюючися під церковну мову, щоб якнебудь ублагати старого. — Чи во зздравії обрітається? Як його Господь милує?

— Та здоров собі, нівроку, — одказв понуро Лемішка.

— Гарний у вас син, розумний, — говорив Пшепшинський. — Скажу вам правду: ваш син не цурається мого дому. Не годиться й вам старим одсовуватися, коли молоді присуваються. Я таки прошу вас до себе на хазяйську хлібсіль і на пораду.

— На яку ж це пораду? — спітала цікава Леміщиха.

— Чи говорив вам син ваш щонебудь про мою дочку?

— Щось торочив там старій матері, — промовив Лемішка, — та я не дуже дослухався.

— Та що тут тайтися? — сказала Леміщиха. — Син говорив, що йому дуже сподобалася ваша найменша дочка. Та й хороша ж бо, нівроку її! Коли б іще не наврочити.

— Стара! — муркнув Лемішка.

— Так, моя люба матусю. — вхопився за її слово Пшепшинський. — Ваш син навіть питав мене про діло.

— Батькам треба б підождати трохи, поки молода думка переграє, — сказав Лемішка.

— От про щеє ж то я й хотів би порадитися із вами, — каже становий. — Наші діти молоді, а ми хвалити Богу вже

підтопталися на віку. Кому ж більше їх наставляти на добру путь? З щирим шануванням одходжу од вас і прошу якнайласкавіше одвідати старого вдівця в його господі. Там про все й поговоримо. Прощавайте! зоставайтесь здоровенькі.

Вклонившися привітненько й таки геть низько, Пшепшинський одступив од порога, та й зоставив самих старих у хаті. Стояли вони й дивилися одно на одного.

VIII.

Не вважаючи на прохання станового, Лемішка ні разу не ходив до нього в гости й не пускав навіть своєї жінки. Він думав, що все те сватання перетреться, перемнеться та й так мицеться. Однак же син не кидав своєї думки. В цілому місті він не знаходив кращої молодої для себе.

— Тату! — говорив часто Яким, — я в вас один син. Не робіть мене нещасливим! Благословіть мені старостів слати. Я служу, гроші заробляю. Коли хочете, я в вас не візьму шага на прожиток. На свої гроші й зодягну, і прохарчує себе й жінку. Не треба мені нічого вашого!

— А кому ж дістанеться все мое добро, коли тобі не треба? В мене ж дітьми не поле засіяно. Шли старостів. Нехай тобі Бог благословить! Даруй, Боже, тобі щастя. Коли б же моя стара голова помітилася у тім, що я тобі говорив про Зосю! Ми помремо, тоді буде твоя хата, твоя й господа, а тим часом я тобі пристрою до хати ще одну кімнату. Там будете жити з молодою жінкою.

Швидко росла нова кімната, пристроєна до хати. Яким пішов із старостами на заручини до станового. Тихо і смирно побили молоді поклони. Сторонніх гостей, панів, панянок, окрім своєї сім'ї, нікого не було. Молоді помінялися перстенями. Лице молодого палало полум'ям, а Зося була спокійна, тиха, неначе вона мала якусь думу на серці. Тільки становий радів за всіх! Веселий, жвавий, він точив якість теревені, частував старого Лемішку, старостів і все обнімався та цілувався зо всіма, навіть з старою Леміщихою. Тільки Люцина та Рузя сиділи цілий вечір смутні та не-

веселі. Менша сестра побила поклони, а вони старші зоставалися у дівках, і на який кінець, і на яку прийдешність? і для яких женихів зоставалися їх білі руки? Веселість сплила з гордих брів Люцини, а Рузя навіть заплакала.

— Коли ж, батьки, назначите весілля? — спитав один староста з міських урядників.

— Про мене, хоч і в першу неділю, — одказав весело становий.

— Але ж, пане свате, наша кімната не достроєна, — одізвався Лемішка. — Голубенят ми вивели, а гніздечка не збудували, — додав Лемішка іронічно.

— Е! чи то їм тепер в думці ваша кімната! — промовив становий. — Ми вже старі, позабували, як женилися. Чи правду я кажу, пані овахо? — обернувшись до Леміщих.

— Через місяць гніздечко молодим буде звите, а ви, свате, тим часом наготовіте скриню й перину нашій княгині, — сказав Лемішка.

Годі вже тобі, старий, допевнятися, — сказала Леміщиха. — Нам треба доброї дочки, а сипові вірної дружини. А про скриню байдуже!

— Так, моя свашко! так! свята правда! — сказав становий, осміхаючися. — Не дурно ж співають у пісні, що „воли та корови — все то поздихає, а біле личко, чорні брови — повік не злиняє”. Ой, пане свате! давно те діялось, як ми бралися та вінчалися!

Пізнеренко вже хазяїн випровадив гостей і молодого далеко за двір, цілуочися та обіймаючися.

— Поздоровляю тепер тебе, Зосю! — промовив становий, вернувшись з дочками до хати. — От тепер вже ти пані „Лемішковська!” Коли правду сказати, то прізвище не дуже лепське, але що ж маємо робити, коли краще не трапляється. Сядьмо ж тепер, мої дочки милі, та порадьмося про весілля. Люцино! ти моя старша дитина, ти в нас хазяйка. Що нам діяти з весіллям? Як нам обійтися з Лемішками й їх міщенським родом? Чи кликати їх на весілля, чи ні? Та вже ж у старого Лемішки є брат, а в того брата є жінка й діти. Є в їх ще більше родичів. Все то люд простий, міщенський.

Жінки позавірчувані хустками чи намітками, чоловіки в чеклонях чи в жупанах. А нам треба кликати на весілля сусідніх знайомих дідичів, багатих, просвічених поляків. Аж мене страх бере, як я тільки подумаю, що скажуть наші знайомі пани, лицем до лица стрівши таку громаду в моєму домі!

— І Бог з ним, з тим родом Лемішок! — одказала Люцина. — Нам не прийдеться з ними жити і брататися. Коли вже таке діло скотося, то попросимо тільки Лемішку з жінкою, та й годі. Засадимо їх десь у куточку, щоб не дуже було видно. За молодого — не сором. Він панич, хоч куди.

Зося чула, як говорили про батьків її жениха, і байдужність виявлялася на її лиці, неначе мова мовилася про наймитів і наймичок.

— Та й добре радиш, Люцинко, — одказав батько, — а все таки наші пани ѹ панни крутитимуть носами... Було б найлучче, якби Яким ніби викрав Зосю з моого дому й повінчався собі десь на селі... Потім вони приїхали б до мене... я б ніби простив усе молодим людям і поблагословив їх. От і обійшлося б і без весілля. А тепер вже пізно. Треба спрвідити весілля й поневолі скомпромітувати себе і свою сім'ю. Ох! горе! горе на світі! тут гаряче! там боляче!

Становий тяжко зідхнув, а за ним дочки.

— Вам, тату, нічого! — промовила Люцина. — А нам то, нам! Як люди подивляться на нас, на Зосю? чи будуть по старому пускати нас у свої салони? чи одкаснутися від нас, як од зачумлених?

На очах усіх д'ючок виступили слези. Зося впала на плече Люцини й зарыдала. День заручин Зосі з Лемішковським закінчився смутком і слізами.

Швидко збудувалася кімната позад Леміщиної хати; швидко висохла вона на гарячому спасівському сонці. Хороша, простора, весела на помості кімната стояла вікнами в садок. Під вікнами розстелялася зелена трава. Поблизу стояли старі вишні. Через тиждень після посвячення хати оповістили в церкві про вінчання Якима з Зосею.

Перед другою Пречистою становий розіслав білети до

знайомих, запрошуючи їх на весілля своєї найменшої дочки Зосі.

В неділю надвечір почали з'їздитися гості на весілля.

В одчинені вікна світлиці станового заглядало сонце згасаючим червоним промінням й освічувало ряд панянок у весільних білих і рожевих сукнях, що сиділи чепурно рядком попід стінами. Міські паничі й панки то сиділи, то стояли купами коло порога і в кутках. Всі мовчали й поглядали на двері до другої кімнати, де сестри й подруги вбиралі Зосю до вінця. Коло стола з образами, хлібом і сіллю сидів старий Лемішка з жінкою. Між панянськими сукнями й вінками, між фраками й сюртуками дуже видавався простий убір Лемішоک, суконний, синій жупан старого батька й шовкова хустка на голові його жінки, а ще більш од того, що вони тільки двоє були в міщанській, простій одежі. Молодий між паничами в куточку й не зводив очей з дверей, звідкіль мав вилинути його янгол і покликати його до вінця. Всі мовчали й ждали, вряди-годи перемітуючись кількома слівцями.

Коли це обидві половинки дверей одчинилися. Червоне проміння, що одпочивало на білих дверях, полягло через двері в другу кімнату, впало ніби килимом під ноги молодої, обсипало поділ білої сукні, білі черевички і подало одлиць на її лиці, на білий вінок, що спадав з її ясних, золотих кучерів і окривав її білі плечі, тоненький стан, огортає сливє її всю до самого долу. Легенько вона оперлася на руку боярина. Лице її здавалося трохи втомленим; рум'янець наче знехотя виступав на щоках. Віка були спущені на очі. Вся вона легка, тонка, в тонкому, як пух, білому убраниі, здавалася ніжним, безтільним духом, що тихо плив по білих хмарах, по повітрі.

Зарах за молодою випили старші сестри. Розкіш їх рожевих суконь і білих вінків була не гірша од убрання молодої. Їх здоровий, повний вид, їх білі, пухкі, одслонені плечі притягували до себе очі своєю дуже матеріальною красою.

При виході молодої всі в одну мить піднялися з місця.

Леміщха трохи не скрикнула, як побачила Зосю в гарнім убранні молодої. Навіть старого Лемішки серце затремтіло і прихилилося до невістки. Гордо глянув він на людей, як його син чорнобривий підступив до Зосі й разом з нею пішов до образів. Малий, сухорявлений, лисий становий взяв у руки образ і перехрестив моледих католицьким хрестом. Потім поблагословила молодих якась родичка замість матері. Лемішка, роблячи своїм оглядним корпусом і ростом великий контраст з дрібним становим, перехрестив молодих православним хрестом. Дійшла черга й до Леміщих. Сміливо й голосно промовила вона через сльози прості, народні приказки й голосно рознеслося українське слово по ҳатах, скрививши сміхом не один польський рот... Лице молодої і її сестер почевоніло од сорому. Деякі поляхи закривалися хусточками, деякі ляшки ховалися поза спинами... Де ж пак! Леміщха благословила молодих попросту, ніби проста українська молодиця!...

Поїзд вернувся з церкви вже при свічках. Льокаї в білих рукавичках розносili чарки з шампанським, котре в наших повітових містах більше похоже на поганий кvas. Всі привітали й поздоровляли молодих. До чарок Лемішки й Леміщих з гостей не доторкнувся ні один поляк, окрім сестер молодої, які зробили ту церемонію з якимсь химерним поклоном...

Ще вся сім'я стояла й сиділа коло стола з образами, ще всі пили чай, як надворі загуркотіли колеса великих екіпажів. На весілля з'їжджалися сусідні поміщики, поляки — пани чистої крові. Одчинилися двері. В світлицю вступив високий, тонкий пан, держачи під руку рудоволосу паню, убрану в багату сукню. На її руках, на шиї блищаю золото. На грудях у пана теліпався золотий важкий ланцюжок. Публіка розступилася перед гістьми. Хазайн побіг до їх назустріч. Пан і пані почали поздоровляти молодих і станового. Рудоброва пані видимо придивлялася до Якима й милувалася гарним, здоровим його лицем. Коли ненагіском звернула вони увагу на старих Лемішок, що сиділи

тутечки ж рядком... Пані так і жахнулася, аж одскочила, ніби в'хололася, або опеклася... Міщанський жупан, прости убрання Леміщихи в тім салоні, куди вона приїхала на вечір, так її здивували, ніби вона побачила тут між людьми ведмедів. Однаке те жахання її засоромило. Краска запалила її щоки... Вона стояла ні в сих, ні в тих, поки не взяв її під руку чоловік і не повів до другої гостинної кімнати.

Приїхало ще кілька багатих панів. Прибув навіть якийсь польський грабя, в котрому, мабуть зосталося не більш двох крапельок старошляхетської крові, та й то певно підробленої. Всі ті гості конфузилися, запримітивши Лемішок, і мерщій втікали до гостинної, де їх вітали Люцина з Рузєю й сама молода... Здавалося, ніби коло Лемішок стояла невидима сила з вогневим мечем і страхала значну шляхту. Грабя, десята вода на кисіль, надув свої товсті губи, сидів мовчаки, не випускаючи з рук шапки й поглядаючи на двері. Поміщиці ледве перекидалися словами з хазяїном і його дочками і все хвалили молодого.

Музики заграли. Молоду попросили до танців. Зараз таки вся ватаха високодумної польської шляхти, що одрізнилася од усіх гостей, разом усталла, зашелестіла дорогими шовковими сукнями і, маючи на переді тонконогого графа, почала прощатися з хазяїном і дочками, просячи вибачення за себе. Всю провину вони склали на якийсь баль, куди вони були давно ніби запрохані. Гордо й черство попрощаючись панство з молодими й посунуло у двері, зоставивши по собі в гостинній паході дорогі парфумів, на споминок про свій візит. Люцина, Рузя й Зося трохи не заридали, трохи не протягли в слід своїх прохаючих рук... Вони бачили, що їх цуралися більші пани, розуміли за віщо...

А в світлиці, де були всякі гості, не дуже аристократичні, почалися танці безперестанку, без утоми. Швидко Зося, а потім Люцина й Рузя, забули про аристократію, закрутivши з молодими паничами в танцях. Леміщиха слідила очима за своїм сином, за невісткою, сиділа спо-

кійно й роздивлялася тільки, як справляють у просвічених людей весілля. Ні одним словом, ні одним незвичайним поступуванням вона не скомпромітувала себе в домі, де були заведені європейські звичаї. Українська жінка, навіть сільська, має свою природжену грацію, природжене розуміння її цінування цивілізованого, лучшого обходження з людьми, і ніколи не поведе себе тривіально між панами. Леміщисі було не в думці, що цілий вечір ніхто до неї не промовив слова, не дивився на неї, не сів коло неї. Поруч зо своїм старим вони сиділи цілий вечір осторонь, і тільки роздивлялися на літаючі в танцях пари. Їх простий убір лежав на їх ніби печаттю Каїновою, хоч на весіллі було багато їм знайомих панків, урядників, синів деяких міських міщен, таких простих, як і Лемішка. Були навіть такі панки, котрі стояли вище Лемішки тільки європейською одягою, ледве знали читати й писати. Але вони говорили московською, або польською мовою, і вже цуралися своїх батьків, які не знали іншої мови, окрім своєї української; і вже соромилися при людях сісти з ними поруч, розмовляти з ними.

Гарно обставила Зося свою кімнату в домі своїх нових батьків! Здавалося, що Європа сіла в сусідах у Лемішок, притулилася до стародавньої їх хати! На всіх трьох вікнах своєї кімнати вона поначіпляла завіси, плетені з тонких білих ниток. То був подарок старших сестер. Ліжко було заслонене червоним шовковим укривалом. Над ліжком висів килим фабричної роботи, з квітами далеко більшими до натури, ніж той килим, що висів над ліжком Лемішки. Коло стола, засланого червоною вовняною з китицями скатертю, стояло чимале крісло з високою й широкою спинкою, спокійно малиновою матерією. На столі стояло дзеркало на точених піжках, подарунок Якимів. На вікнах стояли зелені вазони. Під стіною лисніла політурою нова шафа... Хатина мала зовсім європейський вид...

Швидко європейський вплив показався на всьому побуті старосвітського дому. В світлиці Лемішки стіл стояв вже не в кутку під образами, а перед канапою. Попереду

всі образи були стовпилися в один куток під стелею і в чотири ряди вкривали дві стіни близчі до покуття. Зося зоставила в кутку зо три образи, а другі картини розвішала симетрично по три, по чотири скрізь по стінах на європейський лад. За обідом почали з'являтися деякі нові страви, печення, лагуминки. Зося навіть вмовила стару Леміщиху надіти на голову чіпок з білими оборками, стуливши його, як можна ближче до форми хустки, так що він закривав усю голову. Леміщиха, по народньому звичаю, мала завеликий гріх — овітити волосом.

Однаке Зося во всьому була покірна в новій сім'ї, змовчувала, годила старому свекрові її видимо силкувалася постерегти звичай старих і нейти наперекір їм. Хазяйство Лемішок було без міри більше, ніж у станового, де Зося звикла на готове. Комори й хижки, льох — були тут багато повніші всякого добра; скоту і птиці було далеко більше. Зося нічого не розуміла в хазяйстві її навіть просила свою свекруху вчити її і показувати, що до чого стосується. Однаке Зося, лучче своєї свекрухи, вміла з простих припасів, що купами лежали в коморах, зготувати щось смачне й гарне. Леміщиха на все місто хвалилася своєю невісткою!

Освоївшись у новій сім'ї, Зося почала спостерігати характер і норови своїх нових родичів. Вона зразу вгадала, що Леміщиха в її руках. Вона бачила, що Леміщиха гордиться, хвалиться нею перед людьми, поважає її за панство, за красу, за розум і просвіту, готова їй служити й годити, як коханій жінці свого сина. Зося говорила з нею завжди попольськи.

Зате ж вона страх як боялася Лемішки! її не знала, з якого боку підступити до нього. Насуплені брови, гострі чорні очі, твердий погляд, тощий голос, — все те обсипало її спину дрижанням. Розумна й назираюча над усім, Зося спостерегла, що Лемішка її не любить, хоч і жалує її. Зося почала говорити з ним по-великоруськи. Лемішка хотів і собі закидати по-московськи, розмовляючи з нею, але замолов таку нісенітницю, що тільки сам махнув рукою,

а всі в хаті зареготалися. З того часу він говорив до неї по-українськи. Зося втратила надію мати вплив на такого „гайдамаку”, як вона нишком у думці звала свого свекра, втікала від його, ледве висиджувала з ним за обідом.

Зате ж у своїй кімнаті вона була всьому господиня. Пам'ятаючи слова свого батька про українців письменних і вчених, помоскалених школою, вона щодня пересвідчувалася у їх правді, більше й більше спостерігаючи характер свого чоловіка. Своїм тонким розумом вона швидко спостерегла, що українець, вчений на чужому ґрунті, чужою мовою, не має жадної твердої основи під своїми ногами і схиляється туди, куди повіє дужчий вітер. Свою любов, його любов до себе, вона вважала за велику силу. Однаке хотіла ще вивірити правду своєї думки.

Восени, пізнім вечором,тихо і привітно світилася нова кімната Лемішковських чистими стінами, чистим помостом, білими завісами й червоним ліжком. На столі стояв ще не знятий самовар. Чай пили молоді у своїй кімнаті. Старий Лемішка не любив чаю й казав своїй невістці, що чарка доброї горілки далеко лучче гріє старого чоловіка. Зося дуже була тому рада: вона ніколи не напилася б усмак чаю вкупі з свекром. В кімнаті було тепло. В кутку коло груби, на лежанці з зелених кахлів, сиділа Зося. На маленькім, круглім столику коло неї стояло світло. Як той павук в павутинні, Зося сиділа в своєму нитяному плетенні, котре закривало її коліна й сіткою звисало аж додолу. Вона виплітувала скатерть на стіл — гостинець своїй свекрусі. Якимова кучерява голова спочивала на Зосиному коліні, на жмутах білої скатерті. Він одихав од канцелярської роботи й тішився білими руками жінки, яка швидко вертіла пальчиками, роблячи легку роботу.

Розмовляючи з чоловіком, Зося перестала вертіти гачком і поклала білу руку на чорноволосу Якимову голову. Вона пильно придивлялася до його лиця.

— Чого ти, Зосю, дивишся на мене? — спитав він її. — Неначе ти мене бачиш перший раз.

— Дивлюся на тебе, бо право маю; дивлюся на тебе, бо ти гарний!

— Поцілуй же мене, Зосю!

— Чи любиш ти мене, Якимцю? — вивіряла в його Зося. — Чи я більше подобаюся тоді тобі, як я весела, чи тоді, як я спокійна? — вивіряла в його правди цікава жінка.

— Все це сама добре знаєш! Нашо ж мене питаєш? Люблю тебе веселою, як ти пустуеш, мов мала дитина. Люблю тебе, як ти пташкою літаєш в танцях, сама легенька, як пух, жвава, як білочка на зеленому дереві. А як сидиш тихо, як дума схилить твою молоду головку, ти всю душу мою тягнеш до себе! Тоді мої очі цілий вік спочивали б на твоєму личку. Чи перейдеш ти сад повагом, мов та пава, чи побіжиш ти по траві ягнятком, — мої очі слідком за тобою ходять!

Зося осміхалась, дивлячись йому у вічі з невимовною любов'ю.

— За це я тебе поцілую, — промовила вона.

— Моя мила, моя кохана! Для тебе я стану, чим тільки хочеш! Чини з мене, що твоя любов скаже! Бо я для тебе живу й дишу, працюю й на чин служу.

— Як ти міло промовляєш про своє кохання! — сказала вона. — Ще ж воно буде миліше, як ти скажеш оце все попольськи!

Яким чинив її волю.

— А бач, я тебс слухаю. Бий мене, я й тоді нічого не скажу. Чом же не похилитися під таку білу руку!

Яким узяв її пухку руку й почав ляпати себе по щоці, опочатку стиха, а потім дужче й дужче, чи втерпить він таку муку од її руки. Яким вдарив її рукою по своїй щоці так, що аж Зося закричала, вхопивши пальці другою рукою.

— Ну! скуби мене за чуб, — промовив Яким, загорнувши її руку в свої кучері.

Зося, жартуючи, таки добре цуприкувала за його патли... Яким тільки осміхався. Все те, одначе, видимо тішило Зосю.

— Я вже старий, Зосю! навряд я вивчуся по-польськи. А як будуть в нас дітки, то гляди вивчи їх по-польськи! а я по-московськи! Добре?

— Ні! я лучше вивчу їх тільки по-польськи. Доволі й того, що їх школа вивчить по-московськи...

Про українську мову не було і слова промовлено.

Сам Яким, не вважаючи на свою „старість”, — як він казав, — вивчився по-польськи і балакав з своєю жінкою завсіди по-польськи. В їх закутку, в їх кімнаті панувала вже Польща.

Настала зима. Минули Різдвяні святки. Пішли дні за днями однакові, буденні. Зося, живучи на всьому готовому, рідко заглядала в кухню й не показувала вже охоти до хазяйства. Вона все шила, або плела, або книжку читала, сидячи в своїй хаті. Луччі панки, її знайомі, не приходили до неї в гості, цуралися не так її, як старих простих Лемішок. Гості Лемішок були їй дуже не до вподоби. Прості міщани, знайомі Лемішки, навіть не приходили до нього в гості, а до других вони не виходили з своєї кімнати.

Зося задумувалася, сидячи за роботою.

— Шо ви думаете? — питала її часто Леміщиха. — Чого ви задумуєтесь? Може вам у чому недостача? Може вам чого треба? Може в вас що болить?

— Ні, моя мамо кохана! Спасибі вам! Є що мені їсти й пити, я здорова і щаслива. То я так собі задумалася.

Мати розказала все синові.

Раз Лемішковський вернувся додому з канцелярії трохи раніше, як він вертався. В одчинені двері він вглядів Зосю. Вона сиділа кінець стола, опершись на одну руку. Перед нею лежала розкрита книжка. Друга рука лежала на книжці. На її молодім лиці лежала думка, а в очах стояли слізози.

Яким довго дивився на неї й примітив слізози. Всю його душу перевернув жаль до самого дна. Йому здавалося, що батько його чимнебудь обидів Зосю.

— Ти плачеш, Зосю! — спитав її Яким, — а в самого голос затремтів.

— Ні, Якимцю! то мені... так...

Зося закрила книжку й залилась слізми.

Яким зблід і кинувся до неї. Йому здалося, що він втрачає Зосю навіки.

— Зосю! моя мила, моя дорога! скажи ж мені всю правду? Чого ти сумуєш та плачеш нишком од мене? Може тебе хто образив; може тобі чого треба? Скажи, я прощадам свою останню одежду, щоб тобі тільки догодити!

— Та то я так собі заплакала... Ти на службі, а я дома сама нудьгую.

— Що ж робити, моє серце! Не можна ж нам цілий день бути вкупі. Та пішла б до сестер в гості, або покликала б їх до себе... Ти нудьгуєш. Нудна моя хата задля тебе. Ти молода... дуже молода!

Книжка, що її читала Зося — то був том Пушкіна. Вона прочитала „Євгенія Онегіна”, прочитала на самоті, серед мертвової тиші, дуже штучне, геніяльне обмальовання столичного життя, столичного балю. Близкучий салон, повний веселих гостей, гусари, паничі, пишні дами, ніжки на паркетовім, близкучім помості, весела мазурка — все мальовання генія встало як живе перед її очима, і встало саме тоді, як Лемішка лаяв надворі наймитів так голосно, що його товстий голос доходив до ушей Зосі. Зося прокинулася як од сну, заколихана спокійним сімейним життям і гарячим коханням. Вся її легка, танцюриста натура стрепенулася. Їй заражалося життя світського, гучного, сальонового. Вона вперше запримітила, що одно кохання, саме шире, саме гаряче, не задовольнить її веселої натури.

Настала весна. Сонце кинуло в вікна яскініший, гарячіший промінь. Річка розливалася по луці. Леміщин млин стояв по пояс у воді. Бруньки в саду на дереві почабрякали, а з грядок повитикалися червоненські шпичаки півонії та півників. Жайворонок піднявся до неба співаючи. Почався час, коли з натурою оживає й думка, й серце, коли разом з пташиними піснями голоснішає пісня дівоча, коли скоріший пульс природи швидше тріпоче людським серцем. Зося все сиділа коло вікна, поглядала на той млин, що купався в воді, на

синє небо, на зелененьку траву, а невесела дума ще більше наполягала на її чоло наперекір веселій природі.

— Не сумуй, моя Зосю, бо й я зажурюся, — втішав її Яким. — Дам я тобі грошей. Піди в крамниці, накупи собі матерії, стрічок, яких твоя душа бажає. А прийде літо, поїдемо в Київ, трохи світа побачимо та й закинемо твій смуток.

Зося зраділа, як мала дитина, кинулася на шию чоловікові й почала прохати, щоб він узяв „отпуск” і повіз її трохи по світу. Лемішиха обіцяла їй випрохати коней у свого старого, як тільки потеплішає надворі. Зося заспокойлася і почала себе тішити думкою про Київ.

Почалися Великодні свята. Зося побувала в гостях, а гости побували в неї. Вона трохи повеселішала і не раз марила з своїми сестрами про київські розкоші, сидячи з ними в садку Леміщникім. Стала весна на всій красі, Яким випросив відпуск, випросив у батька коней і поїхав із Зосею до Києва.

В великому місті Яким вперше спостеріг ширу натуру своєї жінки й запримітив, що слова його батька мали дещо правдиве. Вперше серед веселого натовпу городян він побачив, що Зося непридатна до самітнього, тихого життя, що її вдача лине туди, де багато людей, багато міського гуку, гармидеру, де музики вигравають, а паничі роєм в'ються коло панночок. Цілих чотири дні Зося не давала йому спокою, не давала йому присісти й одпочити, облітала з ним по всіх усюдах, тягала його по вулицях, магазинах, церквах, виводила по всіх київських горах, де тільки ворушився гуляючий гурт людей.

Царський київський сад стояв у своїй дивній, весняній красі, пишно розкиданий по високих горах над Дніпром. Вода в Дніпрі спала, і між рукавами й рукавцями виступали зелені, плисковаті острівці, вкриті високою травою, квітками та лозами. Не можна було одірвати очей од чудової картини, що розстелялася внизу за Дніпром на кілька десятків верстов лугами, сосновими борами, оболонями і світлими, покрученими рукавами. Між темними пущами було видно бліскучі хрести й бані сільських церков. По шосе, що оперезало поділля київських гір і вилося понад самим

берегом, далеко до чудового мосту, снувалися люди й вози. Вранці і ввечорі в саду грали гарні музики. Доріжки кишіли убраними, веселими гуртами. Краса Зосі зразу була запримічена. Коло неї товпилися молоді паничі; на неї прямували біноклі. Зося почувала себе щасливою, не чула землі під собою й бігала по алеях, розглядаючи й не минаючи очима жадного гарного дамського убору. Ввечорі пускали феєрверки на одній долині саду; співали московські цигани, греміли музики. Зося загулювалася до світу, ще й тягна Якима на високу гору, — глянути на пишну зірницю, що піднімалася за Дніпром, за темними чернігівськими борами. Втомлений, ледве волочачи ноги, вів Яким свою жінку в гостинницю й роздумував про її легку, веселу натуру, липку до розривок, до гульні, до світу, до гучного гурту людей... А на другий день вона вже сама побігла по магазинах, розглядаючи й людей, і всякий крам жіночий... Яким з побитими ногами ждав не діждався своєї жінки.

— Якимцю! серце! побудьмо в Києві ще хоч деньок! Чого нам хapatися додому?

— Не можна, Зосю! Грошей немає. Нам ледве стане додому вернутися. Коням нічого їсти.

— Щоб тих коней чорт забрав! — аж налаяла Зося.

Вернулися додому. Зося перестала журитися. Од ранку до вечора вона розказувала сестрам і приятелькам про Київ. Як найкращий письменник пером, вона обмальовувала словом і людей, і моди, і тим годувала свою думку, тішила свою фантазію. Сливе кожного дня вона виймала із скрині накуплені матерії, стрічки, черевички, примірювала, тулила до лиця (не самі стрічки та матерії, а й черевички таки), показувала всім гостям...

А тим часом Яким, повернувшись додому, не вставав з ліжка цілий день, не ходив на службу...

— Чого ти лежиш? — питала жінка. — Чого ти валяєшся?

— Одпочиваю; хіба не бачиш! В мене ноги після Києва як одрубані.

З того часу Яким почув у собі велику нужду „одпочивати”. Надія швидко дістати чин і навела на його думку не дуже гаряче братися за діло, робити поволі, частіше

одпочивати. Яким, проти українського звичаю, почав по обіді спати.

— Нащо ти псуєш постіль кожного дня? — гомоніла Зося. — Дивись, як замазав мое червоне одіяло своїми чоботицами! Вставай! Годі тобі качатися.

Зося зганяла його з ліжка; він примощуувався на лежанці. Зося зганяла його і звідтіль. Яким тікав у батькову кімнату, або до пекарні, до клуні, на сіно.

— Якимцю! вставай, серце, гості прийшли. Іди бо, йди та поговори з ними трохи! — будила й там його жінка.

Які гості у вражого сина! — гомонів Яким сердито. — Скажи їм, нехай вони йдуть ік бісу.

— О! фе! Хто тебе вивчив так погано лаятись?

І Зося тягала його за руки, шарпала за одежду, поки таки не розбуркала і приводила до гостей.

Швидко Зося забула про Київ, перестала говорити про нього. Пишно нарядився Леміцин сад! Високо піднялася од землі зелена трава. Кущі цвітучих рож, півоній, лілей, лівників заквітчали грядки понад доріжками. Соловейки між вербами не давали Зосі вночі спати, ляицали, аж садок розлягався! А Зося знову зажурилася.

— Якимцю, серце, мені знов скучно! — промовляла вона, сидячи коло вікна та поглядаючи в садок.

Яким лежав на ліжку.

— Вже знов! так швидко! — одізвався він з постелі. — Києва стало тобі тільки на тиждень!

— Шо то значить раз побувати! От якби ми жили в Києві! то друге діло...

— Ти пішла б у сад, погуляла, дивись, як надворі чудово.

— Я в твоєму садку всю траву витолочила, гуляючи! Ходжу я по саду — не нахожуся! Скучно мені.

— То послухай соловейків.

— Я б тим соловейкам голови поскручувала! кричать, ляштать, аж вуха болять!

— Оце лихо мені з тобою та й годі!

— Другі люди гуляють, їздять у гай, а ми крячкою сидимо дома. Поїдьмо й ми в гай на гулянку. Теперечки

в гаї така благодать. Погода тепла, тиха. Вставай лиш, чоловіче! Піди по місту та поскликай мені всю молодь, всіх панянок, всіх паничів. Та не клич тих старих, тих цокотух. З них немає жадної веселости. Потім підеш наймеш музики. Завтра по обіді виїдемо в ліс та погуляємо. Вставай же, вставай! Завтра неділя, не підеш в канцелярію.

— Як же я тобі поскликаю молодь зо всього міста? Хіба вилізу серед базару на віз, підійму шапку на палиці та й буду скликати!

— І вигадує бозна що! Підеш попереду до сестер, а потім до моїх приятельок, а там до своїх товаришів, хто молодший, бо я танцювати хочу! Вставай же, вставай! Годі тобі валитися!

Зося тягла його за обидві руки, потім за вухо. Яким опирався лініво, як сонний кіт.

— Ой не встану, бо лінуєся! А ти ще хочеш, щоб я збігав усе місто! Ти мені плати й переплати, то я тобі не піду!

— Піди, Якимцю! Я тебе прошу! — примазувалася Зося.

— В мене ноги не кінські.

— Піди, серце! Я тебе поцілую. А підеш?

— Поцілуй, то вже піду.

Зося поцілуvalа його й тим підняла з постелі, і випровадила по місту скликати молодь на гулянку.

Стара свекруха, як певний ходатай за Зосю перед Лемішкою, обіцяла випрохати на завтра коней. Люцина й Рузя закликали музики й оповістили збиратися на другий день по обіді на Ходакову долину.

На другий день пишно зійшло сонце, ніби прислужилося Зосі. Погода стояла в дивній весняній красі, як дівчина на першій порі. Обіди в повітових містах бувають зарані, в одинадцятій або дванадцятій годині. Молодіж рушила на гулянку опівдня. Після недавнього дощу на дорозі не підіймалося й пилиночки. При окопах на дорозі зеленіла свіжа трава; за окопами слалися зелені посіви, а на горах зелена діброва приманювала до себе холодком.

Весела і щаслива Зося їхала з Якимом. За ними котилася повозка з Люциною й Рузею. Яким навіть почав пісню,

з Зося потягала за ним, як уміла. Поперед їх одна повозка вже добігала до гаю і швидко сковалася за деревом, тільки паничівські картузи майнули здалека.

Швидко ліс прикрив зеленим гіллям Якима й Зосю. Очі Зосині блищали таким дитячим щастям, її біле лице од свіжого й чистого гайового повітря так світилося, так палало рум'янцями, що Яким не зводив з неї очей. Як весела пташка, вона щось розказувала, щебетала, сміялася, жартувала безперестанку, перекидала словами до сестер. В гаю співали пташки. По дорозі, в коліях видно було сліди дощової води. Зелений лист на дереві, пронизаний зверху промінням сонця, блищав яснозеленим світлом. Скрізь попід кущами цвіти сині квіти сону, з жовтими осередками; пізній ряст, білий і червоний, позвішував додолу важкі китиці квіток. Коні бігли з гори на долинку, а з долинки на гору, доки Зося перша не побачила на долині паничів і малих хлопчиків, що грали вже в пилки, розсипавшися попід гаєм. То була Ходакова долина.

Вроцище це лежало серед гаю. Кругом його стояли ширпілі, укриті густим деревом. Воно було дуже добрым місцем для гуляння. В лісі було багато паші для коней, а під однією горою блищала криниця з погожою водою. Вся долина була вкрита квітками, жовтими й білими, червonoю смілкою, синіми дзвониками. З усіх боків широке гілля дерева притягувало одпочити під густою тінню. Там широколистий кленок простягнув гілки з листом похожим на долоні з розчепіреними пальцями; там купи лип, обнявши гіллям, мов рідні сестри, кидали на зелену траву темну тінь, а під високими дубами притулилася тонка ліщина, посплітавши свої верхи.

Люцина й Зося пішли вибирати місце для гулянки й зостановилися під зеленою ліщиною. Стара ліска, сплівшись гіллям, зробила ніби природній високий курінь. А поверх неї лалатий лист кленів та дубів кидав найтемнішу тінь і робив холодок. Паничі замостили гільцями один бік того куреня, вбили чотири кілки серед куреня, а на них прив'язали дві дошки. Люцина розіслала скатерті і на такому невисоко-

му столі поставили самовар і посуд. Барильця з водою стали замість стільців, і три сестри, як три гаєві грації, сиділи в зеленому курені й вітали гостей.

Почата з'їжджатися молодіж, як бажала Зося: молоді урядники, канцеляристи, студенти, панни й молоді дами. Швидко курінь став повний одними паннами, а долина вкрилася паничами й цілими юрбами малих хлопців, що гуляли в гілки. Приїхало п'ять музикантів, міських жижків. Трохи пізніше притарабанилися і старі батьки й матері на великий смуток Зосі, котра некавиділа старечу компанію. Приїхав суддя — товстий пан, потім сам Пшепішинський, казначей з жінкою й протопопшою. Кожну повозку стрічали музики веселим маршем. Зібрався чималий гурт людей, урядників, багатих, цивілізованих міщан... Тільки не приїхали багатші польські фамілії...

Швидко запалало багаття, закипіли самовари. Музики вдарили веселий кадріль, аж одляски пішли далеко лісом. Паничі почали просити паннів до танців, а панни опиналися, соромилися танцювати на зеленій траві; паничі мусіли самі почати танці. Однако швидко взяла охота й паннів. Попереду вийшла Люцина з Зосею, а за нею й другі. Старі сиділи під деревом, дивилися на гуляючих, балакаючи про старовину, а хлопчики, як зайці, літали за м'ячем по долині. Швидко потім Люцина з Рузею в курені наливали чай, а в курені й під куренем сиділи на килимах паничі без картузів з червоними щоками, панни свіжі, палаючі після танців. Кругом не переставала весела розмова, любовинки, сміх, жарти, було доволі й залицяння. Старі прикидали слівце до жартів молодих. І ніде не було видно ні одного блідого, мізерного лица. Повновиді панни, повні рум'яні дамські лиця були в великий гармонії з могутньою природою, з цупким дубовим та кленовим листом, з соковитими квітками, з травою. А паничівські чорні брови та кучері, а ті опецкуваті хлопчаки з загорілими щічками — все те підходило до темносинього неба, що крило долину, мов шовковим шатром.

Після чаю рушили і старі до гулянки. Дехто пробував силу в гілки, бив м'яча вище шпилів, вище дубів на горах.

Товстий суддя попросив не тоншу за його протопопшу до кадриля. Паничі почали вже скакати в довгої лози, давши більше волі гулянці, а потім стали з паннами грati в кота та мишкі, в хрещика, як от грають прості дівчата на майдані, або на цвінтари. Повитягали з возів пляшки з ромом, з винами й почали тягти пунші... Веселий суддя затяг якийсь московський романс, до нього пристала протопопша, потім казначейша, й гай оголосився мелодіями старинної московської пісні:

Звук унылый фортепьяна
Выражай тоску мою...

Однаке „звук” виходив справді „унулий” (смутний). Всім хотілося пісні голоснішої, сміливішої, у всіх з’явилась охота співати. Музики догадалися, чого треба й вдарили „Петруся”. Двадцять дужих голосів підхопило пісню, й молоді груди покотили по ярах, по горах голосами, мов тими дзвонами, розливаючи між деревом, попід небом незвичайно чудові мелодії рідних українських пісень. Всі голоси зливалися в один хор; дами пристали до других; навіть Люцина й Рузя, забувши, що співається мужика пісня, підтягували в хорі гуртового співу. Пісня лилася за піснею. За „Петруsem” почали співати „Гриця”, потім „Бурлаку”, „Чоботи” і „Гречаники”. Натура українця — це музичний інструмент. Зачепи одну струну, обізветься друга й третя. Заграй на ньому й він дзвенітиме й густиме довго, довго, поки замрутъ, затихнутъ у ньому гармонійні мелодії...

Сонце незвичайно красно сіло за горою при двадцятій, чи тридцятій пісні. Шпиль поклав свою довгу тінь через долину. Останнє проміння палало на горах, на високих дубах та липах. Вже діти потомилися бігаючи, а наймити — носячи воду на самовари. Десь далеко в гаю ревли корови, вертаючися до міста. Вже сонце згасло й надворі почало сутеніти. Серед самого неба з’явилася перша зірочка. На килимі зняйшлася десь закуска: печене порося, індик, кілька курей. Паничі й панни, наопівавшись і натащювавшись, кинулися до їжі.

Швидко на долині запалало велике багаття. Між двома шпиллями, з-за темного зубчастого лісу виглянув здоровий, повний, червоний, як жар, місяць. Всім було так добре, так весело, що про господу ніхто не мав і гадки. Паничі попа-рувалися із паннами й балакали тихенько. Суддя пристав до протопопіші, котра одхилилася все за кущі. Хлопчики вже спали покотом на килимі, прикриті одягою. А пунші пилися, а вино лилося. Паничі поштували паннів гостинцями, по-маранчами, горіхами, цукерками. Музики грали й не пе реставали, а молодіж знов пішла в танці. Зося, хороша, як весняна квітка, літала при місяцеві, як той легенький ме-телик.

— Грай козака! — гукнув суддя до музик.

Музики вчесали козака.

Повний, оглядний суддя, потягши за собою Якима, пустився козака, розстебнувши жилетку. Яким, узвівшись у боки, пішов у танець проти його. Всі панни, всі погоничі збігалися дивитися на них. Не вважаючи на свою товстоту й оглядність, суддя садив тропака так легенько, пускав навприсідки так штучно, як щирий сільський парубок, аж усі погоничі здивувалися. Яким, красивий, рівний, приймав незвично штучні пози. Зося милувалася ним, слідком во-дила очима за його легкими скоками.

Червоний вогонь багаття освічував ту картину збоку, а місяць кидав ясне світло зверху. На долині було видно, як удень. Швидко до козака поприставало багато паничів, та ніхто не зумів зрівнятися із суддею та з Якимом.

— Я потанцюю краще, як ви, пане! — одізвався наймит Лемішки, Тарас.

— А йди, поміряємось, — гукнув суддя.

Парубок в одній білій сорочці, підперезаний червоним поясом, в брилі й простих тяжких чоботах, пустився, як той птах, як бистрий орел по траві. В швидких руках його ніг ті чоботища здавалися легесенькими чобітками. Його широкі рукави здавалися яструбовими крилами, що носили його, кидали ним, мов кулею, на всі боки. Суддя виробляв дрібушки. Тарас ішов ще дрібніше. Його ноги й руки трем-

тіли на повітрі, як лист на дереві. Суддя пускавсь навприсідки, Тарас іздалека падав птахом йому під самі ноги й відскачував в одну мить на добрий козацький сажень. Суддя скинув з себе сюртук, потім і жилетку і все не переставав танцювати, однаке знемігся і впав на траву, а Тарас літав і гукав Якима.

Яким виступив до нього. Не раз і не два, ще хлопцями, вони вибивали на полі тропака. Тарас видимо зрадів, ставши в танцях з достойним себе танцюристою, свиснув, гукнув і почув нову силу в ногах. То гналися вони один за одним навперемінки, то сміялися і кепкували, дригаючи й махаючи ногами, то хапалися за руки й перекручувалися через голови, виверталися, то зчепившись правими ногами, передніми чобіт, летіли на лівих ногах, розмахуючи руками. Наймити підкидали сухого хмизу в багаття. Полум'я палало, й Тарас із Якимом, здається, плавали в червоних хвилях світла. Всі стояли навколо й дивилися, як на дивовижу. Місяць з неба щедро лив ясне світло на гори, на гаї, що здавалися чудовими декораціями тієї незвичайно хорошої картини. Сама Зося забула, що її муж танцює з наймитом, і дивилися на танець наймита, як на танець Якима, доки вся громада не крикнула браво й не заплескала в долоні. Сам суддя почастував Тараса двома чарками горілки.

І знову почалися пісні з музиками, тільки вже деякі голоси дуже різнили. Суддя з якимсь столонаочальником духовного правління вили вже навіть вовчими голосами і, побравшися у боки, пританцювали до дам. Панни почали вже сторонитися набік. Столонаочальник з доброго дива розігнався і плигнув через багаття, суддя полетів за ним, Яким скочив слідком за суддею, а там почали плигати паничі. Всі реготалися, а панни втікали й сідали на вози з по-запряганими кіньми. Пішла по руках остання чарка і остання пісня: „Час додому, час”, в останній раз розляглася луною по сонних горах. Наймити загасили багаття. Матері понесли й повели за руки сонних дітей до повозок. Увесь поїзд рушив у дорогу, а позаду зосталася тиха долина, залита мертвим світлом місяця. Одні дуби та липи та ясний місяць

дивилися на місце шумливої гулянки городян. Зося цілу дорогу згадувала про танці Якима й Тараса й дивувалася де набралося стільки жвавости, спритності, живописності в тому неповоротному, непроворному Тарасові...

— Чи надовго ж стане тобі, Зосю, цієї гулянки? — питав Яким жінки.

Та надаремне питав її чоловік. Зосі вже було не до гулянки. Леміщиха лагодила все до родин. Баба-повитуха вже дніювала й почувала в Лемішок.

IX.

Другий день однаке не був так веселий для Зосі. Коні були взяті без згоди старого Лемішки, котрий на той час ходив десь до сусіди.

— Де коні? — питав Лемішка у наймички, заглянувши в стайню.

— Там, де й пани, — одказала проворна наймичка.

— А пани де ділісь?

— Поїхали в гай гуляти на якусь маївку чи що.

Лемішка попереду вилася жінку, а на другий день прічепився до Зосі, на яку він був вже давно сердитий.

Зося в сльози, а стара Леміщиха й собі. Лемішка вийшов в сіни й тільки плюнув. З того часу Лемішка не ховався з своєю нелюбов'ю до невістки, а невістка почала не поважати свекра і, маючи велику надію на Леміщиху й на Якима, почала вередувати та трохи коверзувати.

— Знаєш що, Якиме? Всі наші знайомі мають гарненькі повозки й добре коні. Купім і ми невеличкий добрий візок і одного доброго коника. А то мені сором їздити на такому возі...

— А де ж ми наберемо грошей?

— Я недавно бачила, як тато одчинив скриню й лішив гроши. Одних бумажок превелика купа, а з срібними карбованцями, чи червінцями либо чи кількою торбинок стояло у куточку. Попросимо маму, а мама попросить батька. Або

купім за свої гроші візок, а тато вже прикупить і припряже до нашого візка доброго коника.

Як радилися, так і зробили, попереду спитавши матері. Купили вони візок, а батько... все таки батько своїм дітям, — купив доброго коня „для внучка” — як він говорив, — хоч попереду й прочитав добру молитву й жінці, і Якимові, і невістці.

Почав синок Якимів підростати, почала Зося знов до себе гостей закликати, сливе кожної днини. Наймичка тільки й робила, що гріла самовар, возилася з тарілками, варила вечерю. Сама Леміщиха, люблячи свою невісточку, часом служила їй, як наймичка: прасувала сукні, спідниці, варила каву, ставила самовар, готовала гостям вечерю. Вся та стряпанина бісила старого Лемішку. Часом нароще він одеслав наймичку кудинебудь по хазяйству, і гости Зосині часом пили дуже пізно чай. Зося знала те й нишком лаяла старого батька.

Мала дитина не давала Зосі вночі спокою, і часом розходжувалася саме при гостях. Яким і Зося почали прохати в батька дати їм свою кімнату. Для одного тільки дитяни згодився старий перенести своє ліжко з того місця, де воно стояло ще од весілля, хоч і важко йому стало, як рушили з місця його старого. Лемішка полюбив унучка, як другого рідного сина. Часом було вночі заплаче дитя. Всі сплять, як побиті. Ніхто не встане поколихати дитини. Один батько зараз почує, човгає старими, але міцними ногами до колиски і, при світлі місяця, довго гойдає колискою, дивлячись на мале личко унучка. І не раз Леміщиха, прокидаючися, бачила його старе, грізне лице, сиву голову, обернену до дитяни, як воно вже мовчало і спало тихим сном. І не раз було, як розплачеться дитина, старий приходить і своїми міцними руками, що вдергали б за вухо ведмедя, тихенько брав дитя на руки, ніс у світлицю, ходив по хаті, ставав перед образами, бубонячи молитву, приносив уже сонне дитя і, перехрестивши, клав тихо в колиску. Стара нянька говорила, що він уміє замовляти, що наслано на дитя лихими людьми...

Зося звеліла перенести своє ліжко в кімнату старих, а свою хату переробила на світлицю, купила нову канапу, по-криту червоною матерією, розставила шість нових, гарних стільців, прослала килим під канапою й під столом. Мати тихенько од батька достачала їй грошей, що заробляла за городину. Час од часу Зося була веселіша, скликала молодих гостей у свою світлицю; час од часу вважала вона, що її думка сповняється, що її хазяйство просториться на грунти старого Лемішки. Всім обезпечена, вона цілі дні й вечори сиділа у своїй світлиці, вишивала на п'яльцях гарусом квітки, плела з ниток скатерті, завіси до вікон, до дверей, до своєї постелі.

— Ви б, невісточко, взяли ключі та пішли б з наймичною до комори. Надворі негода, а ви не вважаєте на те, що стара мати мусить усюди вештатися та бігати по болоті. У вас ніжки молоді, а ви все сидите та швидко всі хати оснуєте отими сітками, нікому непотрібними.

Так говорив старий батько на Зосю. Зося кидала свої п'яльця, вбиралася в теплу одежину й мусіла йти з ключами до комори видавати провізію на обід, проклинаючи те просте, грубе сільське хазяйство і старого Лемішку. Наймичка набирала пшона, соли, борошна, набирала багато зайвого й почала красти, а Зося навіть не бачила, що брала наймичка і з нетерплячкою дивилася на далекий гай, стоячи на дверях комори. Трапилося так, що один наймит виніс із комори пару чобіт зараз таки за Зосею. Лемішка знайшов чоботи, прогнав наймита. Зосі не сказав і слова, але з того часу Зося не ходила більше до комори з ключами...

Почала Зося вередувати так, що ні мати, ні Яким не вміли їй нічим догоditи. То страва була дуже проста, то пересолена, то недосолена то наймичка не слухала її, — батько все чув і терпів.

Надходив день Зосиних іменин. Лемішка не мав звичаю справляти щонебудь для іменин, бо такий звичай не водився між простими людьми. Зося знала, що в його є багато

грошай і була дуже зла, що свекор ніколи не купував їй гостинців.

— Якимцю! я хочу справити собі сукню на свої іменини. Позавчора наша казначейша в гостях у протоєрея розпустила свою нову шовкову сукню і, ходячи по хаті, здається зумисне вертіла своїм довгим хвостом передо мною. Сукня правда й дорога, але коли б ти знав, як вона погано зроблена, який простий, мужичий колір матерії! Я їй докажу, що вона зо своїм смаком нічого не варта передо мною. Пошию я собі сукню таку, яку я бачила в театрі, в опері, на примадоні: всю чорну з міцного шовку, а на боках повкидаю ясно-зелені широкі клинки додолу. Попушу я шлейф рясний та довгий на піваршина.

— Серце Зосю! я грошай не маю.

— Я набір візьму, а батько нехай заплатить, не збідніє! Однаке грошай має дуже багато. Ніколи пак не купить гостинця й на сміх!

— А як не заплатить?

— То заплатить часть мама, а часть — ми самі. А я наряджуся й... подякую татка за гостинець! Нехай таки знає честь.

— Серце Зосю, не дражни ти батька! Він чоловік добрий, але простий і крутий.

— І я крута та ще й не приста.

— Я тебе прошу, Зосю... Батько дає нам і хату, і прислугоу.

— Нехай сковається з такою прислугою, що сором у хату пускати.

Прийшли іменини. Назбиралося гостей повна світлиця. Наймички гріли самовар за самоваром, готували вечерю до півночі. Вже проспівали другі півні. Гості не давали спати Лемішці. Через двоє дверей Лемішка чув, як грала гітара, а наймички рипалися та бігали через сіни. Вже минула північ; Лемішка перекидався з боку на бік, а музики й танці не переставали; світло палало в кухні і в Зосиній хаті.

Лемішка встав, накинув наопашки кожух, взувся в чо-

боти, пішов попереду в пекарню, погасив там світло і звелів наймичкам лягати спати, бо завтра був робочий день. Потім тихо одчинив він двері Зосиної світлиці і, як мара, став у дверях у білій сорочці, в кожусі. Паничі й панни сиділи навколо хати парами і грали в сусіда. Зося, розпустивши нову довгу сукню з чорного шовку з зеленим широким поясом, походжала по хаті од пари до пари й розпитувала, як буває в тій гулянці, чи задоволені вони своїм сусідом. Чотири свічки горіло на столах...

Ясний світ полився назустріч Лемішці в одчинені двері. Він мимоволі забубонів молитву: „Світе тихий свяття слави бесмертного”, которую читають прості люди, як уперше побачать або місяця молодика, або як блисне вогонь ввечорі. Тихо човгаючи чобітьми, сміливо підступив він до одного стола, дмухнув на одну свічку, потім на другу, на третю й на четверту. Гості сиділи, як неживі, й дух попрітаювали, дивлячись на високу, сивоголову, спокійну і грізну постать Лемішки, котра здавалася духом з того світу. Панни поперелякувалися. Зося стояла серед хати, мов кам'яна. Лемішка, сповнивши господарський, економічний обряд гасіння світла, дав знати гостям, що вже час спати, і в темноті тихо посунувся до дверей, бубонячи далі почату молитву: „достойні еси во вся времена пет биті гласы преподобними”...

Гості сиділи в темній хаті, але, почувши, що Лемішка зачинив двері, всі зареготалися. Яким тернув сірничок і засвітив свічки. Всі сміялися, аж за боки бралися. Сама Зося од сміху впала на канапу. Одначе, швидко всі замовкли; почали знов гуляти, гульня не вдалася. Гості почували, що лучче всього зробити — розійтися і йти додому. Швидко світлиця Зосина була порожня. Зося зсталася одна з Якимом.

— Так таку штуку встругнув наш татко! — промовила Зося. — Що ти на це скажеш?

— Нічого! Таку штуку не вперше робить мій батько. Як було ми зберемося й засидимося до пізньої ночі, зараз

входить було батько й гасить світло. От то значило, що гостям пора додому.

— Може таким гостям, як твій дядько Охрім та його жінка з сільськими мужиками. Що ж скажуть гості? Що скажуть мої сестри, казначейша, протопопша? Та вони ж мене обсудять, обсміють. Мені тепер буде сором навіть по місту піти! На мене жиди тикатимуть пальцями. Побила мене лиха година та нещаслива.

— Не знати, яка лиха година побила тебе.

— І ти за батьком? І тобі не буде жаль, як з мене глувуватимуть люди? Та я одного дня не житиму в твого батька! Завтра шукаймо кватирі й переїжджаймо з цього поганого дому!

Зося зблідла. В неї очі блищають.

— Зосю! Бозна що ти видумуєш! Жалування мое невелике, а в батька, як у Бога за дверима.

— Як у чорта в пеклі, от що! В батька грошей як у жида, а що нам з тих грошей? Тільки того, що харчує нас та дає хату! а за все те дорікає, випікає очі, що я не хазяйка, що я сиджу та плету інепотрібні сітки, одриваю слуг од роботи. Чи так же можна б нам жити при його достатках, при його гроших? Чом би нам не їздити по-панськи, не вбиратися в шовк, не справляти балів? Покарав нас Господь твоїм батьком! Не буду я більш є терпіти. Завтра переїдемо на другу кватирю.

— А як старий не покине нам спадщини?

— А кому ж він її покине? Спадщина буде наша, а старого треба провчити на старість.

На другий день Зося не вийшла на обід й обідала у своїй хаті. Надвечір вона вбралася в шовкову чорну сукню з зеленими пасами й вийшла до старих у світлицю по-панськи, з повагом, пишною хodoю.

— Я принесла вам, тату, чотири стеаринові свічки, що вчора ми опалили ввечорі. А з тим дякую вам за цю сукню, що ви мені справили на мої іменини.

— Носіть на здоров'я, коли справили за свої гроши.

Свічки можна вернути, та не вернете мені тієї ночі, що я не спав на старості літ.

— Вибачайте нашій молодості й нашим літам, а з тим ми дякуємо вам за хліб-сіль вашу й за кватирю. Ми завтра переберемося на нову кватирю...

— Воля ваша. Коли я вам не вподобний, то й силувати не буду. Може переберетесь до свого татуся?

Щоки в Зосі запалали. Очі блиснули гнівом.

— Вам моєму татусеві і в слід не вступити... Поки в його жила, то й щаслива була.

— Та вже ж! Він чоловік вчений, багатий; він збудує вам кімнату, найме вам наймичку, купить вам мебель. Тільки там матері немає, щоб служила вам, як наймичка. А вашому батькові ваші гости будуть потрібні, як і мені.

— Про матір я не говорю і слова. Моя рідна мати не жалувала б так мене. Але я за шматок хліба, за хату не хочу терпіти того, що дотерпіла в вас. Ви мене знеславили перед цілим містом, ви мене допекли до живого серця. Ви вриваєтесь серед ночі в мою хату, при чужих людях соромите мене, як малу дитину...

— Я вчетверо старший од вас. Всі ваші гости мені годяться в онуки, не те що в діти. Є час гульні, є час і відпочинку. Треба гуляти, та не затулюватися. Все добро — не чиє ж, а ваше. Ви колись будете хазяйкою. А мені не хочеться, щоб мое добро пішло марно.

— То ви мене маєте за пусту жінку! То ви мені докоряєте тим, чого не даєте? тими грішми, що закопані десь у вас?

— Грошей тепер я не дам до ваших рук, бо швидко розкотяться. Постарійтесь лишень трохи. Ще дуже молоді! Та й од батька таки навезли доволі всякого добра...

Зосі бігала од злости по хаті. Довгий шлейф її дорогої сукні підняв куряву по хаті, аж Лемішка закашлявся.

— Та не куріть так своїм хвостом! — насилу промовив Лемішка од кашлю.

— Годі тобі, старий! Неначе і справді молодим людям

не можна погуляти, — гrimнула на нього Леміщха.

— То ви мене приймаєте за вітрогонку? — приступила Зося ближче.

— Де ж таки таку велику паню звати вітрогонкою! — озвався Лемішка. — Тільки не гоніть вітру своїм хвостом, бо кашель мене задушить. Кахи! кахи! — кахикав Лемішка.

— Я пані, — промовила Зося, притуливши палець до грудей, ніби показуючи на себе. — Я зробила честь вашому дому, що ввійшла в нього.

— Будемо за те вічно Богу дякувати! — сказав Лемішка, поглянувши на образи. — Де ж пак таке щастя?

— То ви маєте мене за свою наймичку? як старий лірник свою невістку? — кидалася до нього Зося вже з кулаками.

— Доглядайте хазяйства, не справляйте так часто балів, помагайте старій матері, — навчав Лемішка. — А то ви все справляєте посиденьки та походеньки, мов велика пані, згорнувшись ручки! Тільки хліб дурно істе!

— І ви мені смієте давати поради, навчати, як свою наймичку! Може ще на річку пошлете сорочки прати, як от у мужиків буває?

— Не справляйте дорогих суконь та ще й набір, то й гроші матимете, як і ми старі маємо... Хто дбає, той має!

— Яким! Яким! ходи сюди! — зарепетувала не своїм голосом Зося, бліда, як смерть.

Яким спав і дуже злякався, почувши через сон несамовитий крик Зосі. Він стрілою кинувся до дверей.

— Кватирю давай мені! Зараз! Одної години не буду я в цьому домі! Чого ж ти витріщив баньки? Іди, шукай помешкання.

Яким, розшолопавши діло, тихо повернувся до ліжка, ліг і заплюшив очі. Зося побігла слідком за ним.

— Чого ти ліг? Вставай, шукай помешкання!

— Чорзна що видумуєш ти, Зосю! — промовив сердитс Яким.

— Помешкання давай! — закричала Зося й застукала кулаком по столу.

Яким підвів голову, лупнув соннimi очима і знову ліг...

— Ой Боже мій! Боже мій, — заголосила Зося, впала на канапу, залилася слізами. — Всі мене тут ображаютъ, трохи не б'ють!

— Який там дідько тебе б'є, — крикнув Яким з ліжка. Зося почала зомлівати. Яким мусів устati й кинутися до неї.

— Жінка твоя згедзкалася, — промовив старий батько через поріг і пішов до пекарні.

Зося ридала, стогнала. Якимові стало її жаль. Він почав прискати на неї водою, обмочував її виски, лоб.

— Іди, шукай помешкання, бо я пропаду, умру до завтра!

— Годі, Зосю! Годі плакати! Не муч мене Бога ради! Піду зараз, знайду помешкання, тільки перестань.

Яким ухопив шапку й вибіг із хати.

— Найми вже їй на кілька неділь помешкання, — сказав йому на вухо батько. — Нехай попробує жити за свої гроші.

Невеличке помешкання було знайдене того ж вечора в одному жидівському домі, на першій вулиці в місті. На другий таки день Зося з Якимом перебралися на нове помешкання, знайняли свою наймичку, а мати тихенько од Лемішки, дала їм кухарські знараддя й трохи столового посуду, бо Зося од свого батька не принесла нічогісінько.

Нове помешкання було далеко поганіше, ніж батьківська кімната, нова, світла, просторна, з овітлими вікнами в зелений сад.

З невеличкої світлиці з погнутим помостом двоє вікон виходило на вулицю, а малесенька кімнатка й кухня були од поганого, жидівського двору. Зося, смутна, як був смутний дощовий тоді день, сиділа в кімнаті й дивилася у вікно. Цілий лівр був залитий грязюкою, яку помісив товар та кози своїми ногами. В тих болотяних ямках стояла вода, як буває налитий мед в щільниках. Попід самими вікнами замазана, обстріопана жидівська наймичка несла цебер помий і ви-вернула його прямо перед двору. Третій раз перед її очима

проходив жидок, на якому сурдут був стулений з одних ганчірок, а на всю спину була дірка, так що видно було його чорну сорочку. Третій раз він ніс попід її вікном якусь паскудину риночку, в якій бовталася якась юшка, нечиста. як помії, з покришеною паляницею. Кожний раз Зося іздригала вся, як тільки повертала очі на ту риночку, на замурзаного жидка. В придачу до всього прийшла корова, стала проти вікна, обернула до Зосі своє голову рогату й вухату й витріщала на неї свої дурні очі.

Зося заплакала.

— Дивись! що то? — промовила вона до Якима зсерця.

— Що? корова! — одказав він знехотя.

Корова лизнула довгим, шорстким язиком по школу.

— А то що? — показала Зося пальцем плачучи.

— Шибку лиже! хіба не бачиш? — одказав Яким.

— Шибку лиже! . . . — перекривила його Зося. — А подивися, що там надворі?

— Грязь! що ж більше?

Саме тоді пройшов той замурзаний жидок з порожньою риночкою. Зося крикнула на жидка, застукавши в вікно.

— Як ти мені ще раз пройдеш коло вікна, то я тебе повішу!

Жидок злякався, крикнув і пустився навтікача.

Почало сутеніти. Зося звеліла засвітити свічку й подати самовар. Наймичка подала лойову свічку, таку смердючу, що не можна було сидіти близько коло столу. Луччих свічик не було за віцьо купити. Цукру в цукерничці теж не було. Зося сіла й засмутилася.

— Якиме! пошли за цукром.

— Грошей немає. Хіба послати до батька — позичити?

— Лучче не питиму до смерти чаю, ніж маю позичати в твого батька.

— Про мене! як хочеш, — одказав Яким.

Зося плакала. Неясно сліпала свічка; темно було в хаті. Неприємно дивилися стіни, вікна. В скрині було порожньо; гроші були потрачені, бо мусів Яким заплатити за три місяці.

ці вперед, а то не пустив би жид на кватирю. Такий там звичай.

— Зосю! вертаймося до батька. Бачиш яке наше життя! — сказав Яким.

— Лучче оттут загину, ніж маю перепрошувати твого батька, — відказала Зося.

Коли це рипнули двері. В хату ввійшла Леміщиха й почала розвязувати велику хустку. Витягла звідтіль чай, великий шматок цукру, велику, свіжу, пухку палляницю, десяток здорових яблук, розклала всі ті гостинці по столу, потім поставила на вікно глечик свіжого молока; з другої хустки витягла чималий шматок сиру, горщик свіжого масла... Як добрий дух, вона принесла од доброго, люблячого материнського серця тишком-нишком, щоб і старий про те не відав. Швидко закипів самовар. Зося сиділа за столом, наливала чай, тішила очі всяким добром і цілувала руки Улити Сидорівні за те, що вона одна любила й жалувала її, як рідна мати. На прощанні Улита Сидорівна обіцяла заплатити жидові нишком од старого кілька десятків рублів за дорогу Зосину сукню, щоб тільки жиди не чіплялися до неї й не робили їй сорому.

Так жили Лемішковські довгенько на новій кватирі. Зося ні разу не була в свекра, не думала його перепрошувати, а старий Лемішка теж не любив кланятися ні кому. Зося неслася вгору панством, Лемішка був гордий своїми літами, сивою головою, хазяйством і своїми грішми.

— Я не виганяв невістку з сином, не я буду й просити. Вгодно — нехай живуть, а не вгодно — як знають, — часто говорив Лемішка сусідам.

Такі були в його слова, та не така була думка в серці... Зося одібрала в його сина і внучка. Настала весна, Зося не приходила до старих; почалося літо, кімната Зосина пустувала. Сумно й тихо стало в Лемішки в домі після шумливо-го, веселого життя молодої сім'ї. Не гомоніли гості в хатах молодих до півночі, не плакала дитина, не вешталися слуги до світу. Спокійно шептав молитву Трохим перед обра-

зами, спокійна була в його господі ніч, та старі почували, що це був покій близької смерті, близького вічного спокою. Після гармидеру, після молодого хазяйства, хати здавалися просторнішими й наче стояли пустками. В житті дітей старі неначе переживали своє власне життя вдруге. Маленького внучка вони любили, як свого сина Якима. Гармидер, рух, гомін, дитячий плач в молодій сім'ї — все те нагадувало старим про плин людського земного життя, завісовою заслоняло од їх думку про смерть. Тепер же, серед мертвого спокою, старий Лемішка став віч-на-віч з своєю думкою про домовину.

Одного ранку Трохим устав із ліжка й ноги його заточилися так, що він мусів притулитися до стіни.

— Що це з тобою? — спитала Улита.

— І сам не знаю. Вчора горілки я в рот не брав.

Трохимів голос став слабший і тихіший удвоє і трохи дрижав.

— Чи не слабий ти сьогодні? — питала жінка.

— Ні, в мене ніщо не болить, — одказав ще тихіше Лемішка. — То вже приходить мій час. Старий я став: смерть моя близько.

Лемішка присів на ліжку і схилив голову. Голова в його трохи запаморочилася.

— Пошли за священиком та за Якимом, — промовив ще тихіше Трохим.

Улита послала за священиком і за сином, а сама пла-кала. Лемішка пездужав тільки раз на віку, на тридцять п'я-тому році свого життя. Слабість його дуже вразила її серце.

А тим часом, поки прийшов священик і син, Лемішка вже ходив по двору, як і було попереду. Тільки міцний його голос став далеко слабший і тихіший.

— Висповідайте мене, панотче. Здається, мені час збиратися у далеку дорогу.

Священик висповідав його і запричастив. Трохим вийшов у світлицю спокійніший і бодріший. На серці йому стало видимо лекше, Улита подала закуску, пляшку горілки, пляшку наливки. Всі сіли за стіл, випили по чарці. Священик

і Яким почали звичайну, буденну розмову й старалися за- спокоїти старого. Швидко й сам Лемішка, випивши чарку, почав тихим голосом розмовляти. Тільки лице його разом спало, щоки осуналися нижче, дві зморшки на щоках стали глибші, очі потягло трохи під брови, руки почали труситися.

Улита Сидорівна попросила священика зостатися на обід. Лемішка за обідом їв мало, однаке підкріпився й розвеселився. Всі силкувалися його втішати, розважати, розказувати про деяких старих довговічних людей, одхилили думку од смерти. Швидко потім всі вийшли з хати й посидали під причілком, що виступав у сад. Хазяйка винесла пляшку з вишнівкою. Довгенько вони сиділи, випивали по чарці, балакали. Ясний день, здорове повітря, зелений сад — все те наводило на душу спокійні, несмутні мислі.

Священик пішов додому. Лемішка забажав подивитися на свого внучка, однаке не згадав про Зосю і словечком. Сама Леміщиха швиденько побігла за дитям. Лемішка пішов по саду, а Яким сидів на прильбі, не зводячи з нього очей.

Не твердими ногами йшов Трохим стежкою по саду. Сонце кидало вечірнім промінням убік яблуням і грушам і пронизувало наскрізь кожну гілку. Нанизу між вербами, було видно млин, а з двору виглядали всі застройки. Лемішка окинув хазяйським оком всю оселю. По всьому було видно, що його хазяйське око не дрімало на старості літ. Скрізь був порядок, чистота; все добре держалося, все лагодилося. Повітки не світили кроквами; дубові комори стояли просто, не похилившись, хата булавшита новими куликами. Нанизу млин крутив усіма колесами. Проти сонця на темних колесах дуже ясно блищали нові приставлені лотоки, хапаючи за кожним покрутом колеса срібні проміння сонця, ніби облиті блискучою водою. В одчинені двері миготіли нові товкачі ступ. Коло млина вешталися люди, зносили з возів мішки млива, пірнали в темності дверей і знову верталися до возів. Завозу стояло дуже багато. Через греблю сновигали проходячі люди. Робота кипіла; млин стукотів, гуркотів, як і попереду. А в саду тихо плило життя; там наливалися яблука; груші вже одрізнялися од листу, були видимі для

очей і стиха гнули гілля додолу; там цвіли квітки, підганялася вгору трава, готова під косу. Одні старі дерева в саду, ровесники самого Лемішки, нагадували йому, що не все в світі вічне, що не один чоловік мусить схилити шию під косу смерти.

— Цей рік буде останній рік моого життя. — Та думка не випадала в його з голови. — Надбав я всякого добра. Своїми руками зasadив садок, загатив греблю, збудував млин. Мої комори повні всякого багатства. Я орав і сіяв, торгував, продавав; мої скрині повні грошей. Свого сина я вивчив і довів до розуму, та чогось душа смутна й неспокійна... Кому дістанеться мое добро після моєї смерті? Чи мое плем'я єстиме овочі з моого саду? Чи мої внуки топтатимуть ці стежки, якими я теперечки ходжу? Я закладав комори й хату з віковичного дубового колодя на два людські віки. Хто ж покористується моїм добром?

Тим часом Леміщиха принесла внука й подала Трохимові. Старий легесенько взяв дитину на руки й поніс попід яблунями. Спокійно лежала дитина й дивилася угому оченятами, в яких починала вже світитися іскра людської душі. Над її оченятами висів зелений лист, а між листом сиділи пучки груш та яблук. Через гілля блицало високе синє небо. Пташки тріпалися, перелітаючи з дерева на дерево і плутаючися в гуцині. Дитя роздивлялося на невиданий зроду образ, а сивий дід тішився його личком, його маленькими ручками. Леміщиха стояла oddалеки й слідкувала очима за ними.

— Мій син, мій і внучок, а невістка — ворог мій, — ішла далі думка Леміщина. — Вона одняла в мене мій рід, мое плем'я, моого сина, моїх внуків, вона своїми руками загребе мої гроші, переведе мое добро, добуте кривавою працею. А синові на думці чин та хрести.

— Хто ж пом'яне нас, стара, як ми помремо? — промовив він вже голосно, наближаючися до жінки: — хто помолиться за нас Богу? Чи довго пам'ятатимуть наше імення наші внуки, що ми з тобою жили на світі і надбали для них добра? Чи мабуть затопчуть ногами й нашу пам'ять, щоб і сліду нашого не зосталося...

Улита Сидорівна, не розуміючи попередньої думи чоловіка, сама не знала, що йому відказати, і мовчки дивилася на нього.

— Запишімо, стара, частину грошей на церкву, щоб нас записали в субітник. Купімо ми за живоття великого дзвоня у собор, щоб він нагадував нашим дітям і внукам про нас, і довго дзвонив на все місто про нашу пам'ять. Нехай говорить людям, що жив на світі Трохим Лемішка й жінка його Улита... Нехай хоч дзвін голоситиме про нас до Бога...

— То й купімо. Доволі всього зостанеться й дітям.

Тихо вертався Трохим до хати поруч із своєю старою. Лице його було зовсім спокійне. Його грізні очі, насуплені брови і ввесь обвід лиця світився добрістю й любов'ю, не-наче після молитви, або якогось доброго вчинку. Мале дитя ссало кулачок і повертало оченятами на всі боки. Сонце світило вже тихим вечірнім світлом. Наймички носили воду, лагодилися варити вечерю. Наймит зловив порося й, держачи ніж у руці, волік його за тин на заклання.

— Таразе! — промовив тихим голосом хазяїн: — пусти порося! Нехай воно росте.

В загороді стояв скот, що вернувся з череди. Непорушно лежали коло ясел гладкі воли, ремигаючи. Декотрі поклали рогаті голови на тин і дивилися у двір...

— Уліто! Не продам я цього товару до різниць. Ради цього дня, нехай ці волі зостаються живі. Треба його по-продати людям до плуга.

Чуття близької години смерти, години, коли треба було покинути цей світ, розжалобило душу Леміщину.

— Чом та невістка не вERTAЕТЬСЯ до нашої хати? — промовив сам до себе Лемішка. — Чи вже ж вона хоче прийти до моєї господи тим слідом, що понесуть мою домовину?

— Бо якби ти таки пішов та гарненько попросив... — почала Улита.

— Просити й кланятися я нікому не буду... Одна смерть хіба нахилить мою голову. А схоче перебратися до нас, про мене, — хоч і зараз. Скажи їй так, коли хочеш.

Леміщиха передала слова Лемішки синові.

— Скоріше пропаду у цьому жидівському смітнику, ніж перейду знову до Лемішки, — одказала Зося Якимові. — Коли старий хоче щонебудь нам уділити, то нехай передасть нам сюди.

Зося сподівалася, що вона не довго житиме на смітнику. Вона сподівалася недалекої смерті старих...

Лемішка пішов до протопопа, записав півтори тисячі карбованців на дзвін і дав сто рублів на помин душі своєї жінчиної „со чади”. Швидко сторгував майстрів, швидко лився великий дзвін. Все місто загомоніло про Лемішку, про дзвін.

— Поспішайте, майстри! лийте дзвонівська день і ніч! — просив Лемішка. — Нехай моїм дзвоном задзвонять по моїй душі.

А тим часом, щоб вилився голосніший дзвін, пустили брехню, що старий Лемішка вмер. Перший прилетів до Леміщичної хати Пшепшинській і несказано здивувався, стрівши Лемішку на самім порозі хати. За ним слідком прибігляк з псалтирем під паходу, а потім диякон...

— О голосний буде мій дзвін, — реготався Лемішка, частуючи свата й церковний причет.

— Отож знак, що ви, сватуню, будете ще довго, довго жити! — говорив Пшепшинський солодким голоском.

— Та не всі люди будуть тому раді! — одказав Лемішка. „Чи не прибігла вже моя дорога невісточка”, подумав він.

Одної неділі заворушилося ціле місто. Дзвони привезли й поставили коло дзвіниці. Дітвора сиділа кругом дзвона, по-витріщавши оченята, повилазила на дзвін, всі збиралися дивитися на дзвона на цвінтар. Після служби протоєрей покропив дзвона й поблагословив тягти на дзвіницю. Весь цвінтар був залитий народом. Лемішка стояв коло самого протопопа в синім каптані. Коло його збоку тулилася Улита. Сонце ясно освічувало сотні людських, чоловічих і жіночих голів. Швидко витягли й почепили дзвона на його місце. Всі дзвони здавалися проти нього малими його дітьми. Вся громада зав-

мерла і притихла. Всі ждали першого благовісту; всім хотілося почути, яким голосом зареве здоровий дзвін. Діти пороззяяляли роти й повитріщали очі на вікна дзвіниці. Тільки високо на дзвіниці було чути, як голосно командували чоловіки.

— Вже! — гукнув хтось на дзвіниці. — Вже! вже почепили, — зашепотіли всі люди й заворушилися сотні голів, як та комашня. Всі насторожили вуха.

Коли ще вдарили в новий дзвін раз, другий, третій... Рівно, плацко, голосно полився голос над цвинтарем, над містом. Мідь ревла й дзвеніла, аж хрест дрижав на дзвіниці, аж земля гула під ногами. У всіх людей заворушилися руки. Всі хрестилися й молилися.

— Трохи не такий дзвін, як у Києві в Лаврі...

— Якраз такий, як у Софії, на старому Києві...

— Ні! Буде такий, як у Братському на Подолі, або в Михайлівському у Варвари.

Такі слова було чути скрізь на цвинтарі.

Всі люди розходилися, молилися за Лемішку, поминали його на ім'я так, що всі ті слова долітали до його ушей. Лемішка стояв смирно. Добром світилося його лице, а Улита стояла, згорнувши руки, мов преподобна, наче й вона вже присвятилася.

— От тепер і вмирати не страшно! — промовив Лемішка до жінки. — Будуть нас люди поминати й молитися за наші душі. Ми понесемо на світ наше добре діло, а люди і внуки наші довго пам'ятатимуть нас.

Протопоп попросив Лемішок на громадський обід у старостину хату. Лемішка з жінкою сиділи коло духовенства, на перших місцях. Всі їм дякували, всі їх частували, всі очевидячки їх поважали. Тільки було й мови за обідом, що про дзвони. Один Яким сидів, насупивши, мало випивав, мало говорив. Йому шкода було потрачених на дзвін батьківських грошей, що мали бути колись його грішми. А Зося сиділа дома й, почувши новий дзвін, почала бігати

по хаті, ламати руки й проклинати її новий дзвін, і свого свекра — Лемішку.

Почалася осінь. Почала спадати жара. Помалу гасло гаряче проміння сонця, стиха згасало життя Лемішки. Його ноги слабли, очі темніли, голова стала зовсім сивою, пряний стан дуже зігнувся. Лемішка мовчав, бо не любив нікому жалітися.

Почалися надворі приморозки. В саду листя посыпалося з дерева. Вже збиралі огородину, звозили останній хліб, зривали баштани. Лемішка сам дивився за всім, тупцяв коло всього, хоч його душа вже чула, що йому не істи зимою овочів минувшого літа.

Одного ранку Лемішка ввійшов у кухню й попросив води вмитися. Голос його зовсім опав, його ноги заточилися під ним. Трохим, як старий дуб, похилився на стіл, потім на лаву. Наймички наростили крику. Прибігла Улита Сидорівна. Лемішка лежав на лаві жовтий, як мрець, з закритими очима. Всім здалося, що він вже неживий.

Через хвилину він розплющив очі, просив всіх не турбуватися. Його перевели в світлицю й положили на ліжку.

— Уліто! — насилу промовив він. — Попроси священика. Я хочу маслом соборуватися.

Улита Сидорівна розіслала слуг до священиків, розпочала варити обід і готовити все ік маслосвятію. Швидко потім у світлиці завешталося духовенство. Паламарі вбирави в ризи міських священиків. Перед образами на столі, в руках у священиків, палали воскові свічки. Серед хати, прямо ік канапі стояв застелений білою скатертю стіл. На столі стояли дві великі миски з пшеницею. В одній по пшениці було натикано сім свічок, а в другій стирчали квачики з паличок, обмотані білою ватою. Священики стояли рядом коло стола й правили маслосвятію. Дим з кадильниць густо розходився хмарами по всій хаті. Вікна і двері були відчинені. В хаті й у сінях товпилося багато людей. Лемішка, старий, білий як молоко, в білій сорочці, з розстебнутою пазухою, сидів на канапі. Подушка лежала за спиною, однаке він не доторкався до неї плічми й сидів рівно. Йому не хотілося перед людськими очи.

ма стогнати, хилитися од слабости. Його бліде лице ще більше осунулося; очі були спущені додолу. Він крепився для людського ока, хоч сива голова хиталася уже й просилася на вічний покій. Улита стояла коло священиків, дивилася заплаканими очима на образи, хрестилася і тихо кланялася. Поруч із нею стояв Яким, спокійний, задуманий, а коло нього стояла Зося. Очі Зосі були обернені на вікна. Йі був тяжкий той церковний обряд. Вона прийшла, щоб тільки одбутися од людського нарікання. Ще більше зібралося народу. З усього міста зійшлися старці. Діти заглядали в вікна. Ще густіше пішов дим з кадильниць, ще голосніше заспівали дяки. Деякі молодиці були заплакані. Все в хаті дуже нагадувало похорон. Не доставало тільки домовини та мертвого тіла, та жіночого голосіння. Тяжкий обряд маслособорування, що нагадував про близьку дорогу на той світ, здається, наводив сумні думи на поморщене чоло Трохима. Ні разу не підвів очей, не глянув на гурт молячихся й плачуших людей, що стояли лицем до його лица. Священики по черзі підступали, помазували його елеем, як неживого. Скінчилася одправа. Народ, молячись, повиходив з хати. Священики порозбиралися. Трохима поклали на ліжку. Улита Сидорівна почала давати обід. Духовенство й гості захомоніли й забули навіть про недужого, випивши по чаці.

Блиснув промінь сонця в вікно, впав на лице Лемішки, і вечером Лемішка оддав Богу душу, тихо, спокійно, ніби заснув. Все своє добро він одказав синові, просив його дотримати й не покидати до смерті матері. Пізньою добою на тім самім місті, де стояли столи з обідом, де гомоніли гості, там лежало тіло Лемішки. В головах стояли ставники. Перед образами дяк читав псалтир, по закутках сидячи, дрімали баби, а в одчинені вікна дивилися в хату ясні зорі з далекого синього неба, з далекого невідомого краю... Почало на світ благословитися; сонце кинуло з-за гори перший промінь; на дзвіниці собора задзвонили по душі Трохимовій. Голосно і жалібно гув новий дзвін над містом, довго розливався його голос, коли вже затихли другі дзвони.

Перед образами дяк читав псалтир, по закутках, сидячи, люди збиралися до Леміщиної хати; входили й виходили з хати од ранку до вечора, од вечора до ранку, всі молилися й поминали душу покійного.

— Піди, сину, та назбирай сім священиків, — говорила Леміщиха Якимові, — поклич багато дяків і дияконів; по-збирай цехи з усіх міських церков, та поховаймо твого батька гарно, як слід, по закону. Пошли, сину, під церкви та позбирай всіх старців і вбогих людей, роздай їм милостиню та попроси на обід. Твій батько жив і нажив; є чим пом'януть його душу.

Пішов Яким по місту. Поїхав по сусідніх селах і назбирав сім священиків. Задзвонили дзвони по всіх церквах, всі цехи понесли перед домовою. За домовою йшла незліченна сила народу. Позбирався на похоронувесь рід Лемішок, що не були в його домі з того часу, як Зося перейшла до свекра. З великою процесією занесли Трохима попереду в собор, одправили там велику панахиду, потім поховали на цвинтарі, коло церкви. По широкому Леміщиному дворі були розкладені дошки, поставлені столи для старців і вбогих, а в хатах обідало духовенство, рідня й усі знайомі гости. Вже пізнім вечером, встаючи з-за стола, заспівали ще раз "Вічну пам'ять" Трохимові, — і понеслася та вічна пам'ять по всій оселі, де він жив і працював, садив і сіяв, понеслася та смутна пісня й по саду, і по огородах, де ходила його хазяйська нога, дивилося його хазяйське око. Ще раз нагадала та пісня, що вже нема хазяїна в господі, що він усе покинув і пішов у якусь далеку, невідому сторону.

Зараз після похорону Лемішки Яким перейшов у батьківську хату. Зося почувала себе щасливою й веселою. Старий Лемішка лежав у ямі; земля надавила йому груди. Ніхто й не дорікав. У хаті ніхто й не приказував. Вона бачила себе тепер правдивою хазяйкою в господі. Давня її дума, давні мрії тепер ставали ділом: і хата, і сад, і земля, і млин, і гроші — все те було в її руках. Одного тільки вона не могла перенести, — гудіння того дзвонів, що покійник Лемішка купив для собору.

Ще не минули сороковини по Трохимовій смерті, а його господу вже руйнували й переробляли. Зося всім верхово-дила; вона хотіла з старинної простої хати зробити хороший городський дім. Швидко майстри викинули стінку між старою світлицею й кімнатою й зробили з неї одну простору для гостей. Малі вікна й двері були порубані; з сіней була пере-роблена хатина й сінці. В хатах лежав уже новий чистий поміст. З старих хат вийшли просторі, панські покої. Великі вікна були завішані плетеними тонкими завісами. В хатах скрізь була розстановлена європейська мебель. З двацять великих старих образів винесено до кухні. Покойова дівчина ходила чисто вбрана. Всі звичаї були вже міські: вранці пили чай, обідали пізно. Мале Якимове дитя вже бігало по хаті, убране як лялька, а друге вже лежало в колисці. Сам Яким говорив з Зосею по-польськи. Малого дитяти Зося не веліла пускати до кухні, між прислугою, щоб воно не вчилося говорити по-мужицьки, тобто по-українськи.

Улита Сидорівна заправляла ще всім хазяйством, і млином, і садком, і скотом, і птицею. Яким ходив до канцелярії, він не мав часу на все в домі звертати увагу, а Зося була дуже рада, що мати так добре скрізь справувалася. Тільки швидко стара мати запримітила, що їй дають усю волю клопотатися, та не дають волі користуватися усім добром. Швидко вона побачила, що на старості літ вона стала слугою своїх дітей, а не господинею у своїй хаті.

Приходили Різдвяні свята. Уліті приснився сон, ніби вона сама сидить у світлиці, яка вона була ще раніше. Коли це рипнули двері: в хату ввійшов старець обвішаний торбами. Вся одежа була на ньому подерта, вся в латках так, що не було на ньому нічого цілого. Однією рукою він опирається на милицю, а другу простяг до неї і почав жалібним голосом просити милостині "Христа ради". По його голосі Улита пізнала свого чоловіка, але борода в нього була довга та сива аж біла, лице бліде, чорне, неначе припале землею. Голос був такий недужий, тихий, як перед смертю. Він просив милостині таким жалібним тоном, як найбідніший найпослідніший старець.

Улита почала розказувати сон дітям.

— Ви б, мамо, не часто думали про покійного батька,— втішав її син. — А то ви все думаете, а батько вам і сниться.

— Ні! не те, сину. Душа твого батька просить помочі з того світу. Я хочу поставити обід за душу покійника на третій день свят.

— Що ж то за обід? — спитала її Зося, котра не розуміла добре, бо ніколи не бачила, як справляють обіди.

— Треба покликати духовенство та бідних і вбогих людей, та одправити велику панахиду, а потім поставити обід.

— То це такий обід, як справляли по батькові похорон? — спитала Зося.

— Еге! дійсно такий, — одказала мати.

— Але ж тоді ми нагодували душ сто одних старців та всяких людей, душ з тридцять попів, дяків! — крикнула Зося.

— Еге! — одказала мати.

— Яка буде користь душі покійника, як ми нагодуємо сто дармойдів? — промовив Яким, котрому теж не дуже хотілося справляти обід.

— Яких дармойдів. Хто ж бачив так звати Божих старців?

Яким трохи не проговорився, що ставити обіди — все рівно, що купувати дзвони. Самі зуби якось задержали йому язика. Щоб не розгнівати старої матері, він почав вговорювати її одклести обід на літо.

— Тепер, мамо, зима. Хати наші не бозна які великі. Де ми будемо садовити тих старців? А прийде літо, можна буде й обід варити надворі й людей садовити на огороді.

— То треба ж хоч панахиду одправити, щоб заспокоїти душу покійного, — промовила Улита.

— Панахиду можна й одправити, — насилу вимовила Зося, щоб не розгнівати матері.

Вже надходив третій день свят. Улита веліла розчиняти хліб, і печиво паляниць, і печиво книшів, і пироги; веліла різати, двоє гусей, порося...

— Мамо! нашо ми будемо так багато напікати й наварювати? Це ж не обід, а тільки панахіда. Дамо духовенству

закуску, та й годі, — вговорювала Зося. — Адже їм треба буде ще й гроші платити.

— Про мене! порядкуйте вже самі! — промовила з серцем мати. — Не без того, щоб і родичі не прийшли! щоб і старець який не попросив хліба.

— Не сердьтесь бо, мамо! Єйжебогу, я говорю правду! Доволі буде книшів та пирогів.

Наймички спекли книші й пироги.

Цілий вечір сльози душили Улиту в грудях. Вона вже не сміла сама порядкувати.

На другий день уранці, тільки син згадав про панаходу й пішов до церкви, щоб запросити священиків, Улита заслали в світлиці стіл, поставила на столі мисочку з книшами, яблуками й пирогами, як водиться, і кинулася готувати закуску. Ключі були в невістки, а невістка ще спала. Уліті здавалося, що вона ніби в чужому домі задумала справляти панаходу.

Саме тоді рознісся по хатах сумний голос похоронних пісень і страшно вразив Зосине вухо. Вона веліла меріцій попричиняти всі двері. Духовенство, зачувши про обід і згадавши про ті розкішні, багаті обіди, що колись бували в покійного Лемішки, з усього міста зібралося на панаходу. Голосно загули здорові голоси „Вічну пам'ять“ Трохимові, і в перероблених хатах вже давно його пам'ять була тільки згадкою. Ніщо не нагадувало в нових світлицях про старого Лемішку. Одна тільки Улита в темному керсеті, в темній спідниці, з богомольним видом, заплаканими старими очима, нагадувала про покійного хазяїна тієї господи.

Духовенство сіло за стіл. Паламарі й дяки були одріз. нені од священиків і дияконів, як козлища од овець, і пішли закушувати до кухні. Улита Сидорівна звеліла давати закуску. Закуока була бідненька. Зося не звеліла напікати багато пирогів. Повбирані наймички бігали, розставляли тарілки, сервети, ножі, виделки. Все було чисто на столі, по-панськи, та трапеза була вже багато скудніша, як було колись при старих хазяїнах.

З маленького, гарненького графинчика маленькою ча-

рочкою духовенство винило по чарці, і... горілки було тільки на дні. Всі взяли по пиріжку, — пиріжків зсталось що два-три. Пиріжки були й малісінькі, так що декотрі диякони клали їх в рот не перекусуючи. За пиріжками подали печені карасики, дуже смачні, смажені на маслі, але всім дсталось тільки по одному карасикові. Випили потім по чарці наливки, а більше пляшок не приносили. Зосі звеліла не давати багато пляшок на стіл, щоб духовенство не довго засиджувалося. Всі батюшки не вірили, щоб на тім закуска скінчилася: всі сиділи, балакали, ждали обіду. Однак же об обіді не було й чутки. Минула година. Вже гості стомилися, балакаючи. Голод страшно нагадував про обід. Всі пам'ятали давні, ситі обіди, і... не підімалися із-за столу. А обіду не було, та й не було. Протоніон таки не витерпів і спітав Улити: „А що? обід не готується?”

Улита замішалася, промовила: „Вибачайте, я... невістка... не встигла”... З тими словами вона встала, за нею встали і всі гості, котрі тільки за столом поцокали виделками об порожні тарілки, та й пішли голодні додому.

— Еге-ге! — grimали священики. — Вічна пам'ять старому Леміщі і його обідам! В цім десмі цюсій іншим духом дхне. Невістка не вийшла зі своєї кімнати помолитися за душу покійника!

— Полька! полька! — загомоніли всі. — Не дурно ж тут і наймички цвенькають по-ляхівськи.

В кухні паламарям було ще гірше. Їм дісталось тільки по пиріжку. Вони взяли в руки по пиріжечку, а на тарільці, як на сміх! зостався один пиріжок.

— Давайте, будемо вимірятися! Кому достанеться пиріг? — сміялися дячки.

Соборський паламар похопився її загріб той пиріжок своєю широкою п'ятернею.

Зачувши про обід, сила старців кинулася до Леміщного двору. Яким звелів заперти двері й подавати їм в кватирку по шматочку хліба. Довго вертілися старці попід хатою, не розуміючи, чом їх не просять на обід до тієї хати, де недавно

так привітно їх приймали такими братерськими, щедрими обідами.

Улита за обідом нічого не їла. Прийшов вечір, — вона й не вечеरяла. Її душа була смутна, серце неспокійне. Її душа говорила, що така панахида не піде за душу покійного, що Бог не прийме її, що не буде полегкості душі Трохимовій на тім світі. Цілий день з думки її не виходив той сон, те сумне лице, та подерта одежда, ті торби, той Трохим, що приходив до свого дому, чіби просити милостині. Щось невидиме ніби шептало їй на вухо, що душі покійного не дуже спокійно на тім світі. Вся душа її мучилася й боліла за чоловікову душу.

Другого дня Улита встала з постелі ще смутніша. До лівочі вона обливала слізми своєю подушкою. Вона бачила, що вона вже не хазяйка в своїй господі, що вона не сміє спекти і зварити, взяти й дати, як би її хотілося.

— Чого ви, мамо, плачете? — питав син. — Настане літо, поставим за батька великий обід, як і давно колись ставили за життя покійного.

— А чи добре ж буде його душі ждати там, на тім світі? Оцієї ночі знов снівся мені твій батько. Іду я ніби до церкви в неділю; приходжу на цвінтар, разв'язую хустку й починаю роздавати старцям пироги та гроші. Коли дивлюсь — між старцями стоїть твій батько. На ньому свита ще поганша, торбів ще більше. Його лице ще чорніше; насилу я пізнала його! Він упав мені в ноги й жалібним голосом просив милостині. Я поклала йому в руку пиріжок, коли дивлюсь, рука чорна, як земля; тіла немає, одні тільки кістки. Тоді піднявся з землі, взяв мене за руку й повів. От ідемо ми вже ніби з церкви додому, приходимо до греблі. Гляну я на воду — греблі немає, тільки один млин стоїть і меле на всі колеса, а через воду лежать кладки перекинуті з каменя на камінь. Під кладками вода реве, як на лотоках. „Іди за мною!” — промовив до мене покійник. — „Не піду! боюся”, — кажу я. — „Іди, не бойся”, — промовив він, осміхаючись, і повів мене через хистку кладку. А вода кипіла тід

кладкаю, кидала бризками мені під ноги. Глянула я вниз, голова моя запаморочилася, і я прокинулася...

— Ви б, мамо, не думали багато про покійного батька! Що думаєте, те вам і сниться.

— Ні, сину. Душа його просить помочі. Треба найняти сорохоуст.

Найнняла Улита сорохоуст, понесла під церкву мило-стиню, роздала старцям деяку одежу покійника, і душа її заспокоїлася. Чоловік персстав снитися.

— Коли б ви знали, що про вас і про нашу паню сьогодні говорили на ярмарку? — дзигорила наймичка-лепетуха, чухаючи язик об свої зуби.

— А що ти там чула? — питала Улита.

— Та там розказували таке, що їй говорити ніяково! Говорили, що як прийшли до нас священики з хрестом опівдні, то ніби ви й молода наша пані ще спали... А священики прийшли та покропили вас на ліжку свяченою водою, а потім пішли з хрестом далі по хатах і застали молоду паню в купелі, покадили трохи кругом купелі та їй вернулися до світлиці й почали правити панаходу... І, Господи! та там плели таке, чого вже й не було! Не знаю, чи говорити вже, чи й ні?

— Та що ж таке? говори вже, коли почала!

— Та як почали, нібто правити панаходу, то ніхто й не вийшов до світлиці. А як сіли попи та дяки за стіл, то й не було чим і душі покійного хазяїна пом'януть! Бо, кажуть, ніби молода пані все позамикала і ключів вам не дала, ще й вилаяла! А попи та й дяки постукали заграницними видельцями по німецьких тарілочках та з тим і пішли. І обіда людського не поставили! Та так сміються з вас, що ви зробилися на старість ляхівкою, і що молода пані всім верховодить, а про покійного хазяїна всі забули, наче й на світі його не було! Ой Господи! чого ті міщанки не лепетали! Єйбогу, не знаю, чи казати, чи й ні?

Леміщиха мовчала.

— А як почали старці сходитися на обід, то, єйбогу й присяйбогу і побий мене святий хрест! говорили, що мо-

лодий пан звелів опустити з ланцюхів собак і цькувати тими псами бідних! і своїми руками запер сінешні двері. Єй-богу й присяйбогу! божуся, присягаюся і буду землю їсти, що говорили так!

Леміщха насила на ногах стояла. Вона бачила, що все місто знає, що вона не господиня в ової хаті, що вона на старості літ забула про покійного чоловіка, насміялася з Бога, з священиків, з святих звичай, з душі покійного.

Людський поговір вразив Улиту в саме серце, розказавши їй лепетливим язиком наймички, що вона значить у хаті, в сім'ї; розказавши їй те, про що вона або зовсім не знала, або не догадувалася, все покриваючи материнським серцем та любов'ю. І стали Різдвяні святки задля неї смутніші будня.

А тут наближалася голодна кутя. Леміщха хотіла справити кутю по старому звичаю, бо першої куті перед Різдвом Зося не веліла справляти, як водиться між людьми; не звеліла наварювати й напікати, а узвар і кутю звеліла наставити на покутті — в пекарні...

За життя Лемішки кутя й узвар ставилися на покутті в світлиці, на столі, на зеленому сіні, а в куточку стояло з півсонопа пшениці, що загинала великий колос над горшками, понакриваними хлібом. Улита й тепер приставила стіл у куток і звеліла наймитові внести сіна й добрий пучок пшеници та жита із стіжка.

— Що то буде, мамо? — спитала Зося в Уліти, которая несла в овітливо добрий оберемок сіна і з півсонопа пшеници.

— А хіба ж не бачите? Кутю треба поставити на покутті! Хіба ж ми не християни, чи що?

— Але ж, мамо, ви нанесете в хату сміття, — обізвався син.

— Сміття валяється на смітниці, — одказала мати й почала мостити сіно в кутку на столі.

— Мамо! в нас же завтра гости будуть, — промовила Зося з плачем. — Що ж вони скажуть, як побачать оте гніздо! Вони ж мене обсміють!

-- Доволі й того, що й так глузують з мене люди, — одказала стара мати.

— Мамо! прошу вас! — озвався син. — Не робіть ви того! З кутею пічого не станеться, як вона простоїть до вечора в пекарні. Нашо нам держатися тих старих звичаїв? Доволі буде з нас того, що ви посиплете по столу трошки сінця та й закриєте скатертю, як от роблять наші чиновники і священики. Хиба ж священики робили б так, якби то було не по християнськи?

Син забрав з рук материних сіно і пшеницю, потрусиив трошки сіна по столі, а решту одніс до кухні. Улита тільки махнула рукою.

— Гляди лиши сину! у нас садок, у нас сіно на леваді, у нас худоба... Мудрій лишень та не дуже, щоб часом...

— Та що ж! Ми ж не оремо й не сіємо, товару в нас не багацько. Та мені, мамо, здається, що все те — бабські забобони...

— Нехай здається, та не дуже! Вам вченим усе байдуже...

Настав святий вечір. Леміщха згадала, як вона колись спрявляла кутію. Вона сиділа, схиливши стару голову, а перед її очима ніби стала знов стара світлиця. Під образами стоїть стіл, накритий білою скатертю, перед образами горять воскові свічки, як у церкві, а по хаті розстиляється синіми хмарками ладан. В хатітихо; всі ступають легенько, всі говорять нишком. Один тільки хазяїн покійний промовить коли-не-коли слівце голосніше. От наймички готують вечерю, вносять свіжі білі книші, пироги, накладають на стіл усякого добра, аж одна паляниця спихає з стола другу, а пироги в мисках товпляться накупу, мов бджоли в вулику. Вона розкладає по три книші в миску й одсилає наймичкам вечерю до родичів, до баби-повитухи, а тут вони й собі присилають вечерю. От поввіходили в хату всі слуги й разом з хазяїнами почали молитися перед образами й бити поклони. Потім усі сіли за стіл, хазяїн на покутті на першому місці. Позгадували всіх родичів, випили по чарці з хазяйської руки й почали вечеряти,тихо, повагом, мов святе діло сповняючи. Один Якимко гомонить тонким го-

лссом, п'є воду, не вважаючи на теє, що хто нап'ється з: вечерею води, той у жнива дуже хотітиме пити. Вже покликали мороза вечеряти, кинувши з ложки вгору на стелю кутею. Якимко передражнює і сміючись швиргає до стелі вареною грушеною.

Все те передумала Улита, дивлячись у темні вікна нової гостинної, де не було і сліду старої овітлиці, де молоді хазяйни й не гадали про те, що тоді був „святий вечір”.

Почався вечір. Наймички почали накривати стіл, ставити вечерю. Була й риба, була й кутя й узвар, та всього було трошки, все подавалося піби видавцем. На тарілці лежала патяниця, покраяна тонісінськими скибочками. Ніщо не нагадувало про багату кутю, про достаток. Вечеря була дуже звичайна, коротенька, без молитви, без народного обряду. Їх троє сиділо за столом і вечеряло так, як і кожного вечора. Улита сиділа та журилась. Перед нею вставав, як із землі, давній багатий стіл, повний білих книшів, пирогів, пухких патяниць, вставала вся челядь навколо стола, вся обстава багатої куті. Сльози виступили через її довгі вій, висіли краплями на очах. Туга за минувшим видавила із серця не одну сльозу. Вона згадала покійника, згадала ввесь свій рід, що одцурався од неї через невістку, через сина, вона побачила себе чужою в новій сім'ї, в своїй господі. Лоч і було до кого прихилити голову, та не було до кого прихилити серця, осиротілої душі.

Тихо минула вечеря. Улита більш згадувала та думала, ніж вечеряла. Тихо сіли, тихо і встали. Діти пішли одпочивати, а мати вийшла до кухні, винесла слугам по чарці горілки, почастувала всіх своєю рукою, сіла на лежанці і, дивлячися на їх вечерю, довго думала та споминала при світлі воскової свічки перед образами. Вона не спала цілу ніч проти великих празників. Швидко вдарили у дзвін на утрінню. Голос великого дзвоня, справленого Лемішкою, здавався їй голосом покійного, ріднішим і милішим од рідних дітей. Вона побрела тихо до церкви з наймичкою.

Поверталися додому з „Ордані”, пообідали, а попи не приходили „з кропилом”. Вже й день минав, вже духовен-

ство пройшло по кутку, співаючи „во Іордані”, а до їх двора не завертало.

— Минає духовенство нашу хату, — промовила Улита Сидорівна. — Швидко й Бог мише нашу оселю! Не дурно ж ви повидали старі, батьківські образи до кухні.

І знову празник здавався буднем для Леміщихи.

Настав вечір. Улита веліла запрягти одну коняку.

— Куди, мамо, поїдете? — питав син.

— Пойду в гості до твого дядька Охріма та вп'юся на старості літ.

Поїхала Улита до Охріма. Там її вітали й приймали, як рідну. Цілий вечір вона розказувала та жалілася на невістку, на сина, на своє життя; розказувала про свої сни, про ту панаходу за душу покійного, що наробила їй сорому на ціле місто. Всі її слухали, всі жалкували за нею, всі гомоніли на невістку й сина, що не поважав старої матері, не шанував пам'яті покійного батька.

Леміщиха привезла з собою своїх грошей, що осталися у неї ще од покійника, і другого дня, на Йвана Хрестителя, справила панаходу й обід за душу покійного чоловіка, як було слід по закону. Вона покликала духовенство з того містечка, напросила старців і вбогих людей, розставила столи по всіх хатах і нагодувала бідну братію. На обід зійшлися близькі й далекі родичі; всі молилися за душу покійного, всі його згадували добрым словом, поминали за обідом. Всі люди, вставаючи з-за столів, приходили до Уліти дякували: „Спасибіг вам, паніматко, за вашу хліб-сіль! Щасти вам, Боже, на всяке добро, чого тільки в Бога забажаєте; прибав вам, Боже, віку, а покійному вашому чоловікові легко в землі лежати! вічний покій і царство небесне!”

І здавалося Уліті, що всі ті слова бідних і вбогих лєтять прямо до Бога, благають за душу її чоловіка, дають його душі спокій. І її душа стала спокійнішою. Вже не снився їй той старець, що просив у неї милостині і тривожив її душу.

Зажилася Улита у родичів. Не хотілося їй вертатися до

господи, що стала чужиною, поки не поїхав сам Яким і не взяв її додому.

Минулися святки, почалися будні. Стара мати не цуравлялася роботи по-старому: вона тупцяла й коло хазяйства, і по двору, ходила до млина, розсилала на продаж борошно. Хазяйство ще держалося її старою головою, бо невітка паніла, а син сидів у канцелярії, а вернувшись додому, лягав по обіді спати, а потім увечорі грав з урядниками в карти.

А тим часом внучок почав уже лепетати. Перші слова його дитячої мови були польські: така була воля його матері. Вся прислуга мусіла говорити по-польськи. Нянька не сміла до дитини і слова промовити інакше. Сам Яким говорив давно вже в своїй сім'ї по-ляхівськи.

Забавляючи довгими зимними вечорами своїх унучків, Улита Сидорівна любила тихим старечим голосом співати свої прості пісні. Діти почали переймати од неї ті пісні. Зося сердилася і шепнула на вухо Якимові.

— Мамо, ви вже старі; чи не гріх вам співати тих пісень? Нехай вже дівчата співають, а то й вам схотілося, — говорив син до матері.

— Про мене! то й не буду. Може і справді гріх.

І Улита перестала співати, а Зося не веліла й наймичкам співати українських пісень, щоб діти не чули й не вчилися по-мужицькому говорити і співати.

Прийшла весна. Зося почала й надворі, і в хаті все руйнувати по-своєму. Під самими вікнами росли на маленьких грядочках квітки: півонія, півники, лелія. Високі кущі рожі, бузку, рай-дерева порозросталися до самих стін. Одчинивши вікно, можна було доставати рукою все. Зося звеліла повикопувати чисто всі кущі, всі коріння квіток, звеліла порубити oddалеки в садку кружки й туди попересажувати кущі й коріння. Замість вузісінських стежечок скрізь по садку розіслалися широкі доріжки, посипані жовтим піском. Не вважаючи на грядки, Зося зачепила доріжками частину огорода, де Леміщиха садила висадки цибулі, капусти.

— Ви бо й оправді вже дуже широко розкидали ті шляхи по огороду, — гнівалася мати. — Огородина потрібніша

в хазяйстві, ніж ваші широкі стежки. Де ж я тепер буду садити висадки?

— Хіба ж, мамо, в нас мало огорода?

— Та доволі, хвалити Бога, але ж і тими шляхами не кіньми ж будемо ганяти! Попсували мені п'ять найлуччих грядок. І навіщо було викопувати й квітки? Я їх садила своїми руками; кущі порозросталися і прехорошне цвіли під вікнами! Ні, нехай таки буде по-нашому!

Коло самої хати росли вишні і груші, як звичайно буває коло старосвітських домів. Зося звеліла викорчувувати й вирубувати дерево.

— Це вже ви таке вигадуєте, що й купи не держиться! — знову сердилася мати.

— Коли ж, мамо, дерево вікна закриває й зовсім сонце заступає. Чи вже ж ви хочете, щоб дерево швидко в хаті поросло? Ми живемо, як у тій пустині. Швидко кущі поростуть перед самими дверима.

— Про мене! — махнула тільки рукою Улита Сидорівна.

Наймити повикорчовували вишні, що росли трохи не під самими стінами й пускали пагіні аж у прильбі, й почали рубати груші. Груші були старі, добре на овоч, родючі. Одну грушу посадив своїми руками покійник Лемішка.

— Якиме! Чи ти Бога не боїшся, що велиш псувати садок? Де ж пак рубають садок, як ліс! З одної груші беремо чотири мішки груш. Ти пошанував би хоч те дерево, що садив твій батько, коли ми побралися.

Ніхто не вважав на прохання Леміщихи. Дві величезні груші впали на землю й укрили гіллям чимале місце на огороді. Вийшла з хати Улита, глянула на теє, тільки руки зняла та заплакала. „Бодай лучче б не садив покійник, коли так нівечать дерево! Швидко хату перевернуть догори дном!” — промовила вона.

Од коріння старої груші, що посадив покійник Лемішка, зійшли дві молодесенькі грушки. Улита Сидорівна звеліла їх викопати й сама посадила на могилі чоловіка: одну в головах, а другу в ногах.

— Коли поховають мене коло старого, то тільки й

пам'яті про нас буде, що ці дві груші. Бо наші діти швидко про нас забудуть, — жалілась Улита Сидорівна сусідам-міщенкам. — І тепер, як гляну на хату, на двір, то не пізнаю своєї оселі. Якби не бачила всього, що робилося перед моїми очима, то їй заблудила б у своїм дворі її минула б свою хату, мов чужу...

І справді, трудно було пізнати хату старого Лемішки серед розкішного квітника з широкими чистими стежками, що крутилися між зеленим деревом.

Не вважаючи на стару матір, на її старосвітські звичай, Зося почувала себе господинею в оселі Лемішки, побачила себе на самім березі того щастя, того бажання, якого можна було досягнути, живучи в невеликому місті, серед незначних людей. Її „подвиг”, як колись говорила Люцина, вже дійшов до кінця. Зоставалося тепер користуватися усім добром, жити, як душа забажає.

Одного коника її повозочки було вже Зосі мало. Вона спрвила хороший повіз на ресорах і лержала пару добрих коней; погонича вбирала в городську чемерку і в широченні шаровари. Було пролетить вона по місті, всі жиди очі повітріщають, всі пани задивляються. А погонич котить, тільки грязь летить на два сажні по обидва боки!

Насправдяла Зося суконь, яких ні в кого не було на ціле місто, вбиралася як кукла, вичісувала коси, завивала локони по останній моді. Всіх міських дам вона присадила до самої землі, всіх зломила своєю красою, своїм убором.

Тим часом стара Леміщиха все кволилася та кволилася, то на голову, то на спину; восени злягла, а потім швидко й померла.

Пішов Яким до протоєрея просити на похорон.

— Як дасте десять карбованців, то піду поховаю вашу матір і випроваджу до самої ями.

Яким одлічив десять карбованців і поклав на столі дивуючися. Ще піколи духовенство не торгувалося ні з ним, ні з його покійним батьком.

Пішов Яким до диякона.

— Як дасте п'ять карбованців та ще й зараз, то піду ховати вашу матір.

Яким знову дивувався, однаке мусів витягти з кишені й покласти на стіл п'ять карбованців.

Тількищо вийшов за ворота, стрічає дяка.

— Прийдіть, будьте ласкаві, читати псалтир над матір'ю.

— Чи з своєю закускою приходить? — промовив дяк, хитаючися на ногах. — Три карбованці за псалтир, а то з місця не зрушу! — промовив дяк, ледве стоячи на ногах.

Яким тоді тільки догадався, що всі вони злі на нього за панаходу, як пішли додому голодні й не п'яні.

Один титар видав з церкви сукно, ставники без грошей; велів дурно кільки раз дзвонити по душі. Це то за того величного дзвона, що Лемішка справив у собор

Вже не сім священиків ховали Леміщиху, як ховали колись Лемішку. Не всі цехи несли з усіх церков. Ховали Улиту Сидорівну дуже просто. Один протопоп з дияконом та з дяком. Вже не збиралися на обід старці з усього міста, з усіх сусідніх сіл. Зійшлися тільки близжчі сусіди, з'їхалися родичі та декотрі знайомі покійної. Йдучи за домовиною, всі молодиці згадували, як ховали Лемішку, який похорон, який обід спрацюля стара за його душу; всі гомоніли на невістку, на сина, що ніби випхали з хати матір у домовину.

Поховали Улиту коло пробу покійного Лемішки між тими двома грушами, що Улита Сидорівна посадила своїми руками.

Невеличка купка людей вернулася на обід до сина: кілька душ духовенства, кілька душ родичів та близьких сусідів. Як велике диво, всі побачили слози на очах у Зосі. Вона була рада смерті старого тестя, але ширими слізьми плакала за свекрухою.

— Вона була мені за рідну матір, — промовила Зося до гостей, які однаке їй не вірили, — вона ніколи не покидала мене, жалувала нас і наших малих дітей, доглядала всього хазяйства, не вразила, не обидила мене ніколи й словом!

Зося говорила од щирого серця, під впливом свіжої втрати. Вона забула на той час навіть про міщанський рід покійниці, про її простоту. Вона пам'ятала, що втратила добру хазяйку, бувалий господарський розум старої людини, надійну, посидячу жінку й люблячу матір, на яку можна було здатися і ніколи не каятися.

Обід був чималий. Духовенство вийшло з-за стола не голодне й напоєне. Зося звеліла нароще поставити перед дядком здорову пляшку горілки. Дяк, як побачив, так і простиаг руку, щоб обніяти її й пригорнути до серденька; а потім мовчки наливав горілку в шклянку й так дудлив за обідом, що після обіда не зміг доладу заспівати „Вічну пам'ять”.

Забувають діти рідного батька й матір, а Зося швидко забула нерідних батьків. Однак же молоді хазяїни побачили, що потерпіли велику страту в матері. Зося не любила дрібного, клопотливого хазяйства, не любила ходити до комор видавати, лічити і про все пам'ятати. А теперечки довелося їй самій всім клопотатися: і хазяйством, і дітьми, і наймичками. Яким ходив на службу й не дуже доглядав усього. Він ставив чище всього свою службу, а найбільше — чини. Швидко виявилося, що в господі не стало видющого, бистрого, за всім слідкуючого ока.

Раз полаялися наймити й наймички і почали виказувати одні на других. Одна наймичка прибігла до Зосі і просила її швидше заглянути в кухню. На полиці під горшком вона знайшла шматок сала й десятеро яєць і виказувала нишком на другу наймичку.

Що то за сало лежало на полиці під горщиком? — питала Зося в тієї наймички.

— То я так поклала. Щоб я таки крала? Та нехай мене святий хрест поб'є! Я не така, як та поганка, що носить сіль та пшону до своєї матері, а раз з своїм Тарасом (наймитом) винесла півмішка борошна з комори.

Почалася лайка між слугами. Виявилося, що наймит виноси в з комори, що хотів, а наймички брали потроху всякої поживи. Тарас доказав, що сам мірошник сливе

кожної ночі переносить до шинкарки Берчихи по мішку зерна. Наймички плакали; наймити лаялися.

— Цур їм! кинь ти розправу з ними! — кричав Яким на Зосю. — А найбільше винна ти сама, бо не доглядаєш добре. Аджеш при матері того не було!

— А ти не винен, що ніколи в млині не заглянеш? Я тобі не ключниця! я не буду тобі глядіти курей та свиней, лічити крашанки, чи що там.

— Найми ключницю, то й вона буде так само робити, що й наймички. Треба тобі таки самій піти й до комори, й по городу, й частіше заглядати в горшки...

— Спасибіг тобі за добру раду. Я це давно чула ще од твого покійного батька Трохима, — промовила Зося, уштиво кланяючись йому. — А якби ти менше грав у карти з своїми червономордими урядниками та більше доглядав млина, худобу, наймитів, то б порядку було більше. А то лінуєшся, лежиш-лежиш, а прийде вечір — в карти граєш...

— Знаєш, яка мені думка прийшла, — промовила Зося до Якима.

— А яка? — питав він.

— Я — не сільська господиня. Не люблю я цього гармидера в господарстві. Нема в світі, як постоли на базар та готове купити! І світ його не скаже! А то панькайся коло курки, коло качки, як коло дитини, та сліди за наймичками, за всім, за всім. Та й з тебе не бозна який хазяїн. Щось ти любиш залежуватися по-городському.

— Може й правду ти кажеш.

— І яке наше життя в цьому поганому місті? Є в нас всього доволі, та нема навіть перед ким показатися! Пролечу я на своїх конях через місто, нема кому на мене дивитися. Вберуся я в дорогі сукні, нема кому мій смак оцінити. Що з того, що я покажу свої убори казначейші, протопопші, докторіші! І вони самі, а найбільше їх чоловіки, і всі твої кавалери розуміють в тому стільки, що повитріщають на мене дурні баньки, як я йду через подвір'я... А луччі люди, правдиві тутешні аристократи, цураються нас... бо всі знають, що твої батьки були міщани, прості люди, українці... І будуть цуратися, доки ми живемо в цьому гнізді, що зви-

ли твої прості батьки. Вони вже не на цім світі: тепер я тобі просто скажу, що твій рід поклав на нашій фамілії чорну пляму, од котрої тут одкаснуться кращі люди, поляки. Ідь, Якиме, до Києва, шукай там місця, продай хату й ґрунт...

— Чи це ти фантазії тільки розпустила, чи говориш, щоб наговоритися.

— Який же ти чудний! нашо ж мені говорити, коли не стосується до діла моя мова? Візьми коні, та поїдь до Києва, та пошукай добре місце, а потім продамо ґрунт...

— Чи не здуріла, чи не знависніла часом ти, Зосю! вибачай за це слово, — промовив Яким, лежачи на ліжку й підвівши трохи голову.

І коли ти забудеш оце паскудство, що повиучував тебе твій батенько! Я говорю тобі людським язиком.

Яким замовк. Тим і скінчилася розмова.

На другий день Зося знову почала ту саму розмову. Яким слухав та сміявся. Зося почала сердитися, аж прискала.

— Та вставай, та думай щонебудь! лагодься до Києва. Чого ти лежиш! нічого не робиш, хазяйства не доглядаєш! — так гризла їому голову жінка.

— Думай вже ти, а я нічого не думаю. Індик довго думав та й здох, — кажуть люди. — Довго думати та гадати, як бачиш, небезпечно.

— Чи вже ж ти думаєш отут і вмерти, де вмер твій батько?

— А чому ж і не вмерти тутечки?

— Може ще другого дзвоня почопиш на дзвіницю? — питала Зося. — І лежить, качається! Люди їздять, шукають щастя, знаходять долю, заслужують великі гроші, чини. Хіба ж у тебе розум не такий, як у людей?

— Їздять, бо дурні; а розумні люди сидять на однім місці та не рипаються.

Минув тиждень; Зося знову почала гризти голову чоловікові. Велике місто, нові люди, нове товариство, молоді паничі, — все тягло її до міста ніби десятма руками.

— Якиме! думаймо щонебудь, бо життя мое тяжке. Продавай ґрунт оцей поганий з свинями, з качками, з вівцями й їдьмо до Києва.

— Оце! як коржа, так коржа! як спечемо, то й дамо, — одрізав Яким та ще по-українськи.

Зося аж угору підскочила:

— Чи ти не бачиш, що діти в хаті! По якому це ти го-всриш? Зараз мені запрягай коні та йдьмо до Києва! Нам треба дітей учити. А тут де ти їх вчитимеш? Тільки вивчаться говорити, як говорила твоя мати та співати мужичих пісень! Ідь мені зараз...

Зося кричала й кидалася до Якима.

— Оце причепилася нахаба та якась причела! Не хочу, не поїду! Не мав клопоту, то поїду шукати! Не мала баба клопоту та купила порося, щоб кувікало на всю садибу з нудьги в самотині без поросячого товариства.

— Не клопоту шукати, а щастя. Розумієш? Щастя собі й дітям.

— Та дітей можна возити до школи своїми кіньми!

— А ми? а я? Хіба я живу не для себе? Тут я не живу, а тільки животію та жеврію, занидімо ми тут з дітьми.

Так гризла Зося голову Якимові сливе кожного дня мало не півроку й поставила таки на своєму... З великою неохотою Яким поїхав до Києва шукати місця, хоч і знов, що люди знаходять же місця гарні, добивають чинів і гроші; хоч і знов він, що з його негарний хазяїн, однаке ледве зрушив з місця в дорогу й більше тим, що сама Зося поїхала з ним.

Приїхали до Києва, стали на станції.

— Зосю! побігай собі трохи по городу, погуляй та вернімся знову додому! Чого нам сюди перебиратися! Хата в нас своя, гарна, тепла; кусок хліба свій. Сидіти б та не рипатися!

— А хазяйство! а клопіт! Коли вже маємо ґрунт і хазяйство, то треба коло нього клопотатися та пильнувати його, та піклуватися всім.

Зося побігла, розпитала, де „губерські міста”, знайшла всі входи й виходи, скрізь водила за собою Якима, трохи не впхнула його в двері з „прошенієм”. Яким якось випад-

ком дістав місто трохи лучче, як у своєму повітовому уряді, в Києві.

Рада верталася Зося додому й дорогою так патуркала вуха своєму чоловікові, так розмалювала йому життя у великому городі, ті чини, хрести, гроші, що він мав колись там дістати, що Яким був уже готовий продати батьківський ґрунт хоч і зараз.

Вернувшись із Києва, Лемішковські продали зараз батьківську хату, ґрунт із садком і млином за кілька тисяч карбованців. Покійник Лемішка наче знов, що не його внуки й правнуки тонтатимуть стежки в його садку.

Переїшла батьківщина в чужі руки.

Приїхали в Київ, найняли хорошу квартиру. Але за одну квартиру лішло мало не все жалування Якимове за цілий рік.

— Що ти робиш, Зосю! — говорив Яким.

— Давай же жити по-людськи хоч один рік, — одка-зала Зося. — Грошей у нас доволі.

І Зося зажила по своїй вподобі. Сам Яким не пізнав своєї Зосі, як убралася вона в чудову сукню, пакинула через плеце надзвичайно кокетливо шаль, як розпустила кучерями свій довгий волос та ще й притулила багато чужих кіс, як взулася в малесенькі, гарнесенькі черевички. Всі дивилися на неї, як вона плила, не йшла по вулицях, всі розпитували про неї.

Незабаром приїхали до них в гості Люцина й Рузя. Зося спрвила баль. Ще зраній прибігли урядники з візитами, а з собою приводили юрбу паничів хороших, молодих. Яким дуже здивувався, що вони обходилися з Зосею, як із зна-йомою ...

Ввечорі на баль наїхало багато товаришів Якимових, начальників, паничів, тонких, рівних, як стріла, говорючих, ввічливих.

Зося була й хазяйкою, й царицею балю. Од неї не одсту-пали паничі, бігали, просили на танці, ловили кожне її сло-во, слідкували очима за нею. Оце було життя, якого бажа-ла Зося, про яке вона колись мріяла вкупі з сестрами, яко-го потрібно було для її веселої, гуляшої вдачі.

Вечорі з танцями йшли за вечорами. Попереду Зося одмовлялася тим, що їм треба знайти женихів для сестер. Однаке женихи не знайшлися; два начальники Якимові, удівці, забрали їх до себе за хазяйок. А паничі все налітали вечорами, а збірня й танці все не переставали.

Якимові обридло таке невгамоване пусте життя, обридли гості, навіть карти бе兹перестану. Він не хотів уже виходити до гостей.

— Якиме! Бога бійся! вбирайся, причепурися трохи та йди до гостей. Дивись, дами сидять та скучають. Іди, розважай їх компліментами.

— Одчепися ти із своїми дамами! В мене язик не на пружинах. Хіба я мавпа, що буду перед ними щовечора, щогодини штуки показувати!

— Якиме! ти мене компромітуеш перед людьми. Іди! не муч мене. Я вже кілька разів одговорювалася, що ти нездужаеш і не виходиш із хати, а сьогодні гості бачили тебе на вулиці.

— То скажи їм, що мене трясця скопила та трясе так, що мені гості не в думці. Іди лишень, іди в гостину, бо оті шелихвости нудьгуєш без тебе.

— Ох я нещаслива з таким чоловіком! — промовила Зося й заплакала.

— Ох я щасливий з такою жінкою! Чи ти знаєш, що половини батьківських грошей вже нема?

— Будеш служити, — брати чини і гроші. Іди ж, бо я не втерплю, нароблю плачу на цілий дім.

І Яким, як та машина, мусів натягати сюртук і йти до гостей. Зося йому здалека моргала й кивала, як він переставав розмовляти з дамами, і він з великою напругою мусів знову лепетати нісенітницю.

— Якиме! проведи мене в царський сад. Сьогодні там велике гуляння.

Яким через силу одягався й проводив її в сад, по сто разів крутячися із нею, ніби в хрещики, по доріжках.

— Якиме! сьогодні митрополит служить в Софійському соборі. Там буде багато панів. Проведи мене, голубе.

І Яким одягався і проводив її, а потім мусів з нею перейти разів за три Хрестатик.

— Якиме! сьогодні субота. В Братському монастирі ректор академії читає чудово акафист. Мені про акафист байдуже, але там будуть самі аристократичні дами. Поїду, подивлюся на убори.

І Яким віз її до Братства.

Так тягала вона мужа за собою ніби налигачем.

І звик він покорятися, як машина, попереду за любов, а потім через її вереди.

А тим часом рік упливав за роком, і батьківські гроші розкочувалися... Лемішковські мусіли вже пайняти бідненьку квартиру, жити тільки на свою невеличку платню. А чини не прибували і грошей не прибільшувалося... Другі товариші Якимові йшли вгору, а його все минали... Зосі вже не було за віщо убиратися в дорожі сукні та шалі. Спом'янув Яким батькове слово, що хрести та чини не нагодують, і каявся, що послухав своєї жінки — спродав батьківську хату, і млин, і ґрунт.

— А що, жінко, будемо робити? — питав раз Яким в Зосі, котра сиділа, похиливши голову. — Я б рад одкупити батьківське гніздо, та біг-ма за віщо! Мудруй та міркуй тепер своїм розумом, коли довела мене до бідності.

— До бідності ще далеко! Але вже я тим щаслива, що мене ніхто тутечки не докоряє міщанським родом, ніхто мене не цурається. Другі ж люди шукають і якось знаходять щастя-долю.

— Шукай уже ти, а з мене буде вже того, що я тебе раз послухав.

— То й ще раз послухаєш! Нашо ж Бог розум дав чоловікові, як не на те, щоб ним добувати талану. Чи не пригадаєш ти нашого давнього знайомого Клюцковського, що був управителем в селі біля міста. Які в його чудові поїді! Якого в його птиці, корів! які в його баскі коні! Та він же користувався мало не всім панським добром. Чому б і тобі не стати за управителя у якогонебудь багатого пана? Кидай

ік нечистому цю скарбову службу, коли з неї користи, як кіт наплакав.

— А може мені швидко дали б вищий чин, а може й хрестик...

— Годі тобі марити про чини та хрести! Коли дають їх видавцем, то Бог з ними! Нам треба грошей! Нам треба дітей вчити її самим пожити по-людськи всмак.

Яким і справді згадав покої Клюцковського, згадав широкий двір, обсаджений високими тополями, а по дворі отари овець, гусей, індиків, корови, коні; а за домом сад, оранжерей; згадав жінку управителя, що жила, мов іста поміщиця, згадав його дітей, що бігали по хаті повбирани, мов ляльки, згадав гарно повбираних мамок, няньок, що відливалися із дітьми. І він податливий на вдачу думкою вже почав oddаватися в жінчині руки.

— Тільки хто його поїде шукати того місця? — питав Яким трохи перегодя. — Раз я зрушив з місця та й не на добро...

— Тобі тільки лежати, байдики біти. Як не пойдеш сам шукати місця, то я сама поїду...

Зося так і зробила, як казала. Поїхала до батька, а там розвідала, розпитала поміж знайомими й... таки напитала місце управителя в одного пана.

І знову потягла Зося чоловіка по світу, а він поволікся за нею, не маючи в собі доволі сили, щоб не послухати її. Місце управительське, або економське буває й корисне, але дуже небезпечне. Пани міняють економів, як хазяїн наймитів, бо панське добро любить наполовину переходити в руки управительські.

І знову зажили Лемішковські в теплі й добрі, хоч і не на своєму ґрунті, не на своїй оселі.

Знову Зося літала баскими кіньми, вбиралася в гарні сукні, вбирала дітей, як ляльок, не мала ні в чому недогоди, недостачі. Ні одного діла не робив Яким, не порадивши із Зосею. Вона ж давала йому лиху пораду, як зручніше користуватися чужим добром... Швидко побачив Яким, що ступив знову на стежку дуже небезпечну... Трохи

не широку переходив він з місця на місце. Траплялося і добре, траплялося й погане. Раз просиділи Лемішковські на бурку, без місця, прожили, що нажили, збідніли. Яким мусів на той час зайняти непоказне місце економа в Трохівці, навіть у небагатого пана, в бідній економії. Оттут же його і знайшов Ясь Серединський, серед бідної обстанови.

X.

Після веселого життя в великому місті Зосі було дуже тяжко в Тхорівці. На економії було чимало всякого добра: і гусей, і курей, і корів; був там і розкішний сад, та не було там того, чим живе й тішить себе натура польської дами: життя там було сумне для Зосі. До містадалеко; кругом товариство не багате. Зося мусіла найняти для своєї дочки гувернантку, пом'янути нами носату немолоду панну Теодозію. З нею тільки Зося тішила себе розмовою про Варшаву, про гуляння, про балі, про які розказувала Теодозія, само по собі пополовині з неправдою.

В своєму безталанні Зося винуватила одного Якима, гризла йому голову, докоряла, допікала за його недбалість, за лінівство. Яким слухав і вже не огризався, опустив руки і став попихачем у своєї жінки.

Візита такого значного пана, як Ясь Серединський, нового упревітеля всього княжого добра, несказано стривожила і звеселила Зосю. Новий багатий сусіда, дуже гарний з лиця, молодий, сам приїхав до Лемішковських і просив до себе. Одним тільки зосталося Зося невдоволена: молода управительша не приїхала до неї з візитою.

— Якиме, ідь ти сам з візитою до Серединських. Я не пойду, доки його жінка не одвідає мене. Вона більша пані, ніж я.

— Чого я поїду? — насмілився Яким говорити.

— А ти хочеш, щоб я пропадала оттут, в цій поганій Трохівці, без порядного товариства, без людей! Покараю мене Господь таким чоловіком! I не знаю, коли я тебе обтешу, вивчу!

— Покарав мене Господь такою жінкою, — трохи не зірвалося у Якима з язика; однаке він прикусив язик і мусів їхати до Серединських. Сама Зося натягала на нього фрак, причепурила його — трохи не випхнула з хати.

Серединські привітно й ласкаво прийняли Лемішковського. Ганя прохала через Якима Зосю в гості й сама обіцяла прибути до них. Швидко вона сама поїхала в Тхорівку, в великий піст і просила Зосю й панну Теодозію бувати в них у гостях без церемонії, по-сусідські.

Настиали Великодні свяtkи. Ганя ждала Лемішковських; однаке минув третій і четвертий день, а їх не було.

-- Щось дуже горді наші нові знайомі! — промовляла Ганя до Ясія. — Не їдуть до нас у гості. Не дурно вони говорили з тобою все про князів та про Париж.

Весна надворі стояла рання; дні були чудові, тихі, соняшні. Княжий сад подекуди вкрився молодим зеленим листом, як пухом, а над ним ніби плавали золоті вершечки налат. Квартиря Серединських стояла серед саду, що був огорожений од княжого тільки невеличкими, зелено по-мальованими штакетами. Княжий садівник-німець піклувався й коло управительського саду. Із княжого садка в управительський можна було ввійти через легесенькі ворітчики з точених кілочків, гарні, як щіцька.

— Пані! — крикнула наймичка до Гані якось уранці п'ятого дня Великодніх свят. — До нас їде в гості князь з княгинею і з тою панею, що гостює в їх... От подивіться в вікно, коли не вони! Бо за собою тягнуть такі хвости, що я ще її зроду не бачила.

Ганя кинулася до вікна, а Ясь за нею. Із княжого саду через ворітчики виступали пани по широкій доріжці, що йшла прямо до покоїв Серединського до бокових дверей.

Попереду тихою стопою йшла рівна пані вся в чорному, як черниця. Сукня падала з неї рясними фалдами й тяглась позад неї довгим шлейфом. Половина її лиця була прикрита чорною сіточкою. Поруч з нею, взявши її під руку, йшла молодесенка дівчинка в білій, тонкій, короткій суконочці. За першою парою йшла друга пара: то був пан з розкішними чорними кучерями, в високому капелюсі; він вів під

руку паню знов всю вбрану в чорну сукню, що волоклася далеко за нею довгим хвостом.

Обидві пари йшли тактихо, ніби стояли на одному місці. Вони роздивлялися на дім, що стояв перед їх очима з величними прозорими вікнами, з готицькими стрілками, понатикуваними скрізь на покрівлі заради краси. Вони роздивлялися на високі тепличні квіти, що були вже поставлені гарними купами попід стінами дому, по грядках чисто заскороджених і засіяних, по сбіздва боки широкої доріжки. А над ними гойдав тихий вітер зелене свіже гілля, а коло їх стояли вже зовсім порозпушувані кущі троянди, бузу, аграсу, цвіли вже якісь ранні кущики. Над зеленим, чисто обрізаним дерном вже високо чідіймалися широкі круглі куці півонії, півників, китицями висіли пуп'янки тюльпанів, цвіла вже рання жовтогаряча лелія. Доріжка була чиста, заметена. І дім, і сад, і квітки — все було затіле золотим весняним сонечком, котре не жалувало проміння й щедро обсипало дві пари, що тихою ходою ледве посувалися до дому, милуючися всім, що кидалося їм у вічі.

Ганя з Ясем бачили в вікно, як гости одчиняли ворітця, як ішли по доріжці, роздивляючися на всі боки.

— Князь іде з княгинею й з петербурською грабішкою, — промовив Ясь гордо й весело. — Тільки не знаю, що то за дівчинка тягнеться за княгинею?

— А я не убрана! Що ж мені робити? — крикнула Ганя, одслонивши одіяне вікна.

Дві пари наблизилися до дому, кинули на хлотця, що скородив залізними грабельками грядки й про щось його питали. Ясь придивився гаразд, вже не князь із княгинею, а Яким Лемішковський із своїми дамами йшов до нього. Він аж засміявся.

— Добрих князів будемо вітати, Ганю! і вбиратися, не вбирайся. І принесла ж їх лиха година, та ще таким чудовим ранком!

Ганя вийшла в свою убірну кімнату, щоб трохи причепритися, а Ясь зостався в гостинній вітати гостей.

Гарно убраний лакей одчинив двері. В гостинну вступила Зося, держачи за руку свою молоденьку дочку; за нею

ввійшла Теодозя з Лемішковським. На всю просторну гостинну зашуміли їх шовкові сукні, їх довгі шлейфи, що волоклися по блискучому паркеті. Зараз таки вийшла до гостей і Ганя. Всі дуже церемонно посидали на фотелях коло столу.

Заля й гостинна кімната займали саму середину дома на всю широчину, так що кожне вікно в протилежній стіні приходилося проти вікна. Світ заливав гостинну з двох протилежних боків, освічував Зосю, що сиділа на самім переднім фотелі коло широкого мармурового столу, якраз проти Яся, освічував Теодозю, що сиділа поруч з Зосею. Яким і Ганя помістилися проти їх, а молоденька дочка Лемішковських притулилася ніби під крилом своєї матері, притуливши русяву головку до її плеча. Вся група дуже добре одбивалася в широкому дзеркалі, що висіло над другою канапою коло протилежності стіни, за другим мармуровим столом, а найбільше постать Зосі й Яся, що сиділи на передніх фотелях. В блискучому склі дзеркала Ясь роздивлявся на Зосю, ніби бачив її вперше. І справді, тепер в пишному, чистому наряді, вона здавалася йому зовсім іншою, ніж тоді, як він був у неї з візитою.

Розкішна чорна шовкова сукня, пообшивана чорними оксамитовими стрічками й кружевами, через свої фалди і шлейф здавалася хвилюю, на котрій плавали повні, білі, як мармур, її плечі. Її лице, гладесеньке, піжне, біле, як лелія, здавалося прозорим під пасмами ясного проміння світла, яке перетиналось й переплутувалось з двох протилежних рядів вікон. Розкішні русяви буклі, зібрани пучком серед голови, розсипалися дрібно й ряснно по всій голові, черкалися об білі плечі і блищали, як золота хвиля, од кожного повертання головою. Білі атласові стрічки, срібні шнурочки, з яких були штучно повироблені кокарди коло плечей, здавалися темнішими ерівні з білизною її лица. Теодозя, гувернантка, була так само вбрана, тільки далеко бідніше. На її сухоряявій постаті розпущені буклі, при здоровому носі, здавалися горщиком, наткнутим на кілок. Ганя сиділа проти них убрана по буденному в просту, шерстяну сукню та в мантиль. Її голова була причесана просто, по домашньому.

Вона оглядала своїх гостей і тільки дивувалася, де та небагата економша з Тхорівки набрала таких багатих і доладних уборів!

Розмова розпочалася сама звичайна й потім потроху все переходила на вищий тон. Більше всіх говорила Зося, Теодозія і Ясь. Другі помовчували й більше слухали. Зося почала мову про Київ.

— Пишуть, що цієї зими в Києві буде італійська опера. Ох! яка шкода, що ми покинули Київ! Закинула нас недоля в цей хутір...

— Ми чули, що ви мали навіть свою маєтність, свою землю, — спітала Ганя.

— Мали, та продали, бо хотілося переїхати в Київ. Муж мій тоді ще був на скарбовій службі.

— Ні землі, ні маєтності не мали, а тільки ґрунт у місті, — обізвався Яким і зараз замовк, як на нього глянула жінка.

— То ви й служили? — спитав його Ясь. — Навіщо ж ви покинули службу?

За Якима одразу жінка:

— Бо нас тоді один знайомий поміщик попросив до себе управителем. Місце було дуже вигідне, ми мусіли покинути Київ, хоч я й тепер жалую...

Яким вирячлив очі, дивлячися, коли то його жінка жалувала об службі. Він і досі не привик слухати, як Зося при людях розказувала те, чого з ним ніколи не траплялося.

— Мабуть знайомих мали багато! певно не нудьгували так, як в наших глухих сторонах! — спитав Ясь.

— Де вже нудьгувати, коли в нас були тижньові балі або вечорі! В понеділок був в нас вечір, у вівторок у одного знайомого генерала...

— У столоначальника... — вирвався Яким, поправляючи жінку.

— Чи то правда, у столоначальника... Вже й позабувала. А в середу у генерала...

Яким роззвив рота, пригадуючи надаремне, коли то він на своєму віку кумався з генералами.

— Вважайте, мої панове! — промовила поважно Зося.

по-ораторськи розмахуючи рукою. — Привикнути до міського суспільства, до людей просвічених, до читання свіжих журналів і газет, до театру, привикнути слідти за кожним науковим, або політичним рухом — і зразу опинитися у такій глушині! Ох, Боже! Як я рада, що наш знайомий пан Хоцінський познайомив нас в цій пустині з вами!

Хоцінський і справді був знайомий із Зосею, знов й. як польську добру патріотку, і мав на приміті запровадити її до Середміських, щоб вона мала свій вплив на їх сім'ю.

— Який сад гарний коло вашої квартири! та ще так близько од княжого! Таких садів можна знайти хіба в нашій Варшаві, — промовила Теодозія, підіймаючи свої олив'яні очі до стелі і прямо обертаючися до Ясія. — Яка позиція гарна! які чудові скелі, водоспади! Як скрізь чисто. Живши тут, в Кам'яному, я, здається, цілими днями сиділа б у саду з книжкою, або з роботою.

— А нам уже й байдуже! — одказала Ганя.

— Я навіть рідко гуляю в саду та ще в тих далеких алеях. Пройдуся трохи коло свого дому та й до хазяйства.

— А ви любите піклуватися коло хазяйства? — спитала Зося з легенькою іронією, але все таки поважним тоном.

— О! моя жінка велика господчиня! — одказав Ясь, жартуючи.

Зося окинула косо очима Ганю. Її руки, пухкі й білі, справді не блищають панською білиною. На кінчику мізинця дуже вважливе счко Зосі запримітило цятки сажі... Ганя, вештаючися у пекарні, до всього приглядаючися, десь черкнулася об сажу, сама того не примічаючи.

— І я дуже люблю сільське господарство, — промовила Зося поважно. — Особливо тоді, як воно достачає доволі прибутку...

Яким витріщив знов очі на свою жінку, згадуючи, як вона хазяїнувала на батьківському грунті. Аж надто білі, рожеві пальці Зосі доказували, що вони не дуже любили доторкатися до куховарського й господарського діла.

Льокай у білих рукавичках, прибраний у панську ліvreю, виніс на великому сріблому підносі кофе й піdnis зараз до Зосі. Кокетливо й з повагом вона простягла руку, взяла

чашку і, не дивлячись на льокая, величаво махнула до нього другою рукою, ледве пригнувши кінчики своєї білої руки. Вона показала, що не хоче брати сухарів і бубличків. Льокай одступив від неї з великим страхом і, ступаючи навшпильки, поніс далі кофе. До своєї пані, до Якима, навіть до Яся льокай підступив далеко сміливіше.

Вили кофе. На щоках Зосі виступив більший рум'янець. Губи зачервоніли, як троянда. Вона всілася у фотелі й легенько закинула голову, ніби втомившись. Її кучері поспалилися на білу шиню.

— Яка чудова квартиря! — промовила Зося, встаючи й беручи за руку свою дочку. — Видно, що княжа!

Держачи при собі доню, котра тулилася до неї в білій куценській сукні, Зося перейшла простору гостинну, ніби пересунулася. Шовковий шлейф шелестів, сковзаючись по білому паркеті. Її постать огрядна, повна й разом складна, її розкішна коафюра, все разом заворушилося в кількох дзеркалах. Зося прямувала до дверей, що були до салону. Ясь склонився й полетів одчинити двері, паввипередки з льокаем, що вже поспішив зробити своє діло. Тоді всі встали з-за столу й пішли за Зосею, яка повагом ішла по світлиці, мов цариця, оглядаючи хату. Всі йшли за нею, ніби її двірський штат.

Вся розмова між гістьми велася по-польськи. Одна Ганя говорила по-московськи та й то дуже погано.

— Чи ѿ ви поляк? — спитала неждано Ганя Якима, примічаючи, що він крутив польську мову так, як вона московську.

Всі разом звернули увагу... Яким очевидячки не знав, як одказати, чим себе називати, дуже смішно лупав очима, ніби пригадував, зібрався одказати... і знову задержував язик... і знову пресмішно лупав очима й кивав губами.

Зося кинула на нього сердито очима. Яким викинув з рота, ніби ложоване слово: „поляк”, і сам почервонів на всій ширині свого повного, хоч і блідого лица.

Ганя в свою чергу теж поставила на ньому свої очі...

— Бачите, моя дорога пані, мій муж походить з польського роду, тільки віри православної, — промовила Зося, і

хотіла вивести разом і Якима, і Ганю, і себе з тієї плутанини. Одначе почервоніла до самих ушей і кучерів, а Яким все стояв та лупав так смішно очима, що його дочка не втерпіла й тихо зареготалася. Теодозія ледве задержувала подавлений у горлі регіт. Всім стало не до ладу, незручно стояти й дивитися одному вічі.

— Чи не маєте яких нових газет? — спитала Зося Яся, щоб розмовою затерти діло.

— Яких же вам? — спитав Ясь: — чи польських чи руських?

— О! безпремійно польських! я ледве слябізую поруськи, — зказала Зося.

— О! змилуйтесь, наділіть нас газетами та журналами! — почала тоненьким голосом Теодозія й під кінець із'їхала на природню басову ноту.

Зося вернулася у гостинну, а за нею рушило все товариство. Повагом знову перешла вона хату й сіла коло столу, опершися лікtem об стіл. Вся її постать дуже приходилася до розкішної обстанови, до кітима дорогоого, на якому розіслала вона свій шлейф, і поклала маленьку ніжку до мармурових столів, до великих дзеркал, паркетового помосту... Ясь не зводив з неї очей...

Гостям видимо не хотілося одіжджати додому. Ганя запросила їх на снідання до столового покою. Там був гарно прибраний стіл, обставлений густо тарілками з холодними закусками, винами, срібним сервізом, дорогими серветками. Все те тішило Зосю й Теодозію.

По закусці всі пішли в княжий сад на прогуляння. Там, під приїздом саду, повинні були ждати коні, — як говорила Зося. Та вона так тільки говорила, а на ділі звеліла кучерові попасті коні в жида й не виїжджати, поки вони самі не прийдуть. Повіз і коні були логані, і Лемішковські соромилися прямо зайїджати до квартири Серединських.

З багатьох світлиць Зося з товариством виступила в багатий панський сад, серед розкішної природи. Ясь вів її під руку. Попереду йшов Яким з Теодозею й дочкою. Ганя роз прощалася з гістьми й зосталася дома. Широкими доріжками, між свіжою зеленню, попід високими скелями, через

гроти й місточки йшла Зося, схиляючись на Ясеву руку. Зося розказувала йому про своє життя веселе в Києві, про невдачі свого мужа на урядовій службі і в управителях, розказувала про свої втрати, про своє невеселе життя в Тхорівці, безперечно багато дечого прикидаючи, примальовуючи по-польському звичаю. Її лице то блищало радощами, то засмучувалося, і вії онадали на щоки, і хнюпилася її чудова голова додому, і спадали її русі буклі на біле чоло. А вона стояла з Ясем над самою водою, на кам'яних тесаних східцях вже обставлених тепличними квітками. В прозорій воді вона прямо роздивлялася на чорні кучері Ясеві, на гарне лице його, молоде, піжне й панське. Ясь пригадував їй Якима в порі його першої молодості. Тільки його лице дхнуло щастям і вдачею, красувалося гордістю й самонадією...

Трапилося переходити через вузенький місточек, що був перекинутий з чималої скелі на другу й висів над кипутою й шипучою водою. Дами боялися іти, а більш того, що вдавали, хапалися за поруччя й не сміли ступити на дошки. Теодозя аж пищала, одхиллялася од мосту й закривала очі рукою. Яким без сорому реготовався їм у вічі й не рушав з місця, щоб перевести дам через хисткий місточек. Тоді Ясь брав кожну даму попід руки й тихо переводив їх через місток. І Теодозя, і Зося дуже липли до нього, переступаючи тихсесенько через місток, і з великою пошаною дякували йому за послугу.

Вийшли вони з саду до приїзду; ні коней, ні повозки не було. Зося погомоніла на кучера. Ясь послав одного з помічників садівника по свій екіпаж, повів гостей в оранжерею, забавляв їх тим часом, поки приїхав екіпаж. Лемішковські розмістилися в просторому управительському екіпажі, й коні, як змії, понесли їх по дорозі в Тхорівку.

— Який чудовий день провели ми сьогоді! — промовила Зося.

— Цей день нагадав мені Варшаву з її розкішшю, з гульбищами, панами.

— Чи в Варшаві ви їли такі дорогі снідання, лили такі дорогі вина, як сьогодні? — спитав Яким ...

Зося торкнула його ногою. Він замовк. Теодозя надула губи.

А тим часом Ясь, випровадивши гостей, вернувся додому й сів за обід з Ганею.

— Як тобі показалися тепер Лемішковські? — спитав Ясь.

— Так як і раніше. Лемішковська корчить з себе велику паню, бувалу, вчену, просвічену... Не знає в що й цінувати себе.

— А хіба ж і не важна пані? Як вона вміє держати себе з поєагою. Всім дає чути й розуміти своє панство. Навіть наш льокай ступав коло неї навшпинячки. А як вона гордо по покоях пройшлася, а як вона держить ту голову гордо та пишно, щоб і кокетства, грації не втратити і дати всім знати, що вона пані з дідів, з прадідів... Вона тобі зуміє заткнути за пояс ту грабиню, що я бачив у князя! Приїхала з якоїсь Тхорівки, а держить себе мов та цариця. Єйбогу, їй була б до лиця корона... Щось вона мені натякала про свій рід, що вийшов з-під Варшави, про своє життя багате в Києві.

— Хто там її знає з її родом. А що вона приїхала з Тхорівки, то ми добре знаємо, хоч на ній і багатий убір...

— А буклі! а сукня! а ті букети з білих стрічок і срібних шнурків, що блищають, як звізді, коло плечей, на грудях...

— І позамічав! дивись! Не дурно вона так закидала голову та тряслася тими кучерями!

— А вже сам Лемішковський, то правдива лемішка, — промовив Ясь сміючись. — Сидить та очима лупає! Я думав от-от засне!

— Чим же він не людина. Хіба тим, що не дає Зосі прибriхувати на всю губу. Його здається зовсім забила й загнала твоя Зося...

— Яка ж вона моя? — спитав Ясь осміхаючись.

— Бо ти її хвалиш!

— Бо її є за віщо! Вона здається з великих панів. Не дурно вона природня полька! Вміти так себе держати, говорити так розумні речі...

— І розсипати гроши в Києві на сукні, на балі... Правдива полька!

Ясь насулив трохи брови... А ти вже й знаєш? — спітав він осміхаючись...

А тим часом Лемішковські, вернувшись до господи й зоставшися у хаті, мали свою розмову.

— Бачиш, як люди живуть! — докоряла Зося чоловікові. — Які в їх світлиці, яка мебель, які килими! А хазяїн! Так і видно зразу, що чоловік панського роду, доброї науки!

— Великого роду? — одказав Яким. — Такого самого, як і я. Хіба ж не знаємо, як він був обшарпаним писарцем, чи економом в Нестеринцях? Це тобі знає кожний мужик... Трапилося щастя та й годі.

— Та що з того, що він там був писарем, чи чим? Коли він уміє так привітно обійтися з людьми, вміє ходити колодам, вміє сказати й приказати! Серед тієї розкоші він здається ніби на своєму природному місці, ніби він там родився і зріс...

— Ото велика штука! І ти родилася і зрасла не в великих розкошах! І твоя Теодозя мабуть була в Варшаві жидівською наймичкою! А дай вам грошей кілька тисяч! А пусті вас у ті розкішні світлиці. То ви там заграєте таким баскетом конем, що й...

— Якиме! — крикнула Зося, схопившись із канапи: — і коли я тебе обтешу? Що то за слова, що то за речі? Ніякими паходжами не видушу з тебе того духа твоого батька Лемішки! А Теодозя жидівська наймичка! Фе! Слухай ти! Щоб ні я, ні діти не чули од тебе мужичих слів... Коли запровадив нас своїм лінівством у цю Тхорівку, то вже корився б. меячав...

Яким замовк, і з уст ні пари! Зося, сердита й червона, грюкнула дверима й вийшла з хати. Вона пішла до Теодозіної кімнати й там наговорилася в смак про своїх нових знакомих.

— І що то за чудо, що за людина — пан Серединський! Ах мати Божа! — кричала Теодозя, склавши руки — дивлячися на стелю.

— Гарний, веселій мужчина, рослий, з панськими манерами, з чистою щиро-польською мовою. Хоч у Варшаву, то годиться!

— А Серединська щось не дуже... — додала Зося. — Така тиха, спокійна. З нею не дуже можна розбалакуватися. Та все розказує про те господарство, про худобу. Чи ти завважила, моя кохана Теодозію, що в неї руки були в сажі? Знать сама ребить в пекарні чорну роботу.

— А убрана так простенько, дуже вже по буденному. Я все роздивлялася, чи не знайду де на одежі тіста, або борошна — говорила далі Теодозія. — Мені здається, що вона сама палянниці виробляла...

— І мавши стільки прислуги, — підхопила Зося, — щоб я займалася отим куховарським паскудством! Єйбогу, чудно діється на світі! Дає Бог щастя тому, хто не вміє ним навіть користуватися. Серед такої розкішної обстанови вбиратися так просто, ходити в пекарню.

— Вона їй гарна, навіть дуже гарна, — сказала Теодозія, — тільки її краса не панська. Так не йде її постать до тих великих дзеркал, до тих високих вікон. А може тим, що вона не вбрана як слід...

— Де там гарна! — відказала Зося, — що то за краса лиця, що похоже на лице сільських українських дівчат? Ті очиська чорні, ті бровища, аж сині... ті рум'янці... Нема в ній нічого такого небесного, тих очей романтичних, тих золотих кіс...

Зося мала на думці свою красу, которую вважала за саму вищу, красу щиру, над яку не було в світі нічого кращого.

— Коли ж то нам прийеться знову бути в Серединських? — промовила вона, злегка зідхнувши, і вийшла з Теодозею в сад погуляти.

Через широку долину, поміж горами видно було Кам'яне, видно було навіть частину княжого саду, а над сизим туманом того далекого, темного саду висіли вершки одної сранжерії, що стояла на горбку.

Обидві дами, вступивши в сад, мимоволі зразу обернули очі в той бік, де стояло Кам'яне, де мрів, як синій туман,

княжий сад, звідкіль виглядали легенькі готицькі вершки оранжерей.

— Он те місце! — промовила Теодозя, легенько кивнувши носом на сизу далекість.

„Он те місце! — подумала Зося мовчки: — де люди живуть, як у Бога за дверима, як у раю; он те місце, де тепер може по саду походжає Ясь”.

І став перед нею Ясь живий, над прозорою водою, на кам'яних східцях між кущами широколистих вазонів. А вона (здавалось їй) держалася за його руку, крадькома поглядала на дивний профіль, на повні, молоді губи, на чорний блілокучий вус; а вона ніби знов бачила в воді його в саме лице горде, панське, пишне, вона ніби почувала віддих його здорового лица, почувала теплоту його руки.

„І коли то нам доведеться побачитися!” — думала далі Зося.

Довго гуляла вона з Теодозею по своєму величному саду. Їй так не хотілося вертатися до хати, де біdnість, негарна обстанова, покривлені темні вікна, немальований поміст ще гірше разили її серце після розкоші в квартирі Серединських. Зося насліду переждала обід у своїй хаті й знову пішла з Теодозею до саду і знову не зводила очей з того сизою далекого туману, пронизаного червоними проміннями вечірнього сонця.

„Як там тепер гарно в саду! — думала Зося — як там тепер тихо на тих алеях, над тією водою! Якби мені тепер постоїти на тому високому місточкові, надивитися на ту шумливу воду! постоїти поруч з ним, опершись на поруччя, доторкуючись своїм плечем до його плеча”...

І знову час було йти до хати, а Зосю тягло в ту милу сторону, де вона зачула нове щастя, де вона пережила такі милі години.

— Чи чуєш, Теодозю! як там музики грають?

Теодозя насторожила замість ушер довгий ніс і прислухалася.

— А справді, неначе грають! — одказала вона, — мабуть тепер у саду на горі гремлять оркестри.

І Зосі вчулася музика, вчувалися якісь дивно-гарні мо-

тиви то сумовиті, то дуже веселі. І здавалося їй у душі, що ті мотиви пливуть з того сизого далекого місця, де блищають проти заходу сонця вершечки оранжереї, пливуть од вершечків садового дерева разом з тихим вітром.

— Мамо! — гукала до неї дочка до вікна. — Ходіть до хати, бо вже вечера готова...

Зося ввійшла в хату, де ворушилися в темноті діти, наймички, Яким. І знову огорнуло її зо всіх боків буденне життя економії в Тхсрівці.

Минув тиждень, наступав і другий. Одного ранку серед тижня затупотів кінь на подвір'ї економськім. То прибіг верховий козак. Зося бачила його в вікно, і душа її чогось застремтіла. Коли це наймичка внесла лист. Дрижачою рукою Зося розірвала конверт. То були запросини від пана Серединського на баль. Зося поцілувала лист і прожогом кинулася до дверей, щоб оповісти таку новину Теодозі.

— Теодозю! — гукала Зося, вскочивши в сіни, — Теодозю.

В сінях саме наймичка гсдувала птицю. Перелякані кури кинулися в одчинені до світлиці двері. Теодозя, зачувши з другої кімнатки голос Зосі, полетіла до світлиці.

— Теодозю! моя мила, моя кохана! — кричала Зося, кидаючись на шию до Теодозі. — Дивись, що привіз козак!

— Теодозя прочитала білєт і собі кинулася до Зосі обниматися й цілаватися. А кури, не вважаючи на таку ніжну сцену, киркали, кудкудакали й літали по хаті навколо двох дам.

Яким, почувши в світлиці галас, крик, заглянув у двері, дуже здивувався, побачивши таку чудну картину і, як хазяїн, почав ловити й кишкати на курей, не вважаючи на Зосю, яка обнималася із Теодозею.

— Якиме, на читай! — крикнула до юного Зося, подаючи йому білет.

Яким прочитав тихо, вернув їй білет і вийшов з хати, промовивши:

— І з чого тут цілаватися та плакати.

А Зося з Теодозею знову обнімалися, читали білет і знову цілавалися із слізми в очах.

Натішившись доволі, вони почали радитися, як їм нарядитися на баль, і скінчили на тім, що Теодозя з Якимом повинні їхати до повітового міста, купувати матерії, блонд, квіток і всякої всячини.

Зося не хотіла їхати, щоб не запалити свого білого лиця.

— Якимцю! послухай мене, котику! — підлещувалася Зося; — поїдь ти з Теодозею в місто й покупи, що потрібно до балю.

— Одчепися ти собі з балем! Мені треба їхати в поле до робітників. Ти знаєш — тепер час гарячий. Нічого байдики бити!

— Послухай же мене, будь ласкав! поїдь! Теодозі самій ніяково їхати. Вона панна...

— Хто ж винен, що вона й досі панна? Велика-приємність возитися із такою панною! — промовив Яким, простягаючися на канапі.

— Поїдь же, не доводь мене до сліз! — промовила Зося вже плаксивим голосом. — Господи милостивий! раз прийшлося по-людськи провести вечір, а йому байдуже, хоч би я й занидла отут у Тхорівці, і пропала. Ідь же та ще й зараз! Ти знаєш, що до балю зосталося кілька днів!

— Та поїду, тільки одчепися!

По ранньому обіді Яким з Теодозею сів на повіз і поїхав у місто.

На другому кінці села жив священик, отець Микита, вдовець і бездітний. Яким, крадъкома од жінки, частенько навідувався до батюшки, довго балакав з ним, випивав по чарці, а потім, вернувшись пізненько додому, одговорювався тим, що був ніби на панському току коло робітників.

Проїжджаючи коло батюшчного двору, Яким побачив отця Микиту на ганку й крикнув погоничеві: „Стій!” Погонич спинив коні. Яким скочив з воза й побіг до отця Микити.

— Зайдіть же, хоч плюньте через поріг та вип’ємо по чарці, — просив отець Микита Якима.

Яким попрохав Теодозю підождати й пішов у хату.

— Оце спасибіг вам, що ви трапилися. Тепер час робочий, гості не приїжджають і самому ніяково їхати в го-

сті. Ні з ким і чарки горілки випити і розважити себе хоч трохи.

Отець Микита поставив на стіл графин горілки, палянницю й масло. Випили по чарці; розбалакалися, випили й по другій, і по третій. А Теодозія сиділа на возі і ждала.

— Ой, пора їхати! — просився Яким, не рушаючи з міоця. — Мій губер-ніс мабуть вже лютує на возі.

— Нехай там трохи пошкребе носом по полудрабку, а ми вип'ємо по чарці. Спасибіг вам, що трапилися. Є з ким і до кого випити, — така нудота, така нудота самому в хаті.

Теодозія ждала й почала репетувати. Її до того ще добре припікало сонце. Вона послала по Якима погонича.

— А ходи сюди, парубче! — випій лишень за здоров'я отієї пані, що тебе на возі клювала носом у потилицю.

Парубок випив і терся к юло порога, ждав ще чарки. Отець Микита налив йому ще чарку. Парубок зостався й знову миявся коло порога. Теодозія трохи не луснула од гніву, а послати було нікого. Кругом не було живої душі. Самій піти було страшно, бо коло самого порога лежав страшенній собака. А тут коні не стояли. Мухи допікали її на гарячому сонці й вони рушили з місця й потягли до повітки в холодок. Не вміючи правити віжками, Теодозія трохи не плакала й проклинала Якима й парубка. А тут на біду ще їхали по дорозі якісь паничі і, певно, побачили її чіс, почали без сорома сміятися мало не вічі Теодозі.

— Цуприкуйте віжки вправо, пані! — гукнув проїжджий сміливий погонич з свого воза до Теодозі. Теодозі почала плакати.

Аж сливе через годину вийшов погонич до Теодозі.

— Чом ти не покликав пана, та ще сам зостався там, ледащо, тюхтій, шельмо ти, лайдак! Оце нахаба! Це певне намога того удівця до нашого пана? Га?

— Кличте вже його ви! — одказав погонич, коливаючися трохи на ногах. — Я популуднував оце всмак! Там почався такий бенкет! Горілка така смачна! а баба вже вареники ліпити! Плоха надія на пана; ідьмо самі!

Теодозія догадалася, що справді плоха надія на пана й поїхала сама до міста.

Зося не ждала того вечора їх додому і вже збиралася лягати спати. Коли це одчинилися двері, і в хату ввійшов Яким, веселий, сміливий. Його очі блищають, аж іскрами сипали, на його блідому лиці горіли румянці. Волосся на голові настовбурчилось бурею. Поява його в такий час і в такому дивному стані несказано здивувала Зосю. Вона стояла і не знала, що казати.

— Чи це ви так швидко вернулися із міста? — ледве промовила Зося.

— З якого там, у Іродова сина, міста? З балю! — заговорив Яким по-українськи, як парубок.

Зося знову вирячила очі на його дикі, бліскучі очі.

— А ти думала, що тобі тільки можна гуляти на балях, а мені й ні? Я був на балю, був! Ну, що ж ти мені за це скажеш? А яких чудових вареників наварила баба Параска. Куди тобі! Куди тобі до неї, хоч ти й полька.

Зосі здалося, що він загулявся у якої молодиці на селі й трохи не вміла.

— Куди тобі до баби Параски! — знову заговорив Яким, ледве соваючи язиком. — Отець Микита, от у мене чоловік! А ти що? Тобі тільки балі, танці! Куди тобі до баби Параски!

Яким почав реготатися не своїм голосом. Зося бігала по хаті й ламала руки.

— Бсга ради, мовчи! Діти сплять, почують, слуги побачать!

— Нехай чують, нехай бачать, що я був на балю, що й я гуляв! А то все ти гуляєш, все ти, а мені й не можна! О! біс то твоєму батькові! Потривай же! поміряємося, хто з нас дужчий.

Очі в Якима заблищають, як у вовка. Зося згадала старого покійного Лемішку й затрусила усім тілом і душою.

— Гуляв і тебе не боюся! Прогуляв усі батьківські тисячі, усі батьківські сади, й левади, і млинини, проміняв їх на Паразині вареники. А ти свята, ти Божа! все дома сидиш, все Богу молишся!

— Яким! мій коханий, мій милий! іди спати, не муч мене!

— Зосю! моя ти богине! моє ти щастя! .

Яким не скінчив мовч, став перед нею навколошки й по-

чав страшно реготатися, дивлячися їй у вічі й держачи її за руку. Його червоне свіже лице світилося таким молодим виразом, його очі, повні сліз, забліщають, як у дитини, як у хлопчика і нагадали їй Якима молодого, давнього, рум'яного, веселого. Зося заплакала, своїми руками ледве довела його до постелі і виростила лягти.

— Зосю! моя ти богине! Дарую тобі всі сади, всі тисячі, всі свої чини. Бо я гуляв, бо я був на балю. А Теодозя носата, як чапля, невірна, погана! — говорив Яким засипляючи.

Зося так розтривожилася, що заснула тільки перед світом.

З її думки не сходив отець Микита, Яким... і в легкому тривожному спіні все венчалися перед нею то покійний Лемішка, то Яким, то баба Параска в образі Леміщих, то здоровий і страшений дзвін з залізним серцем... То знову ставало їй тихо і ясно на душі, і вона ніби літала над зеленим пахучим садом, над золотоверхою княжою палатою, в тихому рожевому світлі; і вчувалися її знову ті melodії, що вона чула з Теодозею; то знову їй снилося, що вона йшла широкою алеєю, вступала в кам'яну печеру, де світилося якесь чарівниче синє світло. Печера ніби глибшала, темніла, чорніла й назустріч до неї вилітав Яким, чудний, страшний, з закудланою головою, з дикими бліскучими очима, хапав її обома руками попід руки й волік у якусь дивну глибину під землю. Вона почувала, що падала вниз, як на повітря, і, крикнувши сперляжу, знову засипала і знову верзлося їй те саме, тільки інше трохи...

Зося прокинулася пізно. Якима не було дома; — він пішов на поле до робітників. Опівдні приїхала з міста Теодозя й навезла всякої всячини, що було потрібно до балю. Невесела, з блідим лицем стріла її Зося; отже, як побачила матерій, стрічки, квітки, як розговорилася з Теодозею про бальові убрання, як їх робити, то зараз минув смуток, ніби його й не було. Не тратячи дурно часу, вони зараз прийнялися до роботи, шили, пороли, приміряли перед дзеркалом і знову шили, звязували квітки в пучечки. Од старого бальового білого убору, ще справленого за Леміщині грошки, Зося поодпорювала дорогі білі й чорні

широкі кружева й обшила ними свою нову білу сукню. Знайшлися в скрині давні дорогі троянди й пішли в нові букети. Вся та робота, той гармідер несказано тішив обох дам, що цілими днями пильнували над роботою й тільки ввечорі вибігали в сад, на горбок, глянути на місце, куди вони збиралися полинути на днях.

А тут, як кажуть, сорока на хвості принесла чутку, що на балю буде сам князь, що Серединський думає просити його на вечір. Така чутка була для них все одно, що остроги для дуже гарячого коня. Ще гірше закипіла робота. Ще швидше завешталися голки в їх руках. Разом з чудовим лицем Ясевим, разом із бліскучою обстановою багатого балю, Зося й Теодозія вже заздалегідь почували душою якусь оману, якийсь аристократичний букет, якісі паходи: вишого світу, що буде розлитий на тому балі. Вже обидві вони марили думкою непремінно заполонити серце великого пана, верховодити ним, пустити про себе по околиці таку чутку.

— Теодозю, моя кохана! — промовила Зося. — Там на балі будуть усі наші польські патріоти. Поправді нам би слід одягнутися у жалобу.

— Я так і думаю одягнутися, — одказала Теодозія. — Біле з чорним та й годі.

— Але ж там буде багато й не поляків, німців, руських. Я думаю пришпилити і троянди... а чорним широким кружевом обведу поділ сукні...

Зосі хотілося догодити „і нашим, і вашим”, як то кажуть. Так вона і зробила.

Настала гаряче ждана неділя. Зося й Теодозія зостановилися на тім, щоб їхати до Кам'янного зарані, убратися по бальовому в жидівській станції, і перед бальом ще погуляти в саду, бо щонеділі грали в саду музики, і збиралися сусідні пані на гуляння. Зося міркувала, що приїжджі на баль будуть гуляти попереду в саду. Дочки на баль не брали, бо не вистарчило грошей на убір. Бідна дівчинка заливалася слізьми, випроваджаючи батьків на баль.

Як міркувала, так і зробила. Зося не помилилася. В саду над вечір премілі музики, по доріжках вешталися пані па-

рами й кунами, деякі вже повбирали по бальовому. Бистрим оком Зося окинула убір дам і тихо плила попід руки з Теодозею по доріжках. Теодозя заслонила лиць вуалем, а щоб її ніс не дуже кидався людям у вічі, вона так прибрали покривало, що широка, густо заткана квітка прийшлася якраз проти самого носа й справді закрила його трохи. Яким ішов позад дам і ніс у руці деякі дрібні речі.

Вони вже минали місток, що висів над тихою водою; вже вони перейшли місток, що звисав високо на скелях над водоспадом, шумким і ревучим. Дами тепер не кричали, не боялися, як раніше, а прямісінько твердими ногами перейшли його. Тут разом з шумом води згори облило їх дзвеніння розкішного оркестру, що грав на близькій горі під накриттям, пошитим з білих і червоних стяжок, над яким плавав на повітрі червоно-блій стяг. На горі, між зеленим деревом, білі, червоні й інших кольорів сукні, парасолі. Туди пішли вони, ступаючи по кам'яних східцях, то по широкій доріжці, минаючи купи вазонів і гульбища, чудово пероблені між зеленим деревом.

На самій горі, серед широкого пляцу, зеленого як зелене сукно, з купами чудових квіток, грали музики, а кругом того пляцу обгорнулася, як гадюка, широка доріжка. Над нею посхилилися зелені віти дерева, а кругом по доріжці стояли залізні плетені канапки. Тут крутилося все провінціяльне товариство по тій доріжці, як душі в Дантовім раю, лилося слід за слідом, ряди за рядами, а деякі обсили кругом на канапках і одпочивали в прохолоді, прикриті зеленим піллям. Зося з Теодозею пишно поплили, як дві пави, за тим гуртом дам і кавалерів, що тихо ходили по доріжці, злилися з гуртом у тім колі, що прийшло до себе свіжі сили, випускало з себе виступаючих притомлених людей і знову відновлялося приїжджими, і знову крутилося рівно й мірно, як рівно крутиться здорове млинове колесо. Очі притомлювалися, дивлячись на цього, на лиця всяких, гарні й негарні, на чудові дамські убори, багаті й бідні. Баль у Серединських багато прибільшив гуляючого товариства.

Вже сонце сідало за містечком, над лісом; вже по дале-

кій долині над водою посіла легесенька пара, а гуляючі не переставали ходити.

— Князь гуляє, князь гуляє! — тихо пронісся між рядами гомін, як шелест листу при тихісінькому вітрі.

Всі шукали очима князя, всі питали про нього. Князь був убрачий дуже просто, в чорному, і нічим не одрізнявся од інших гуляючих по саду панів. Тільки й кидалась у вічі його повна, кремезна постать, його здорове лице й біле волосся на голові пополовині з чорним.

Зося бачила, що всі задивлялися на неї, всі слідкували очима за її лицем. Тільки князь навіть не поглянув на неї. Перевага її краси, чисте і свіже повітря, веселий гуляючий гурт, чудові мотиві музичні — все надало її лицю спокій, робило її білизну, її рум'янці ще кращими, прибільшувало гордість її очей, рівняло й так дуже рівний стан. Зося, проходячи коло князя, обернула прямо до нього очі. Князь подивився на неї, не зводив з неї очей і, прикривши око склом, довго й довго водив оком слідком за її лицем. Зося почувала, що ніби в неї на плечах ростуть крила, підіймають її од землі, ставлять її вище всіх людей, що товпилися кругом неї. Зося почувала, як до серця припливала й радість, і гордість; і все те мирилося у неї із новим чуттям до Серединського, не перечило йому ...

Вертаючися до квартири Серединських, вона на хвилиночку завернула на те місце над водою на кам'яних східцях, де вона стояла з Ясем, глянула на воду, на широколисті вазони, почула ніби його дух, дхніння його краси, і тихісінько зіхнула. Вона більше вже не вагалася, вже запевнила й себе, що в її серці зародилася нова вже любов, вперше по виїзді з Києва.

Широкою алеєю йшли Лемішковські до квартири Серединських. Вікна в гостинній і в сальоні були всі поодчинені настіж. Там уже вешталися гості, там уже блищали по засвічувані канделябри. Зося обернулася і ще раз глянула на розкішкий сад, на червоний відблиск заходу, ще раз зиркнула на багату картину вечора. Все те її вже не зачіпало. Всю її душу тягло до того місця, де блищали канделябри, люстри.

Випередивши Лемішковських, ті самі музики, що грали в саду, веселою юрбою побігли до житла Серединських, волочачи за собою близкучі, елегантні підставки під ноги й жартуючи поміж собою.

Лемішковські застали вже чимало гостей, панів і пань, які вже пили чай. По сільському звичаю всі гості їхали, щоб погуляти в саду, не вважаючи на ранню пору, прямо йшли на баль. Хазяйка, знаючи, що гості добре вигулялися й виголоднілися, вже приймала їх чаєм і закусками. Коли це в гостинній чогось зашамоталися й заворушилися гості. Всі кинулися до вікон і дивилися на подвір'я. Надворі ще не смеркалося і було дуже добре видно, хоч в покоях горіли свічки.

Ганині батьки частенько навідувалися до своєї дочки й мали звичай зараз по Великодніх святах приїжджати до дітей у гості, користуючися дуже доброю, теплою погодою. Ясь, запрошуючи до себе на баль гостей, та ще й добрих патріотів, боявся, як оғно, приїзду своїх батьків на такий час. „А що скажуть гости, пани поляки, як утириться до його тестя, православний піп, та ще з попадею й дочками!“

Ясь забував про теє, а думка наче зумисне ставила перед його очима: „А що скажуть про нього пани, як побачать, з ким він поріднився, який його тестя?“

Вже збиралися гости в сальоні, повбирані, попричісувані, та все поляки, та все пани, хоч і не високого коліна, а та думка докучала йому, і од одної мисли вся кров вступила йому в лицез, в вічі.

І як на теж, треба було отцю Федорові забрати дочок і жінку й по чудовій погоді притарабанитися до зятя!

В гостинній почався шум. Всі заворушилися, всі поглядали на вікна, бо бачили, як свіжі гости під'їжджали до ганку. Тільки ж чогось шум в гостинній став більший ніж звичайній, бо всі бачили, що в'їжджає у двір якась бідненька, не панська повозка. То їхав о. Федір.

До Кам'яного було далеко. Худі коні отця Федора зовсім потомилися і ледве трохали, в'їжджаючи в ворота. О. Федір сидів поруч з жінкою, а між ними сиділа менша дочка.

Проти їх лицем назад, а спиною до погонича, сиділи дві старші дочки. Погонич, простий парубок у свиті, хвиськав батогом по сухих кінських ребрах. Двір був згористий, і до ганку треба було під'їзджати трошки під гору. Коні взяли та й стали саме серед двору!

Всі гості, що дивилися у вікно, засміялися. Ясь із другої кімнати почув той сміх. Душа його стривожилася. Він глянув у вікно й побачив коні свого тестя о. Федора. Кров ударила йому в голову, в лиці, пекли його щоки, засліпили очі. Його голова закрутилася, він насили устояв на місці. Чого він боявся, те й сталося ніби навмисне.

-- Боже мій! Боже мій! — застогнав Ясь, сплеснувши долонями.

Отець Федір, побачивши, що в вікнах виглядає багато людей, побачивши панські екіпажі, що стояли по двору, спостеріг, що в Серединських багато гостей і звелів погоничеві поганяти коні до бокового ганку, щоб не входити в дім з парадного входу. Парубок погнав коні, хвиськаючи батогом, з коні, зрівнявшись з парадним ганком, знову стали перед самими вікнами й похниопили голови. З вікон було видно отця Федора в круглім капелюсі, з кучерязими коротенькими кісъми, його жінку, його дочек, позакутуваних хустками, в простенькій подорожній одежі. На їх спинах, на капелюсі отця Федора лежало на палець пороху. Гості знову зареготалися, хоч між ними було чимало бідніших од отця Федора, приїхавших ще поганішими кіньми в мотузяних шлеях.

-- Поганяй далі! — крикнули всі на погонича з воза, запримітивши, що їх оглядають з вікон...

А Ганя, побачивши з вікна, що ідуть її батьки, прохожом кинулася до їх назустріч, вибігла надвір, убрана вже в білу сукню, вхопила з воза меншу сестру, цінувалася з матір'ю, з сестрами.

Гості, побачивши теє, замовкли. По гостинній полетіло шептання, що то приїхала рідна управительші. Декотрі пани й пані понадималися і почали шептатися.

— Піп буде на балю! з дочками, з попадею! А говорили, що будуть тільки поляки, свої!

— То це така рідня у Серединського!

Такі слова перелітали од кутка до кутка.

— Якби ми знали про це, були б не їхали, — шептались деякі значніші поміщики. — А що говорили, що на балю буде князь!

— Який це в вас з'їзд — питав отець Федір своєї дочки.

— Сьогодні в нас баль, — одказала Ганя. Ви так приїхали, нечече знали. Добре зробили, сестри нагуляються.

Ясь червоний, з злими очима, ледве привітався до рідні.

— Оце попали ми! — промовив о. Федір, сміючись, — і мені довелося таки побувати на балі, неждано й негадано.

Гості ходили по просторих сальонах понасуплювавши. А тут, як на злість, од князя принесли листок, в якому він просив у Серединських вибачення на той час, як він не встигне до їх на баль, бо в нього трапився гість.

Пани, а особливо панни й пані зовсім поспускали вуха. Баль тратив для їх трохи своєї примани. Зося походжала по сальоні навіть сердита. А тим часом гості з'їжджалися, в покоях густішало. Музики почали грati танці. Все пішло в кружок, всі закрутилися, повеселішали й навіть забули й про попа, й про князя од впливу веселих мотивів, багатого світу канделябрів і швидких танців.

Багато було на балі панин і дам, і гарних, і пишно убраних, багато було сусідніх поміщиць, та од їх усіх одрізнялася Зося своєю красою, своєю рівною й повністю постаттю й своїм убором, показуючи її незвичайний смак. Багато було молодих панянок, таких, що не танцювали, а ніби літали, як метелики, по салоні, та ні одна з них не зрівнялася у танцях з Зосею. В мазурі вона пурхала, як пташка, в кадрілі — плила, як лебідь по воді, або ходила, як пава, виставивши вперед свої високі груди, свої одслонені, білі як лебединна шия, плечі. То ніби задумувалася вона на тих переходах в кадрілі і скінчилася голову додолу, то знову під кінець, ніби скінчивши свою думку, вона знову закидала голову трохи на плечі, напів одкривала свої груби, пишаючися сміливо дивилися на Яся, який танцював з нею, і знову летіла і крутилася, як мала дівчинка, пустуючи, ще й ногою притупувала. Вона примічала, що всі мужчини на неї дивилися, що

всі дами косять очі на неї... Все те ще додало їй духа. Вона знала й бачила, що вона цариця балю по красі, по кокетству, по смаку в бальовому уборі.

В гостинну ввійшли й сестри Гані, чорнобривні, з рум'янцями, чорноокі й навіть добре убрани. З ними ввійшла й матушка. Мужчини просили сестер до танців, увивалися коло них, як коло гарних паннів, а дами й не підступали до їх. Цілій вечір вони просиділи остоною од дам; ні одна з ними не заговорила, ні одна не хотіла знайомитися. Їх, відмимо, всі польки цуралися.

Вже пізно було, як хтось із прихожої кімнати крикнув, що приїхав князь. Ясь побіг стрічати його.

Це була велика панська ласка до управителя, бо князь тільки раз заглянув до нього, щоб подивитися, чи добре йому живеться, й посидів трошки в гостинній.

Музики притихли, гости притаїлися. Всі очі, кільки їх було в хаті, прямувало до дверей. В широко одчинені двері ввійшов князь, ввесь у чорному, невеликого росту, повний, свіжий на виду, з чималою лисиною на голові. Ввічливо вклонившися до гостей, він підійшов до хазяйки й сів з нею поруч. Швидко знову музики почали грати, знову лішили гості в та-неце. Зосія знову ніби відчула, що вона не танцює, а літає, що якась сила носить її ніби на крилах. Проходячи в кадрилі близько од князя, вона граціозно струшувала своїми золотими локонами, закидала голову, підіймала очі на свого кавалера, миттю, як метіль, перекручувалася з ним, і знову плила од його, гордо виставивши вперед груди й запишавшися.

Князь сидів з Ганею. Її оригінальна українська краса, її чорні брови, бліскучі очі, рум'яні щоки при білім уборі дуже разили виразністю рисів лиця, ясністю барв. Але придивившися до повних плечей Зосі, надивившися на її губи, які вона вміла дуже гарно запишати, князь устав і сів колись неї. Торжество Зосі було тепер уповні. Вона сиділа коло князя, й її стілець здавався якимсь престолом високо поставленим над усіма гістьми. А перед її очима близька кучері Яся, його горде й ніжне лице, а в четверо одчинених вікон видно було далеке небо, засіяне

зорями; через вікна лився свіжий, розбуджуючий вітерець; по багатому, бліскучому салоні носилися мелодії музики. Кругом роєм вилися паничі. Зося почувала, що її душа повна щастя до самих країв, що вона переживає найкращу годину свого життя, про яку вона так часто марила... І заманулося їй, щоб така година тяглася довговго, без кінця, щоб не переставала ніч та чудова, щоб не світав ніколи день, щоб не швидко сходило сонце.

Саме тоді Яким сидів у куточку, дивився на свою жінку й чимоволі його думка плелася в голові. Він згадав той вечір у свого начальника, де він перший раз зустрівся з Зосею, ще бувши молодим паничем. Тихенько по пальцях він перелічив роки, що минули з того часу, й налічив їх чимало, і сам собі дивувався, що його жінка ні в чім не змінилася, хіба тільки в тілі. Тільки вона стала ограйдніша, повніша на виду, тільки лице її налилося, як спіле яблуко. І тепер так само вона танцювала з запalom, як і тоді, і тепер так пашекувала, вертіла головою, пишалася, зажмурювала очі, верхсводила над паничами, зачіпала Серединського, як колись зачіпала його...

Отець Федір не ввіходив до сальону, де танцювали.

А тим часом природа робила своє діло на злість Зосі й іншім дамам: земля вже обернулася; у вікно полився тихий досвіт. За гаем почервоніло небо. Поблідли жанделябри перед рум'яним небом, що заглядало в вікна. Музики розійшлися, гости роз'їхалися.

Другого дня вже в добрі обіди Серединські вставали й пили чай із своєю родиною. Розмова йшла все про вчорашній баль, про гостей. Дами говорили про дам, споминали про їх убори, судили, хвалили, трохи обсміювали, як звичайно буває скрізь на світі. Всі перебирали дам. Хто хвалив і ставив вище всіх одну, хто якусь іншу. Ясь, далеко тепер добріший до святів і ласкавіший, ніж був учора, промовив:

— Що не говоріть, а Тхорівська економша була лучча всіх, хоч вона й невелика пані.

— Чим же вона найкраща? — спитав о. Федір.

— Може тим, що крутила головою, мов коняка в Спасівку, як її мухи кусають?

— Всна вміє — сказати правду — їй головою крутити. Але як вона вміє повести себе між людьми! Звичайна до людей і разом горда; вона йшла до танців з усяким, але як з ким танцювала, то іншого згорда ніби надаряла якимсь незвичайним щастям.

— Її дочці вже можна на баллях танцювати, — обізвалась Ганя.

— І дочці час, та їй матері ще можна гацати! — одкашив о. Федір, засміявшись. — Не дурно той бідний її чоловік так щулився в закутку! А вона перед самим його носом брик! бринк! скіць! скіць! Бий її коцюба! кидає тими ногами, як дика коза, тільки патли тріпаються.

Всі засміялися, окрім Ясі.

— Вона то патлами трясе! Але зате як вона вміла обійтися з князем, то треба дивуватися. Яке розуміння вищого тону, яке тонке кокетство. Чи не з великих вона панів? Ка жути, вона приїхала з Варшави. Чи замітили, як князь дуже вже близько прихилився до неї? Яку вона зробила важну міну, як вона випростала стан, як вона глянула на нього. Зараз князь зрозумів, що говорить не з якоюсь економицею... А потім, як всна знову кинулася на нього солодкими очима, засміялася до нього, зуміла його розважити ~~в~~ селою розмовою і займаючою й не пустою. Скільки їх було там, навіть з хороших панських фамілій, та жадна не зуміла піdstупити до князя, ні на одну з їх князь не звернув своєї уваги.

— О, що вона вміє закручувати та заморочувати голови паничам, то дійсно правда, — одкашив о. Федір. — Якби ще другий бліль, то вона б і мені заморочила голову. Зате ж можна сміло сказати, що її носата гувернантка нікому не заморочить голови. Ходила вона по гостиній якраз так, як чапля по болоті. А що вже танцювала, то, ей же богу, наче от-от' через тин збирається плигати. Чи не була вона в актюбках в театрі? Чи не ходила вона на варшавських вулицях з катеринкою?

Всі засміялися, окрім одного Ясі.

Ще днів зо два гостювала Ганина рідня в Серединських. Ганя показувала матері своє хазяйство, радилася із нею, водила її по всіх усюдах. На подвір'ї, між деякими будинками була хата молочна, де стояло молоко, де били масло, гнити сир. Там збирали молодиці молочне і для княжого двору під наглядом управительші; там збирала Ганя молочне і з своїх власних корів. І тепер вона повела туди свою матір і сестер. Там саме переполіскували свіже масло, чисте, жовте, як жовток. І сестри, і сама Ганя не втерпіла, щоб не взятися до роботи. Саме тоді Ясь водивного тестя по хазяйству, хвалився своїми кіньми. Вони ненароком заглянули і в молочну хату, звідкіль лилася пісня й весела розмова.

Ясь глянув, що Ганя з сестрами, поруч з молодицями й дівчатами, позабирали ложки, полоскали масло, і — надувся.

— Ганю! добре ти приймаєш своїх гостей! Засадила всіх до роботи, ще й сама засіла. Неначе нема кому робити діло! Ти повела б сестер у сад, в оранжереї; нехай би трохи нагулялися.

— Так, так! це правда! бо дома вони в мене не дуже гуляють! — обізвався о. Федір. — бачте, що коли б і за князів повиходили, то все б таки самі колотили сметану! Коли б пак було знаття, що ти, Ганю, будеш колись багатою управительшею, то я був би oddав тебе в київський „Інститут благородних дівиць“. То може б і ти трясла патлами та вертілася коло князя так достоту, як Лемішковська.

— Ганю! примічай ти, серце, за тією Зосею Лемішковською, — говорила до неї стиха мати, ідучи поруч з нею по двору. — Я вчора сидячи все слідила за нею, бачила, як вона ніби ввивається коло Ясія. Щось мое серце дуже не лежить до неї! Вона гарна, кокетка, як звичайно буває полька, любить вихрити, морочити голови мужчинам. Стережись її, не сходься з нею, не пускай її до своєї господи. Вона бідна, а ви багаті тепер; вона з останнього шага стягається на багату й ліпшу одежду, а потягти в неї бігма з чого. Цілий вечір вона, якби змогла, на голові ходила б! Вона вміє вертіти язиком! Стережись ти її!

Поїхала рідня додому. Материні слова глибоко лягли в серці Гані. Вона почала примічати, хоч і дуже вірила чоловікові.

По виїзді тестя з сім'єю, Ясь ізчову став невеселий, щось думав, довго ходив по хаті, поки прийшов до стола, де Ганя наливала до шклянок вечірній чаї.

— Як несподівано, негадано приїхали наші! Наче знали, що в нас буде баль, — промовив Ясь, дивлячися на шклянку чаю.

Ганя й раніше постерегла, що йому не дуже був мильй несподіваний приїзд її рідні, але все таки не вгадала, який сором заливав йому кров'ю очі перед поміщиками-поляками за своїх святів.

— Може ти думаєш, що я подавала до своїх звістку про баль? Ти ж знаєш, що звістка не дійшла б до них так швидко. Приїхали, бо так їм здумалося, — промовила Ганя і стихла.

Ясь почув душою, що Ганя зрозуміла його думку.

— Ні, серце! Ти думаєш, що я... що я противився б тому, щоб вони прибули до нас, що я був не радий гостям...

— Я не про те говорю. Хіба ж вони оце вперше приїжджають до нас у гості? — промовила Ганя, дивлячися пряму вічі чоловікові. — Тільки я сама знаю, що ім зовсім не треба було б приїжджати якраз того дня, що в нас був баль! В нас були поміщики, все поляки. Я сама бачила, як вони всі сторонилися, одверталися від моєї рідні в нашій же господі... Я сама бачила, як пани косо й сердито поглядали на батюшку тоді, як він заглядав через поріг до гостинної.

— Та так! Бачиш, воно трохи й натуруально. Де вже ти хотіла, щоб пани-поляки та зійшлися й потоваришили з українцями та ще з духовними! Між ними вже ладу не буде, сказати правду.

— Та ті трохи біdnіші панки, ті не цураються й не стороняться. Адже ти — поляк, а зійшовся ж зо мною, з дочкою отця Федора, та й живемо, та щасливі, хвалити Бóга, може щасливіші, ніж хтось інший. А може ти взяв мене колись через те, що був сам біdnий! Може тепер, при тепе-

рішньому місці й не посватав би мене! — промовила Ганя, сміючись і веселими очима поглядаючи на нього

— Б'югзна-що ти, Ганю, видумала! — одказав Ясь, спустивши очі додолу й не сміючи чогось глянути їй просто у вічі.

Швидка, хвильова думка промайнула крізь його голову. Слова Ганині не впали в пустоту повітря, не згинули навіки без сліду, як гине багато людських слів, кинутих з язика на вітер. Вони зачепили в Ясевій душі вже готову струну, яку натягав поволі вже давно пан Хоцінський, котру настроїла Зося минувшими днями своїм кокетством, своїм тоном обходження з людьми. Та струна стиха обізвалася у Ясевій душі мимо його волі, обізвалася й трохи злякала самого Ясі. Так несподівано, так просто, легко й навіть жартівливо вдарила Ганя по тій струні. Чи знала вона, чи сподівалася вона, що тим легким словом вона вирекла собі смертний вирок, сама одгадала своє нещастя, прямо навела Ясі на ту думку, котра тільки накльовувалася у його серці, котру він сам силкувався задавити в шкаралющі. А вона одначе вже зародилася у його голові, вже набиралася крові й тіла.

— Нічого мені тайтися перед своїми, — промовила Ганя трохи перегодя. — Я перекажу їм, щоб вони другий раз не приїжджали, як буде в нас баль, та й годі!

— Та коли той баль і буде! — одказав Ясь нехотя, все не підіймаючи очей од скатерти. — Ні, Ганю, лучче не говори нічого батькам. Нашо їх досадувати панськими примхами? Ще й од нас одцуряються! Бога ради, не говори їм нічого. А потраплять знову на баль, або на поляків-гостей, — то нехай буде, що буде...

Ганя налила по другій шклянці чаю й сіла коло Ясі. Розмова перервалася. Ясь знову задумався, колотячи срібнутою тежечкою чай. Ганині слова знову навернулися йму на думку: „А може ти взяв мене, що був сам бідний! Може тепер, при теперішньому місці й не взяв би мене!” І здавалося йому, що Ганя йде по льоду підлитому водою, посіченому теплим весняним сонцем, що вона сама, як нарощне, зійшла на пролизину, де через дірявий лід булькотіла ка-

ламутна зіда. І здавалося йому, що її ноги взігнули тонкий лід, шурхнули в пролизину, що вона ввіходить під лід, спускається в глибоку воду. Ясь подивився на неї. При весняних блискучих проміннях сонця її повне лице блищало красою, свіжістю, карі очі світилися добрим, спокоєм. Ясь почув, що жаль узяв його за серце, він почув, що любить Ганю, що та іскра ще не згасла в його серці, хоч і починала вже згасати.

Вставши з-за стола, він обняв її, щиро поцілував, що аж сама Ганя здивувалася, і поїхав до робітників...

XI.

Одного вечора звелів Ясь запрягти коні.

— Куди ти думаєш, Ясю, юхати? — спитала його Ганя.

— А хіба ж ти не пойдеш зо мною до Лемішковських? — спитав її Ясь.

Ганя на хвилинку задумалася. Йі з первого разу не полюбилася ні Зося, ні Теодозія.

— Як до Лемішковських, то їдь сам. Я пойду іншим часом.

— Та ї мені не хочеться, але треба. Лемішковська — дама з великими претенсіями і таки розуміє звичаї вищого общества. Мені не хочеться, щоб вона назвала нас неуштимими. Нігде дітися, треба бувати в їх, коли вже зачипили їх! Та що коли б ти знала цю? Треба їй одвезти оте дзеркало.

— А то навіщо? — спитала його Ганя. — Недомисл засвітився в її очах. — Може позичає нацю? — говорила далі Ганя.

— Ах! де там тобі! треба подарувати! Я й сам не рад, та нігде дітися, коли слово з язика злізло. Бачиш, по балю почала мені Лемішковська розказувати, що не везяла своєї дочки на баль, бо ніби вона ще мала дитина...

— Добра дитина! час на зміну матері! — обізвалася Ганя.

— Ніби вона, по своєму погляду на виховування дітей, мала за нечасне так рано вивозити її на балі. Потім вона

мені розказувала, як її дочка плакала, як вона обіцялася привезти її з балю гостинця, цукерків... І надало ж мені на той час глянути на те дзеркало! Я махнув на дзеркало, рукою й... обіцяв прислати її дочці дзеркало, щоб вона тільки не плакала. Так тобі слово зірвалося для комплімента, а тепер треба додержати свого слова, треба вже одвезти.

— Шкода дзеркала, — промовила Ганя та й замовкла. — Одвези вже, коли обіцяєв...

Дзеркало було туалетне, столове, довго-кругле, з срібними рамами, на точених ніжках з червоного дерева. Ясь недавно привіз його з Одеси задля себе. Такої ж самої роботи, тільки більше, він купив і для Гані.

Дзеркало зняли з стола, зав'язали в скатертину й ви-несли за Ясем до екіпажа.

Вже сонце заходило, як приїхав Ясь в Тхорівку. Якима не було дома. Ясь застав самих дам. І Зося й Теодозя спалахнули полуум'ям на виду, як він вступив у бідну гостинну. Вечірнє сонце через вікно освітило його розкішне з чорним вусом лице, і швидко червоне проміння заблищало на срібних рамах, на близькому шкілі дзеркала, котре Ясь поставив на столі проти вікна й обтирав пил своєю тонкою хусточкою.

— Я додержав свого слова, привіз дочці гостинця, привіз навіть цукерків, — промовив Ясь до дам і витяг з хустки зав'язаний у папері гостинець.

Швидко вийшла дочка, убрана в найкоротшу сукню, щоб тільки видаватися маленькою. Вона дригнула ногою й присіла перед Ясем зачервонівшись. Тоді Ясь подав їй цукерки, взяв її за руку, привів до дзеркала, просив заглянути туди, подивитися, чи не заплакані в неї очі! Бідній дівчині видимо було дуже ніякovo, що з нею граються, як з малою, тичать її у руки цукерки, як дитинці. Але як гість сів коло неї й почав розмовляти з нею, сміливо заглядаючи їй у вічі, вона тоді зовсім інакше поставила себе до гостя, вертіла оченятами, крутила головкою не згірше своєї матінки й гувернантки. Їй здавалося, що Ясь привіз гостинця таки справді задля неї.

Подали світло в біленьких підсвічниках, подали й не-

поганий чай, та в поганому посуді. Мати вирядила дочку спати. Якима все не було; Зося й Теодозя балакали з гостем.

Зося сиділа поруч з Ясем на канапі. Вона була убрана по-буденному, але в тому недбалому убранині видно було добре виміркуване кокетство. Чорна шовкова мантіль зовсім спустилася на її стан і одслонила її шию й повні плечі. Трохи широка сукня пересовувалася то на одне плече, то на друге, плечі, круглі, як великі яблука, виринали зовсім з-під сукні по черзі, неначе підіймалися на терезах. При розмові Зося прихилилася трохи до Ясі й плече її виринало наверх, блищаючи при чорній сукні, ніби виточене з мармуру. Теодозя сиділа в фотелі по другому боці Ясі. Як польки, вони хвалили все її всіх, але не легенько ікалося тому, кого вони хвалили. Їх хвала жалила, як гостра крапива, вже тим, що була без міри велика. Щоб зрозуміти їх мсву, треба було приймати їх слова навиворіт.

— Яка мила рідня вашої жінки! — почала Теодозя. — Яка поштива її мати, спокійна, добра; вже й не молода, а така хороша, така хороша, що й сказати трудно! Її дочки здаються меншими сестрами.

— А сестри вашої жінки, — підхопила Зося, — що за гарні дівчатка, що за милі! Як ті пташки, все горнулися до матері.

— Я дуже рада, що познайомилася із ними! — підхопила Теодозя, — так наговорилася з ними за цілий вечір, як з рідними сестрами.

Ясь бачив, як Теодозя присіла була коло їх на хвилинку, але зараз одскочила, неначе її хто вколов шпилькою.

— Яка мила ваша жінка! — почала знов Зося. — В неї щось дуже симпатичне, що чарує вас таки так одразу! Яка вона гарна з тією оригінальною красою українською, з тими замітними рисами лиця, з тими чорними бровами. Я зразу полюбила її, вподобала її. Яка вона смирна, як вона любить помірність, навіть модою жертвую, уборами жертвую для того, щоб тільки обминути той ефект, хоч і безвинний, але всетаки ефект. Так просто, так досладу була убрана.

Ясь добре тямив, що цю мову треба читати навпаки, як книжку, розгорнуту перед дзеркалом; що йому кажуть,

ніби його жінка має сільську, мужичу красу, не вміє убратися по моді, хоч і має за вішо.

— А яка вона господиня! — підхопила Теодозя. — Яке в неї хазяйство! Чого в неї тільки нема? Хіба одного птичого молока. Яка про неї пішла скрізь поголоска! репутація дуже й дуже приємна задля молодої хазяйки! Вона сама за всім доглядає, не посомиться піти й до пекарні, і на огорід, і до молочні, і до льоху. Слуги в вас не лінуються, добре роблять при доброму догляді.

— Кому вже, кому, а мені треба позавидувати їй, — обізвалася Зося, ніби судячи себе, але то була тільки похвала собі. — З мене зовсім не хазяйка! Що піду до пекарні, зачує дух з комина, то зараз і вчадію! Пішла б на город — собак страх як боюся! А з тими наймичками треба все гарюкатися, сваритися, а я ніяк не вмію обійтися з ними. Я зовсім не зугарна хазяйнувати.

— А як вона обходиться з прислугою! — знов говорила Теодозя. — Єйбогу любо дивитися! Так запросто, так по любові; зовсім як Бог велів у євангелії! Ах, як я люблю, що прислуга смілива в хаті, не забита, не труситься, як прислуговує тобі!

— Кому не подобається та патріярхальність! та як трудно до неї вернутися в далекі віки! — перебила її Зося. — То треба великої душі для того, великої просвіти! Я з своїм людом ніяк, ніяк не поладжу! Чи це село таке, чи може в Кам'яному інші люди; тут треба все принукувати палицею, нагаєм та й тим ще нічого не вдієш.

Ясь почевонів. Зося зрозуміла, що вже переступила міру в прихвальбі й облесливості, бо було видно як на долоні, що вони мають Ганю за просту, що вона братается з людом, сама ходить до пекарні, на город, і собак не боїться.

— А як вона вміє гостей прийняти! — хвалила далі Зося, — як вона вміє не дати вам нудьгувати ні на хвилину. До кожного присяде, кожному скаже миле, привітне слово. Ох! що то за людина, що то за щастя вам послав Бог! Жити з такою просвіченою жінкою й разом з тим з такою хазяйкою, раз-у-раз мати в хаті таке розумне подружжя, мати з ким розумним словом перекинутися, поговорити

не тільки про щоденний клопіт, та й про речі вищі, властиві чоловікові з розумом і просвітою. Ох! як я дякую Богові, що він мені післав мою милу Теодозію з нашої милої Варшави. З нею я тільки душу одведу, поговорю, поживу розумом і серцем...

Зося схопилася з місця, кипулася на шию Теодозій почала з нею щільно цілуватися. Обоє плечі її дуже висунулися з-під чорної сукні. Потім Зося сіла, підперла голову, похнюючила її ніби замерла. Всі мовчали, всі поважали ніби її смуток, хотіли дати їй час переболіти душою од чогось.

А в Ясія плила думка про Ганю, думка про те, як на неї дивиться сусіднє товариство, як дивиться Зося. Він поглядав на біло-мармурове плече Зосі, на профіль її лиця й почував, що вона панує тепер у його серці, що образ Гані все далі й далі одсовувався, туманів. Не дурно ж Теодозія! Зося розсипали перед ним стільки хвальби. Вони закидали її тими квітками, як захидають яму мерця сирою землею.

— А як вона оригінально говорить по-польськи! — кипула ще одну квітку в Ганину яму Теодозія. — Як мило воно в неї виходить! як вона чудово вимовляє слова! Ніхто не сказав би, що вона московка чи українка! Єйжебогу! чиста полька! З вас, бачу, великий вчитель. Я не знала, що з вас такий великий педагог!

Ганя ледве вміла кілька слів по-польськи і крутила ту польську мову, як і московську, звичайно по своєму, на свій український лад. Як дочка священика вона чудово говорила тільки по-українськи. Сам Ясь, бувши ще економом в Нестеринцях, розмовляв з жінкою і з челяддю по-українськи. Тепер чогось йому стало сором, що Ганя не вміє говорити по-польськи.

Всі сиділи мовчки. Зося й досі сиділа, похиливши голову. Коли це з другої кімнати ввійшов Яким зовсім так, як от виступають актори на сцену з-за декорацій. На голові в його волосся було розкудлане, картуз зліз набік. Його очі блищали дико, як у вовка. Він приспівував і пританцювував, узявшися в боки.

— „Я на місті була, я горілку пила! Диб, диб на село, кив, морг на його!” — приспівував Яким, химерно присіда-

ючи, як стара баба її прямуючи через світлицю. Йому все здавалося, що він іде вулицею, бо на сидячих людей він і не дивився. Він почав розмовляти сам з собою, як звичайно буває з людьми в хмелю.

— „А баба Параска приймає вечерю з стола; я до неї: „А потанцюй, стара бабо!” А вона: „Я на місті була, я горілку пила; дуб, дуб на село! кив, морг на його, бо то любка його!”

І Яким знов, очевидячки, передражнював стару бабу Параску як вона пританцьовувала. Він чисто по-баб'ячи тупицював по хаті, і так смішно згорбився й одкидав ногами, що треба було од сміху за боки братися. Запримітивши людей, він став серед хати, втирив очі в Яся, потім зняв картуз і промовив чогось по-французьки тоненьким голосом:

— Bonjour, madame!

Разом з тим він одсунув далеко позад себе одну ногу, а другою трохи не став на коліно.

Дами полякалися. Зося зблідла. Ясь тільки дивився на його.

— Ah! bonjour, mademoiselle Theodosie — пропищав він знов, очевидячки передражнюючи Зосю й кланяючися до стіни.

— Bonjour, Sophie! — пропищав він знов, перескочив напроти і знов кланявся. Він так добре передражнював у голосі й в постаті свою жінку, Теодозію, копіруючи їм привітання, як найлучший актор.

— Bonjour, madame Парасковея! — промовив він уже прямо до Теодозі. Тут він заточився й трохи не наштрикнувся на її ніс. — Ану! дуб, дуб на село! пішла! марш!

Все це було сказано по-українськи. Теодозія скопилася з місця. Ясь за нею.

— Що це ти робиш! — крикнула на нього грізно Зося. — Ох я безщасна! — заломила Зося руки й забігала по хаті. — Пішов спати, ти, волоцюго! — крикнула вона на нього.

Яким скорчився в три погибелі, химерно склав кулаки на грудях і подибав до другої кімнати, прехимерно ступаючи нога за ногою, ніби перескакуючи через погородені

тинки. Доскаявши до ліжка, він упав ниць до подушки й притаївся.

Ясь почав прощатися. Зося випроваджала його на ганок. Ніч була зовсім темна, аж чорна.

— Спаси мене! Спаси мене! я загину! я запагублю або себе, або його! — тихо промовила Зося, простягши до нього руки.

— Спасу тебе, моя дорога, моя нещастива, хоч маю сам загинути!

— Ясь узяв її руки, притулив до свого лиця й тихо цілавав, а потім притяг її всю до себе... Ніч була темна, аж чорна. Ніхто того не бачив, тільки Теодозія почула те довгим носом, ахнула й одхилилася за двері...

Пізно вже Ясь вертався додому й все думав про те, як судили та гудили його жінку. Що ж то говорять про Ганю багатші, кращі пани, поміщики-поляки, коли ці бідненькі ляхівки так її перехвалюють, що аж пальці знати? Як же вони дивляться й на мене, оці осудниці, коли в мене така жінка?

Ганя не опала й дожидала його. Світло блистало в її кімнаті. Ясь приїхав, ледве поздоровкався з нею, сказав їй ні ті, ні се про своє спізнення, згадав про якесь негайне діло й пішов до свого кабінету спати. Ще таким він ніколи не вертався додому. Все те й вразило, й здивувало, Ганю.

Другого дня вранці Зося й Теодозія прилетіли вже до Серединських в гості, ніби подякувати їм за гостинець для дочки.

Ясь був дуже радий, дуже ласково прийняв їх, а Гані не було в покоях. Вона десь вешталася по хазяйству. Ясь послав за нею наймичку. Наймичка знайшла її коло робітниць в молочні.

— Пані! просив пан, щоб ви йшли до покоїв, бо приїхала та носата пані, що була в нас недавнечко, а з нею й та друга, дуже гарна.

— Вже знов притарабанились! — крикнула Ганя, не вдержалася.

З бідного дому сама, Ганя дуже любила багате хазяйство, чула себе тепер, як щука на глибокій воді. Любила

вона похвалилася матері, сестрами своїми порядками. Тепер, саме в робочий час, її одривали од діла тоді, як робота кипіла на городі, в молочні... Ганя не зараз пішла до по-коїв. Вона подивилася на робітниць, котрі шпарували на-двірні хати, потім заглянула на город, де політниці пололи, садили, поливали. А з вікна на неї дивилися гості, дивився Ясь. Ганя стала коло політниць, а з вікон було видно, що всіна з ними розмовляла. Потім надійшли якісь молодиці з села й знов почали з нею розмовляти. Ганя присіла на великий колоді, що лежала коло тину. Сонце, вже доволі палке, обливало її непокриту голову, біле лице. Вона була без рукавичок і не затуляла лица від сонця зонтиком.

Одна смілива молодиця, примічаючи, що пані не гордує нею, і мабуть втомившись стоячи, сіла трохи не поруч з нею на колоді, та все розмовляла, ще й на віщось розмахувала руками. А в покої видно було всю ту сцену.

Тоді як молодиця сіла близько Гані, Зося зиркнула й переморгнулася із Теодозею. Теодозія моргнула носом так незамітно, як от моргне той журавель, котрим витягають відра з колодязі. Ясь не міг не примітити, що вони сміються, й ввесь почервонів. Він так розлютився на Ганю, що тієї години задушив би її своїми руками. Він вийшов з по-коїв і послав по Ганю вдруге. А Ганя все оглядала огорди-ну й без охоти ледве плелася додому.

— Як пані ся має? Як живете, моя найдорожча, най-миліша? — залепетали разом гості, кинулися до Гані й по-чали її так гаряче обійтися й цілувати, ніби вони були щирими приятелями, або близькими родичками.

Ганя так гаряче й до серця приймала їх поцілунки, як ті образи, що їх у церкві цілуують сільські баби.

— Вибачайте, моя наймиліша пані, що ми потурбували вас, одірвали од господарства! — залепетала Зося. — Шо за личко в вас, що за щасливий колір лиця! Ходите по сонцю без зонтика й ні кришечки не запалилися!

— Вас мабуть якісь чарівниці облили якимсь зіллям в час вашого народження, — підхопила Теодозія. — Якби я так незаслонена ходила, то згоріла б на вугілля.

Гані хотілося сказати, що їй і горіти на вугілля не тре-

ба, бо темне, густе ряботиння робило її лице й так уже темним, аж смутглявим.

Теодозія знову пригорнула її до себе й поцілувала. Гані та стало гидке те лукаве пестіння, що вона одсунулася трохи од неї до вікна.

Гості починали розмову то з того, то з другого боку, а Ганя мовчала. Гостям було так гарно сидіти в багатих світлицях, на пухкій мебелі та іще віч-у-віч з гарним Ясем, що вони навіть одважилися підібратися під впідобу Гані й почали розмову про хазяйство. Вони просили Ганю повести їх і показати своє господарство. Ганя була рада похвалитися тим, що вона дуже цінувала й повела їх на подвір'я. Гості йшли, не прикривши голів і без рукавичок, очевидчаки, щоб не засоромити їй не опоганити хазяйки.

Ясь ішов слідком за ними.

Огляділи огорожину, огляділи парники, пайшли перших за два зелених огірків. Ясь подав по огірку гостям. Потім Ганя повела їх у хату, де молодиці збивали в фастках масло, де стояло молоко, здорові кошики з яйцями всякої надвірної птиці. Гості ахали, дивувалися, хвалили Ганю. Хто його зна, з якого словника вони вибирали такі слова, такі похвали!

Ганя звеліла тут же при собі зібрати з молока свіжих вершечків і збити масла до кофе. Молодиця збила масла повне блюдечко. Вернувшись у покої, Зося й Теодозія хвалили те масло, попиваючи кофе, аж поки хвалючи вийшли все доостанку. А після кофе вони присіли на канапі коло Гані по обидва боки, вдаючи з себе щиріх приятелів її, і так облизали її з усіх боків, як кішка своє рідне кошеня. Вони уївивалися коло Гані, щоб під одягою дружби мати причину часто бувати в її домі і вести свої інтриги з її чоловіком.

Після снідання Ясеві спало на думку почванитися своїми кіньми. Знову вийшли всі на подвір'я. Конюх вивів з стайні пречудового коника з тонкими, мов у серни, ніжками.

— От політати їб на такому коникові верхом! — провівала Зося.

— А ви їздите? — спитав її Ясь.

— Ще й як! То була наша найкраща забавка, як ми ще жили на батьківщині.

Конюх поклав на коня дамське сідло. Зося вхопила батіжок. Ясь підсадив її і вона тихо побігла кругом подвір'я, промовивши: „Нехай компанія ласково мені вибачить, що я не убрана в довгу сукню”.

Кінь красиво дріботів ристю, загинав шию мов кокетна панна. Зося сиділа дуже добре на коні. Її русі буклі лисніли як щире золото при ясному сонці, а біле лице здавалося ще білішим, а уста здавалися ще чарівнішими під ясним синім небом, під поглядом Ясевих очей.

Приїхавши назад, Зося легенько впала на Ясеву ружу й скочила на землю.

Всі політниці, побачивши для них таке дивне дово, жінку на коні, покинули роботу, стали за тином і повітріща-ли очі. Діти позбігалися до воріт трохи не з усього кутка й порозявляли роти.

Потягнута прикладом Зосі, Теодозя скокнула й собі на коня. Їй здавалося, що її постать буде дуже принадна на гарному коникові, щоб почванитися, вона погнала коня. Коник, хоч і смирний, одразу поніс її по двору. Суха, висока її фігура зовдім здавалася буслом, котрий вгніздився на коні. Всі політниці зареготалися біля тину на все горло. Трохи зляканий реготом з-за тину, кінь пішов скоком; Теодозя перелякалася, не вміла вдергати коня й гацала на сідлі, підскакувала всім тілом вгору, як жид, ніби вона товкla просо на сідлі. Постать її була така смішна, що конюх не втерпів і без сорому аж покотився од сміху; політниці аж гвалт кричали, аж вищали од сміху, і самі пани без сорома реготалися.

Ясь зняв її з коня ледве живу.

— Давно я їздила верхи, вже забула, — говорила Теодозя ледве дишучи, — ще як у Варшаві, та й досі...

— Будемо гуляти верхами? — спитав Ясь у дам.

— О! з великою приємністю! — обізвалася Зося. Теодозя тільки промовила її слова.

Гості поїхали додому. Ясь мав з Ганею розмову перед обідом.

— Але ж бо ѹ ти, Ганю, добра! Як же тобі можна так обходитися з людьми! Двічі посылав по тебе, а ти не йшла, а прийшла — насупилася; слова не хотіла з ними по-людськи промовити. Вони польки, люди бувалі й досвідні, знають світ і світові звичаї. Вони нас осудять, огудять, а ми тут люди нові.

— Як схотять, так і зроблять. А я їх не люблю; вже за те не люблю, що дуже мене хвалять та лижуть мене в щоки.

— А хіба ж то гарно, що ти там на городі блакаєш із по-тітницями, з усяким мотлохом? Ти ж хіба не знала, що гостям з вікен все чисто видно! А вона це сіла на колоді, посадила коло себе якусь Параску, чи Мотрю, дозволяє їм балакати з собою, руками розмахувати. А вони все бачили звідціль і сміялись з тебе якось потаємно, але дуже пріматно.

— Єїбогу не знаю, як же мені обходитися та поводитися з людьми в хазяйстві. Але ж не можна, щоб не подивитися на робітниць, не загомоніти до їх.

— Та дивися на їх, розмовляй з ними про мене цілий день, тільки не цілуєш з ними, не братайся з наймиттям! Лучче кричи на них, як осавула, ганяй їх, бий їх, плой на їх, тільки не балакай з ними, сидячи на колоді та ще й при панах!

Ясь бігав по хаті та кричав. Його, знати, брало за печінки.

— Не завдавай ти мені сорому при чужих людях. Ми тут люди нові. Здається час тобі зрозуміти, що ти справжня пані, а не якась попівна, чи економка, чи там хто! що тут тобі не Нестеринці, а Кам'яне, що ми живемо не в халупі, а в багатому домі й знаємося з поміщиками та ще й здебільшого з поляками. Час би тобі знати й тяmitи, що й ми пани, що я поляк, і ти повинна бути полькою серед польок...

Ганя тільки дивилася на нього простими ясними, безвинними очима й здигнула плечем.

— А вона прийшла од по-тітниць, — сміявся далі Ясь.— сіла з панями й надулася. Заговорила по-польськи так, що

всі святі, мабуть, зареготалися! Вчись, Ганю, по-польськи. Ми тепер серед католиків та поляків. Не завдавай ти мені сорому. Будь же пані! Кинь ік нечистому те погане хазяйство про мене, сядь і руки згорни! — кричав уже Ясь. — Сиди мені, як свята! Чуєш! Нехай мужики перед тобою бігають, як дзиги, на колінах лазять перед тобою! Тоді тебе й пани матимуть за людину, а не за бозна-що! Їж, пий, спи, молися Богу, коли хочеш, і сиди, як свята! читай роман, коли маєш охоту, а ні, згорни руки й на сонце не виходи! Отоді тебе люди матимуть за паню! Мені треба такої жінки...

— Чи ми ж такі багачі, щоб мені згорнути руки та посиденьки справляти? ... — почала була Ганя, але Ясь не слухав її й вийшов з хати.

Ганя, як сиділа, так і впала каменем на канапі. Ніколи ще Ясь не кричав так, не сердився на неї; ніколи вона ще не бачила, щоб його лице ласкаве, тихе, дитяче так розчервонілося, так дхнуло злом, гнівом, панською пихою. Вона вперше на свої очі побачила, що то був уже не той Ясь, що колись гуляв з нею по Нестеринецьких ярах, що кохав її, цілуває її чорні руки; не той ніжний, ласкавий Ясь! Вона бачила в йому тепер зовсім іншу людину. І лице його тепер стало інше, і ніс вирівнявся, виріс, і щоки надулися, і брови стали супитися, і очі стратили дитячу ласкавість, і засвітилися якимсь ніби звір'ячим вогнем. Знати було, що інші думки, інші почування заворушилися в його душі. А голова його закидалася на плечі, ніс і очі все чогось дивилися на стелю.

При обіді Ясь заспокоївся, прохав вибачення в жінки. Тільки холодом несло од його слова. Він не доторкнувся до неї, не взяв її за руку, не глянув їй у вічі привітно. Ганя почувала, що він її не тає любить, як було раніше, що вона йому недогодною стала ... І здавило їй в грудях, коло серця. Вона ледве держала в горлі слізози за обідом, їла через силу, щоб не виявити своєї печалі перед чоловіком.

Не довго барилася Зося. Через день вона знов приїхала з Теодозею до Серединських. Найшовся в фабриці в Кам'яному якийсь німчик і, здавши на прохання Ясеве, взявся

вчти дам їздити верхи. Дами приїжджали в довгих сукнях, вчилися їздити на коні, гуляли з Ясем по полях, по гаях, а ввечорі верталися до Серединських, пили чай, а часом і вечеряли. Ганя, здавивши в собі печаль та тугу, мусіла приймати їх за гостей, мусіла бути веселою, розмовляти з ними. Вона була б ладна любити їх, якби серце змогло йти проти своєї натури, аби тільки додогодити Ясеві, аби тільки він не кричав, не сердився.

— Чому ви не приїдете коли до нашої бідної хатини? — питала в Гані Зося.

— Дитя мое слабувало й досі, — одказала Ганя й сказала правду.

— Швидко день моого народження, — натякала Зося, — я буду мати смілість просити вас і вашого мужа до себе в гості.

— Спасибі! приїду, як буду жива та здорова.

Настав день того народження. Такі дні Зося повидумувала ще в Києві, щоб мати будь-яку причину заводити в себе бенкети. Вона тоді празникувала навіть іменини свого батька, день народження Леміщих й Лемішки. Зося прислали звечора до Гані по посуд.

— Щось велике задумали Лемішковські, — промовила Ганя до Ясі.

— Та вона жінка бувала; зуміє гостей прийняти. Я послав їй з оранжереї чужоземських квіток.

— Де ж вона грошей набере? — спитала Ганя. — Я бачила їх біdnість, бачила їх хазяйство. Потягти навряд чи є з чого!

— Дай ти мені спокій з тим хазяйством! — одказав Ясь. Ганя замовкла.

Поїхали вони до Лемішковських ще завидна. Така була в їх умова з Зосею. Ганя в'їйшла в дім й не пізнала Тхорівської економії всередині. Прежня бідна обстава хат неначе тільки снилася Гані. Тепер у вікнах блищали нові шибки. В світлиці стояла нова мебіль, правда, не дорога, та гарненька, крита рожевою вовняною матерією.

На столі збоку стояло дзеркало, Ясів подарунок, а в кутку на невеличкому столикові стояв чималий фотографі-

чний портрет Зосі, де вона стояла гордо і прямо, поклавши одну руку на клавіші фортеп'яна. Кругом портрета обвивався вінок з живих тепличних дорогих квіточок. Коло столичка стояло два вазони китайської рожі same в цвіту. Через усю світлицю прослався новий килимок і тягся через другі кімнати до Зосиной спочивальні. Вікна були позавішувані плетеними тонкими завісами.

Цікавість потягла Ганю й до других кімнат. Хазяйка вела її, все показувала, всім хвалилася. Все було в хатах новеньке, свіже. Ганя заглянула в спочивальню. Та кімната була обклеєна такими самими шпалерами, які були в її спочивальні. Над Зосиним ліжком висів достоту такий самий килим, як над її ліжком: по білому полю букет розкішних червоних троянд в листу серед килима. Коло вікна стояв круглий столик, гарний, як цяцька, і достоту такий самий, який був у Гані, що сам Ясь привіз недавно з Одеси.

-- Як вам подобається килимок? -- спітала Зося? — Правда гарненький!

Ганя почувала, що її ноги слабнуть, що її серце мліє, що в ушах задзвеніло. Вона присіла на стільці і вже не слухала того, що її розказувала Зося. Вона не зводила очей з килима, вінка троянд, що розсипались по білому полі килима. По цій обставі вона прочитала, ніби по розгорнутій книзі, все, і все зрозуміла.

Вернулась вона до світлиці з блідим лицем, з смутним видом. Ніхто не знав тому причини, окрім Ясі та Зосі. Але їм про Ганю було байдуже. Зося переходила від гостя до гостя, вертілася по гостинній, сміялася, жартувала й таки справді розвеселяла товариство.

Почали з'їжджатися гости. Зося по своєму давньому звичаю була з візитами у деяких сусідніх поміщиків і просила їх до себе. Але не багато значних панів поквапилося до неї в гості. З сем'ями поприїжджали все економі та все бідненькі. З поміщиків приїхало тільки кілька нежонатих, старих, лисих кавалерів.

Зося, Теодозія й мала дочка були убрани в коротенькі зелені літні сукні, ніби для гармонії з природою, що стояла same в зеленому листі. В їх постатях, в їх уборах було

щось трохи комедіянське, навіть чудернацьке. Ставши серед світлиці, Зося обвела всіх рукою й промовила трохи ораторським, вивченим тоном, ніби промову:

— Я мала од Бога велике щастя перший раз побачити світ в його щілій, літній красі, в зеленім листу, в квітках, під синім небом лізньої весни. Прошу ж якнайласкавіше моїх мілих гостей напитися чаю в зеленім саду, під стелею зеленого гілля, під небом.

Зося схилилася до всіх і подала руку Ясеві. Другі гості попарувалися й пішли в сад слідком за Зосею. Яким, прибраний, причесаний і дуже загорілий, дивився на це все, як на дивовижу. І він потягся за другими.

Садок розіслався після невисокою спадистою горою й був справді гарний з густими вишниками, з старим гіллястим деревом, з зеленою травою. Зося повела гостей на гору між двома рядами старих груш. На горбі починається вже ліс, з густою ліщинкою, дубами й липками. Гості йшли по давній дорозі, котра вже густо заросла ішпорищем, по дорожником. На самім шпилі, з-за густих кущів, щось несподівано зашелестіло. Коли це зразу за деревом в гущавині вдарили музики й почали грати якусь італійську мелодію. Потайні, несподівані музики очевидячки були сюрприз для гостей. Всі зглянулися, всі усміхнулися, всім очевидячки було приємно. Зося переглядалася з Теодозею й очі їх аж заграли. Коли через кілька ступенів знову щось зашелестіло за кущами. З-за кущів висунулася кобиляча голова, а потім на дорогу стрибнула й ціла хамулувата та миршава коняка, спутана залізним путом. Вона заступила гостям дорогу, скакала собі поволі вперед, одкидаючи задні ноги й махаючи хвостом. Компанія мусіла спинитися, а потім, при дзвоні музик і залізного пута, мусіла обійти коняку, ніби велику персону.

Паничі сміялись у рукав. Зося почервоніла. Це вже був і самий її сюрприз.

З шпилі всі швидко зійшли вниз. Місце було дуже гарне. Внизу був ставок, понад ставком знов густо ріс садок, трохи одступивши від води. Край берега зеленіла свіжа трава та осока. Під густими грушами гості побачили

столи заслані білими обрусами. Коло столів з-за густих вишень, знов почулися музики; грали веселого марша. Підучені жидки перебігали з гори й стріли гостей маршом коло столів.

— Що це в вас за музичний садок? Чи дерева в вас грають, чи що? — жартував один лисий панич із Зосею. Другі гості охали, дивувалися й всі хвалили Зосю господиню.

Слуги подали на столи самовари. Всі прибори до чаю були вже готові; Зося з Теодозею, обидві зелені мов русалки, що вилізли на берег, самі наливали чай і подавали гостям. Всі дуже церемонно сіли кругом столів, як москаті на муштрі. Жиди грали за кущами, Зося з Теодозею вешталися розчервонівшись.

— Ніколи не забуду я того гуляння в Варшаві у одного графа, — почала Теодозя. — Я була в його домі на службі. Чи повірите? п'ять оркестрів греміло поховавшись за кущами!

— Нащо нам у Варшаві! — одівалася Зося. — Я ніколи не забуду, як один мій знайомий генерал в Києві для мене зробив сюрприз у цей самий день, в своєму саду. Чи пам'ятаєш Якиме?

Яким дивився на неї, ламаючи собі голову й згадуючи у якого він там генерала гуляв у саду, і не пригадав таки цього генерала.

Гості пили чай і вдавали, ніби вони великі пани, ніби вони говорять дуже поважні речі, а справді вони розмовляли про погоду та негоду, а лисі паничі підпускали Теодозі наухо таких компліментів, що аж їй ніс червонів. З-за тину, з-за кущів виглядали діти, хлопці, дівчатка-няньки, у котрих на шиї сиділи малісінькі діти, обнявши їх шию ніжками й ручками. Зося вхопила з стола бубличків, полетіла до тину й почала їх роздавати дітям. Деякі не брали їх тікали з усієї сили:

— Чисті дикиуни, а не люди! — сміялася Зося, вертаючись бігцем до столу.

Швидко з дітьми понаходили собаки з села й, зачувши хліб, посадили недалеко од гостей, дивлячись на стіл. Коли

це за кущами ліщини знов щось зашелестіло за спинами гостей. Всі обернулися з переполохом назад. Всім здалося, що знову вискочить з ліса коняка в путі, але всі помилилися, бо з кущів вистромила рило здорована чорна свиня, нюхала на повітрі, а за нею з кущів посипалась, як зайці, поросята. Всі зареготалися. Передякані поросята кинулися прожогом під ноги гостям, а їх мати, сполохана несподіванкою, як дика левиця, кинулася прожогом і звалила пару стільців. Всі скопилися з місця й реготалися. Зося була червона як жар, а Яким, не вважаючи на те, реготався, аж за боки брався, ніби те діло трапилося у чужій господі.

Гости заспокоїлися і випили чай. Зося знову просила гостей на легку закуску. Всі встали й, церемонно побравшишися парами, пішли за Зосею. Знову жиди затріщали і зарипіли десь між кущами на трубах і скрипках, як колись давно коло стін Ерихона. То був знак, що там треба спинитися. Швидко всі замітили між вишнями альтанку. Там стояли столики з ласощами, з овочами, з ягодами, з вареннями. Зося вскочила туди піби серна й просила дам до столиків. Тільки тут якось обійшлося без домашнього звіря, хоч і видно було в альтанці сліди, де кубились щури й квочки з курчатами.

Настав вечір. Зося повела гостей до хати. Всі вийшли на шпиль і стали, щоб надивитись на гарний образ вечора, що спускався над гаєм, над ставком. Коли це над ставком щось тріснуло, блиснуло й з'явився синенький димок. Всі звернули увагу, чогось ждали. Швидко гости побачили, що над водою знов щось тріснуло, блиснуло й скочивши раз по воді згасло ніби пірнуло й потонуло. Зося просила одного панича з фабрики зробити ракети і потішити гостей. Панич був теж чваньковатий ляшок і обіцяв Зосі наробити таких феєрверків, яких не видано й у Варшаві. Однаке ракети не вдалися. Остання тільки бовтнула у воду й сполохала з півкопи жаб, котрі плигнули з куп'я в ставок.

Гости повернулися до господи. Світлиця була вже прибрана по бальному. Почалися ганци. Всі веселилися, всі ба-вилися; одним одна Ганя сиділа, як нежива. Пізно вже аж в пізні обляги подали вечерю, що варив кухар Середин-

ських. Вечеря була багата. Зося сподівалася на багато сусідніх панів і хотіла показати себе перед ними за велику пані. Однаке значніші пани до неї не приїхали й не пустили своїх сімей. За вечерею Зося й Теодозя були дуже ласкаві до Гані, подавали їй першій всякі страви, але разом з тим назиралі збоку як вона держить видельце, як вона кладе шматок хліба в рот, як вона єсть. Вже перед світом Серединські верталися додому. Зсаджуючи Ганюз фаетона, Серединський взяв її за руку. Рука її була холодна як лід, вся в поту й злегка трусила.

Не встигли вони переступити порога й зостатися вдвох, Ясь почав зараз чіплятися та докоряти Гані.

— Але ж ти, Ганю, поводишся між людьми так, що ейежебогу мені сором за тебе. Всі веселі, всі танцюють, бавляться, жартують, дами щебечуть, одна ти сиділа не сказав би дерев'яна! Ти пристала б до одної та до другої дами, та посміялася б, пожартувала! та потанцювала; а то сидить та очима кліпає.

А Ганя й тепер сиділа, наче охолола; навіть не роздягалася. Вона глянула на килим коло свого ліжка. Він був такий самісінький, як і в Зосі. Ганя не втерпіла й почала плакати. Вона почувала, що дерев'яніє, холоне, що мороз розливається по всьому тілі. Їй бажалося хоч натякнути йому, що вона примічає дешо; вона почувала душою, що терпить велику образу, та не вдалася вона в свого батька отця Федора, а більше вдалась у свою тиху матір. Вона поклала собі на думці все терпіти, всім догоджати чоловікові: приймати його гостей, панькаться коло Зосі й Теодозі, бути веселою, танцювати, щоб тільки задержати гаснучу іскру любові свого чоловіка.

... Я нездужаю чогось — ледве промовила Ганя...

— А як нездужаєш, то чого було б їхати в гості! Сиділа б уже дома та балакала з політницями.

Ясь починав уже кричати. Наймички повставали й вешталися по покоях, чули те все. Гані стало сором.

Я буду весела, буду танцювати, буду жартувати, коли ти того хочеш, тільки не сердсься. Я нездужаю.

Вона задушила в серці сліззи, опокійно почала роздя-

гатися, а як вийшов Ясь із хати, тоді впала навколошки перед образом і довго, довго молилася до Бога, щоб навернув чоловікове серце знов до любови.

А Зося з Теодозею од того часу просто таки вналися до Серединських; сливсے кожного дня з нудьги приїджали вчитися їздити верхи й заважали Гані в господарстві. Ясь сідав на коня й летів з ними в поле, в гаї, на сіножаті. Ганя з віком дивилася як полягала կурява по їх слідах, як коні летіли в лузі, мов птиці на вітрі й готовувала для них чай, закуску. Приїджали вони додому наганявшися залюбки та досхчу, — Ганя цілувалася з Зосею, приязно балакала тоді, як на її душі лежав тяжкий камінь; сміялася й жартувала тоді, як до серця, до счей підступали слези; подавала їй хліб тоді, як бажалося подати камінь; обнімати її тоді, як була ладна задушити її руками.

— Господи! підкріпи мене, поможи мені! — молилася Ганя. — Душа моя не відергить далі такої муки, такої кари.

А до Ясія знов наїжджали гості, нові знайомі. Ганя мусіла вбиратися в гарну одежду, виходила до гостей, вітала їх приязно, вишкувала в душі, що було живого, збирала всі слова, які знаходила, швидко і жваво ходила по просторих світлицях, шанувала гостей усім, що мала найкращого в хазяйстві. І тяжке то було її життя: нехай зміркує той, хто сам дізнав такого лиха. Гості були чужі, не свої люди. Мова їх була польська. Інтереси їх були інші, як була інша їх вдача, інша їх натура.

Ганя почувала душею, що не зійдеться з тими людьми гордими, чванькуватими, з тими панами; вона бачила, що вони її не люблять, не прихиляються до неї широко; вона почувала, що її душа стає боком до їх; почувала себе чужою, одинокою між людним товариством. Й не було вже так весело, як колись давно, не було весело тепер, як придивилася вона до тих людей. І нудила вона світом серед веселої бесіди. Із всіх знайомих один Хоцінський був до неї найприязниший, та й тепер від неї чогось одсторонився.

А тим часом вірні слуги почали її виказувати на Ясія, що не раз бачили Серединського з Зосею в княжім саду, як вони ходили побравшися попід руки, як вони сиділи під

скелею, в печері над водою, щоби сковавшись од цікавих очей. Ганя не мала тепер жадного сумніву. Вона вже давно все знала, коли Ясь не промовляв до неї слова на самоті, тоді як раніше він не одходив од неї, а як одходив, то прильтав назад івидіше орлом, горнувся до неї й голубив її.

Пішла далеко чутка, що управитель не добре живе з управительшою. Дійшла та чутка й до Нестеринець. Отець Федір звелів запрягти коні й поїхати з матушкою до дочки. Яся не було дома: одна Ганя стріла своїх батьків. Тільки мати переступила поріг, дочка кинулася їй на шию й зарыдала. Мати собі вплач.

— Е! погано ж коли так! — промовив батько. — Але!... баби! мовчіть лиши ви! годі вам рюмсати. Чого пак між молодими людьми не буває? Часом чоловік не купить на базарі своїй жінці шматка дрантини, а вона киснутиме цілий день. Повтирайте сльози! Приїде зять, самі побачимо, роздивимося. На світі буває всякого.

Надвечір приїхав Ясь, ввійшов у хату й ледве привітався до батьків. Він очевидячки був нерадий їх приїзду. Подали чай, Ясь сидів і все кусав собі губи.

— Як ви собі живете? — питав батько.

— Так як і завсігди! — одказав знехотя Ясь. — Трохи лаємося, трохи миримося.

— То найлучче! — повернув батько на жарти. — Бо я не люблю, як чоловік з жінкою тільки цілується та мілуються! Ото ознака, що навпісля будуть кусатися та щипатися. Я й тепер свою матушку візьму знарочне та й ущипну, щоб трохи посердилася. Воно, бачте, дуже добре і для здоров'я... Ха, ха, ха! — засміявся о. Федір, але якось роблено, не широ.

— Тобі усе смішки! — одказала матушка смутним голосом: — Сердитесь, не сердитесь, Іване Станиславовичу, а ми перечули через людей, що ви недобре почали жити, — промовила матушка з такою сміливістю, що сам отець Федір здивувався.

— Та ні бо, мамо! — хто це вам наговорив? — промовила Ганя так, аби говорилося.

— Як же ми погано живемо? — спітав Ясь, не дивля-

чись нікому просто в вічі. — Покої наші трохи не в золоті, в багатстві. Ганя ходить у шовку. Є що їсти й пити. Є кому й роботу робити. Не я винен, що Ганя, як наймичка, кидається до всякої роботи, базікає з політницями, цілується з мазальницями, поводиться з ними запанібрата.

— Е, сину! — озвавсь о. Федір, — то, бач, дочки мої получили таке виховання в свого батька! Як у цьому річ, то є чого киснути! То ти, Ганю, похожай по світлицях та себе розважай. Спи в рукавичках, ходи по хаті під парасолем, муштруйся перед дзеркалом цілий день! Чого вже, чого, а панувати дуже легко. А ти ще й досі того не розсмокувала?

— Коли ж ми, тату, не вік будемо сидіти на такому хлібі! — відказала Ганя. — Хотілося б похазяйчувати її надалі децо придобати та зібрати.

— На біса? коли добре, то вона хоче ще лучче! О, ба! яка хитра! за це варто інколи і вщипнути. Тільки ти, Ганю, боронь тебе Боже, не кажи нічого про таку мою філософію меншим сестрам. А то як захочуть спати в рукавичках, як посідають панувати рядочком, та не візьмуться її за холодну воду, щоб бути управительшами, то буде нам погано!

— Ні, бачте! нехай би вона собі її хазяїнуvala — поважно сказав Ясь — та треба знати її уміти гостей привітати, прийняти по-людськи, зайняти їх цікавою розмовою. В нас тепер бувають все значні люди.

— Ото трудна штука гостей прийняти! Та їм тільки треба вистачити добре їсти, а особливо—добре пити. А молодим найміті музикам, то вони крутитимуться хоч і цілий тиждень.

— Чим же негода тим гостям? — промовила Ганя. — Чи мало ж у нас виходить на гостей? Чи не гріх же буде гостям жалітися на мене?

Гані хотілося розказати, як їй тяжко приймати їх гостей, і Зосю й Теодозю, та вона вдержалася. Вона все сподівалася, що своєю покірністю, своєю догодою чоловікові його гостям, вона верне його любов, прихилить до себе його серце. Ганя положила собі навіть не жалітися матері і нічого про те не казати.

— Гостей не всіх одбудеш хлібом-сіллю — проповідував Ясь. — Деяких треба вміти прийняти розумним словом, салюновим тоном. У нас бувають пани, поміщики й все здебільшого поляки.

— Хто ж винен, що наша дочка не полька, що не вміє вона крутити хвостом, як та Зося вертілася на балі? — загомоніла матушка.

Серединський скопився з місця й почав бігати по хаті. Отець Федір замовк. Усім стало видно, що йому хотілося мати жінку великосвітську паню, котра б зуміла напустити туману поміж людей, котра б вертілася, крутилася, грала велику ролю в гостинні. Старі постерегли, що Ганя не підходить під його теперішній взірець жінки, а Зося якраз підскочила під його міру й опанувала серце його, і голову, й ... кишень.

— Ви ще молоді люди — промовив отець Федір вже зовсім іншим не жартовливим голосом — ще починаете тільки жити в світі, опинилися між іншими людьми, не такими як було колись раніше. Я вам батько, хоч може вам тепер і не хотілося б мати мене за батька, і скажу вам, що з великого панства багато грому, а малий дощ. Ви живете не для панів, а для себе. З усього того панського брикання, того високодумства, гордости, для вас користі, як з цапа — молока. Одвернуться вони од вас, а ви повернітесь потилицею до них! Коли в їх своя стежка, то нехай буде й у вас своя! Ганятися за ними, підлизуватися до них, догоджувати їм, поїти, годувати їх! Та нехай вони скоріше всі повиздихають, ніж я мав би затягти їх до свого дому, та ще й кланятися за те, як за велике для себе щастя!

Серединський махнув рукою й почав ще скоріше бігати по хаті. Його лице дивилося на стелю, горіло вогнем; руки були позакладені в кишени.

— Годі вам, тату! — просила Ганя. — Що ж робити, коли ми тепер живемо з панами. Тут не те, що було колись в Нестеринцях.

Розпрашалися батьки з дітьми. Серединський десь зник, зійшов з дому й не випроваджував їх з двора.

— Кідаю тебе на волю Божу! — говорив батько до

дочки, благословляючи її великим хрестом. — Приїжджає до нас, бо я вже до твого чоловіка не приїду більше. Візьметься він свого часу за розум, ти будеш знов щаслива.

— Він ще молодий. В йому заграла польська кров, зачувши аристократичність, багатство, панство! Нехай грає! тільки тяжко буде тобі танцювати! Та вже танцюй, моя дитино, поки польська кров трохи прохолоне.

А мати обнимала дочку й плакала разом із нею.

— Ішла ти, Ганю, заміж, душа моя вже почувала твоє нещастя. Не дурно я так тривожилася, не дурно я не хотіла тебе заміж за нього давати. Не до пари він тобі. Не по-моєму ж хіба вийшло?

— Ат! верзеш бозна що! — говорив отець Федір сидячи на возі. — Прийшов дур до голови то й дуріє, та й годі. Перетреться — перемнеться, та й так минеться колись.

Вернувшись Ясь додому й почав зараз допікати Гані.

— То ти оце батькам своїм жалілася на мене! прошення подавала! В своїх вчинках я вільна людина. Що ж вони мені заподіють у моїй господі? Коли б ти наказала своїм, щоб вони більш не приїжджали до нас! Ото було б далеко лучче.

І батьки Ганині вже більше не приїджали. Зосталася Ганя сама без поради, без товариства, сама, як билина в полі, з своєю малою дитиною та своїм горем.

XII.

Вже стала надворі осінь. Одного для Лемішковський дуже здивувався, побачивши в вікно якусь здорову жіздівську балагуру, котра під'їджала під ганок. З балагули вилізла одна товста пані, а за нею вилізла друга, ще товща, чіпляючися ногами й руками за полуздрабки, як черепаха. Обидві вони були повбирані в чорну одежду, позапинані чорними хустками. В руках у їх теліпалися чернечі чотки. Жид подавав їм з воза якісь скриньки, скриньочки та торбинки.

— Що воно за невіра! — думав Яким. — Чи не черници приїхали просити на монастир?... Зосю! — гукнув він до

жінки, — глянь лиш, які опудала лізуть до нас у хату. Чи не черниці які, або странниці?

Зося вже хотіла взяти двері на клямку, але глянула в вікно й пізнала сестер своїх Люцину й Рузю. Швидко в хату посвіходили сестри й привіталися до Зосі й Якима. Обидві були вже не молоді, та гладкі, як головані. Зося кинулася до них на шию. Недавно перед тим вони писали, що мають у Києві невелику службу в клюшницях, а Зося просила їх до себе в гості й обіцялася найти їм службу у сусідніх поляків-поміщиків. Вони найняли балагулу й повбиралися богомолками, щоб по дорозі заїжджати на ніч до сільських священиків, де їх вітали по патріархальному, давали їсти й пити, клали спати на перинах, і коням достачали вволю сіна й вівса.

— Ах, яка я рада, що ви оце приїхали до нас на зиму! — говорила Зося. — Як ми весело будемо жити з нашою милою Теодозею, з вами, з Серединськими й всіми нашими новими сусідами!

— Та як же ти, Зосю, розжилася, розбагатіла! — промовила Люцина, оглядаючи хати: — які килими, дзеркала, мебель! Це лучче, як було колись у тестя Лемішки.

Зося щось шепнула на вухо сестрам; вони усміхнулись. А Яким стояв як пришиблений з-за угла мішком. Він дивився як родички зносили свої скриньки, свої завинння, свої торбинки й у душі його хололо. Сестри займали собі кімнату, прибивали, прибирави, ставили речі, навіть не питуючись у нього. Швидко вони зовсім умостились у нього в господі й почали жити, хоч і назавше.

— Отче Микито, голубчику, батечку! порадьте, що мені робити? — жалівся Яким отцю Микиті. — Приїхали сестри моєї жінки з Києва, товсті, гладкі, як годовані, звили гніздо в моїй хаті, об'їдають мене. Десять знати жили в багатих панів, попривикали до розкоші. Сливе через день слуги носять воду, гріють їм купіль, тільки те й роблять, тулцюють коло їх. А вони сидять собі, нічого не роблять; оце викупаються в ванні, то знов на ліжко, п'ють чай вранці лежачи в постелі. В мене сім'я. Вони мені швидко вуха об'їдуть.

— А ти не знаєш, що робити? — візьми доброго кия та й повиганяй з хати.

— Як же воно так? Буде не уштиво, не доладу.

— А вуха об'їдати — уштиво? — спитав отець Микита.

— Ой не насмілюся! Єйбогу не насмілюся! Я й жінці не смію слова сказати.

— Бо ти таки й справді Лемішка!

Яким збирався сказати про це Зосі, та все в нього язик не повертається; все одкладав на другий день.

А Зося й справді не скучала зимию в товаристві двох сестер та Теодозі, та Серединського та кількох лисих кавалерів, що виїздилися і бували трохи не щовечора в компанії, яка їм приходилася якраз по душі.

Кожного довгого зимового вечора ставився серед хати довгий стіл, коло якого пила чай уся громада. Потім Зося, як хазяйка, сідала край одного кінця стола в великому, спокійному фотелі. По правій руці коло неї сиділа Теодозія, по лівому боці сестри й дочка. Вони робили більше панську роботу мало потрібну в хазяйстві; плели з ниток скатерті, якісь кружальця з гарусу під лихтарі, якісь кисети на тютюн. Читали дуже рідко. Часом Рузя або Теодозія голосно читала якийнебудь логаненський роман. Зате ж вони лепетали без перестану, без упину.

Серединський бував на таких вечорах сливе щодня. Тоді Теодозія давала йому місце по правій руці в Зосі. А як приїжджали лісі кавалери, то примошувалися коло трьох панів. Якимові не було місця коло того стола. Про нього ніхто й вухом не вів, а він сам почав сторонитись од іх усіх і од своєї жінки.

— Розкажуйте, мої кохані, — просила Зося, — де хто бував, де щочував! Ви бачили багато світу, багато людей, з вами траплялися всякі пригоди. Розкажуйте, а ми послухаємо.

І починали сестри й Теодозія розказувати про свої пригоди, мішаючи правду з неправдою, а більш того, що виндумували незвичайні небилиці, з тим самохвалством, з тою брехнею без сорома, з тими похвалами всьому польському, Польщі, Варшаві, своїм польським великим панам,

які зразу можна примітити в дрібній польській шляхті в Україні, де вона не stratiла свого давнього аристократичного гонору й претенсій.

Ясь любив слухати ті оповідання, а лісі паничі ще й самі видумували незвичайні брехні й ставили себе непремійно героями в оповіданнях добутих в своїй фантазії.

— От як була я на Литві — починала Люцина — та жила в одного графа за економку в його палаці; а граф був дуже багатий! куди ж до нього цьому кам'янському! Тут і князі якісь не такі. А палац його, чи то повірите, так і сяв щирим золотом. А кругом двірця був парк на кілько миль, і до самого двірця од воріт була алея... Що то за алея! Ох, мій Боже! Подумайте ви тільки собі, що по обидва боки росли здорові, прездорові кипариси! а од кипарису до самою вершику другого кипарису висіли гірлянди з ліян якихсь африканських, чи американських, а на тих ліянах висіли китицями квітки, такі завбільшки як здорові тарілки, повні, пащучі як троянди, і ті квіти були рожеві, а далі жовті, а потім білі, сині й всякі, всякі. Ах, мій Боже! ви не повірите, що було паходів на ввесь парк!

— Е! що то сад! — перебивала Теодозія. — От як я була в одного князя в Варшаві! так у нього одна оранжерея на кілька верст! Було зимио гуляємо, ніби в Індії, або в Бразилії! Там ананасів цілі городи! там всякі дорогі овочі, квітки! Я була в нього за компаньйонку коло його дочки: А дочка в його була одним-одна, хороша, як янгол!

— Та що то за оранжерей — починав один лисий кавалер. — Як був я на Підлясі, то в мою сусіда були такі оранжереї, як гаї. Чи повірите, що єйжебогу! було підемо гуляти, та й заблудимо! Єйбогу, це траплялося не раз! І раз, уявіть собі таке диво! Садовник забув зачинити двері і в оранжерії набігли з сусіднього бору дики кабани. Ми за рушниці та на влови! Пустили собак між вазони, погнали кабанів, а я став на дверях. Кабан мені під ноги, а я на кабана скіць! та за вуха! Кабан поніс мене, а я правлю ним додому та прямо в хату! Так і в'їхав на кабані!... Якого дива не буває в Польщі!

— І балі там бували? — питала його дочка Лемішковського.

— Ого! го! Які там балі, які там балі! Тільки в Парижі бивають такі! Після Парижа зараз Варшава! То мені говорив не один турист!

Ах! які балі, які балі були в моого князя! — обізвалася Теодозя. — Старий князь нудьгував уже на старість і любив тішити свою дочку несподіванками. Раз серед дня приходить князь до нас, а нас було з князівною дванадцять панин. То були її приятельки й компаньонки, як і я. Він, ні з цього, ні з того, звелів нам одягатися за мітичних богинь. До вечора вже й убрання було готове. Дочка одяглася Юноною, наділа золотий вінець, накинула червону порфіру, що дуже їй личило, а я...

— А ви убиралися за Венеру? — перебив її один лисий кавалер, котрий все дражнився з нею.

— А я... так... за Венеру...

— Я бо замічаю, що ви родилися з водяної піни. Та вам би й жити в воді.

Лисий панич зареготався, а за ним і всі засміялися.

— Ви тільки перебиваєте мені, — гомоніла на нього Теодозя. — От одяглися ми за богинь і гуляємо по залі. А та зала на два етажі, вся в золоті. По боках було двоє хорів заставлені квітами, а звідтіль загреміли дві оркестри музики. Коли це одчиняються двері і входять кавалери, деякі масковані, а деякі без масок... і почався превеселій баль. І так було тішими сливе що Божого дня. Ох! що то за життя було! То був рай, а не життя. Які там кавалери бували!

— Бували й з такими лисинами, як у мене? — питав її старий лисий панич, показуючи рукою на свою лису, як облизаний макогін, голову.

Знову всі сміялись, а Теодозя сердилася.

— А чи вбиралися там ви й за підземних, пекельних богинь, чи тільки за райських, олімпійських? — дражнив її знов лисий панич.

Потім починалася розмова про собак, про лови, це наймиліша розмова для кожного поляка. Розказували незви-

чайні історії з незвичайними собаками. Серединський розказував, як у п'ого був такий здоровий пес, що сам один ішов на ведмедя й душив його, як кіт мишу. Так він за північ тішився в тім товаристві.

А тим часом, як Серединський тішився далеко за північ, Ганя сиділа дома й дожидала його. Вона не втратила надії прихилити до себе його серце. Їй здавалося, що Зося закрутила йому голову тільки своїм кокетством, налализовою красою, танцями, хоч уже догадувалася, що Ясь бачив у Зосі взірець жінки потрібний йому в теперішнім стані, що несподіване щастя, багатство закрутило йому голову, підняло в його панські інстинкти.

Була раз північ. Все полягало одпочивати в домі Серединських; одну Ганю не брав сон. Вона все ждала свого чоловіка. Вона знала куди він їздить, і для чого. Вже на селі проспівали другі півні, а й око навіть не задримало. Вона все сиділа на фотелі коло невеличкого ліжка, де спав її син, а думи одна од другої сумніша плелися в її голові. Вона встала, пішла до пекарні, оглянула усе хазяйство. Там няньки й горничні спали так міцно, як побиті. Ганю взяла заздрість; вона позавидувала своїм слугам, що спали так спокійно. Вернулася вона і знову сіла коло сина, придивляючися до його личка. Дитя було похоже на батька, його губки вже складались як у Ясі, брови рівні темніли, чорний волос збивався в густі кучері. Дитя сміялося крізь сон і так нагадало ій Ясі давнього, того Ясі, котрий з нею жив щасливо в Нестеринцях, неначе вона бачила його тоді, як він уперше прийшов до їх у гості, літніми вечорами сидів з нею в саду під грушами, а місяць лив тихе проміння на його ніжне, міле, по-дитячому молоде лице. Заснувалися сумні думи в її голові; вона одвела очі од дитини, щоб не так дуже боліло серце...

Надворі вже стояла зима. Опівночі схопилася надворі зеверюха. Княжий сад шумів під самими вікнами Ганиної спочивальні, як сосновий бір. Близьке дерево коло вікон свистіло, пищало, а далеко було чути одно завивання вітру, одно густе гудіння, неначе якийсь велетень-звір рикав безперстанку. Вітер свистав попід хатою, заліплював вікна спі-

гом, порошив крупами в шибки, крутився вихрами, то наближаючися до вікон, то замираючи десь на полі. Гані здавалося, що Ясь саме тепер вертається додому, що він збився з дороги, що заметіль замела шляхи, а він блукає по стелу, мерзне.

— Господи! поверни ж його додому живого й здорового! І Ганя ставала на коліна перед образами, знімала руки до Бога й молилася за чоловіка. А на сусідньому полі починала вити й скиглiti тічка голодних вовків. Їх дики, страшні голоси зливалися в один акорд з гудінням ліса, з свистінням заверюхи, переплітались один з другим незвичайно чудовими півтонами, від яких вставало б на голові волосся, навіть тоді, як хто сидів би в теплій хаті. Собаки, зачувши ворога, завили на подвір'ї, під самими вікнами, кинулися в одне місце всі разом, неначе вели кого за полі... Ще гарячіша стала Ганина молитва, ще сумішев стало в тихих світицях.

Затих звір на полі, замовкли собаки. Ганя знову сіла коло свого сина. А сон знов одбіг далеко од її очей і ходив десь далеко по хатах, де жили щасливіші люди. Світло горіло в світицях, і прихожай, і в її спочивальні коло образів.

Ганя встала й перейшла світицю по дорожому килимові. В дорогих дзеркалах заворушилась її постать вся в чорному. Вона пройшла попід самим дзеркалом і ненароком обернула очі на шкло. Там вона побачила себе всю до самого долу, і од великого жаху одскочила назад.

— Чи це я, чи тінь моя, що блукає в цих багатих, позолотених світицях? — думала Ганя, а сама тряслася неначе їй з'явилася мара.

Сміливіше підступила вона до дзеркала, в яке не дивилась уже давно од великого горя. В широких золотих рамках стояла бліда як смерть жінка. На її лиці рум'янця не було й сліду, щоки позападали, ніс загострився, губи були бліді. На її тілі, сухім і тонкім, опадала фалдами чорна сукня, яка раніше була тісна на повнім стані.

Ганя пильніше придивилася на себе і знову затрусилася усім недужим тілом. Вона не змогла довше дивитися на себе, почувши над собою повів крила смерти, і ледве дій-

шла до ближчого фотеля, сіла й закрила лицьо руками. А під долонями все бачила вона те страшне, худе лицьо з запалими щоками, з блідими губами.

Її серце щеміло, душа боліла. Вона знала, що вже не верне любові до себе, як не воскресне мрець. Вона вже й не думала нічого, не знала нічого, не бачила нічого. Її здавалося, що вона впала в глибоку, прудку воду; вода її несе, колотить, заливає, а вона стратила всю силу, оддалася на волю, на погибель.

Перещеміло її серце, полилася печаль тихіше. З-під долонь вона неначе разом глянула на Нестеринський яр, де вона була так щаслива, так без кінця, без межі щаслива! глянула на бідну економську хату, обставлену бідною мебллю. Перед нею розстелився зелений яр, як от розстеляють квітні килими, а в яру бачила вона колодязі з високими журавлями, кринички-жолобки, з високою осокою навколо. На горі стояли клуні, стіжки. Далеко під шпилем, оброслим густим гаєм, блищав ставочок... а там знову яри розстелялися перед її думкою, неначе розгорталася скатерть перед очима. Фантазія незвичайно ясно й виразно показувала їй кожне деревце, кожний кущ калини й ліщини в тих ярах, ті лози над ставочком, де вона ходила з Ясем щаслива в парі, ті листки широкого латаття по воді, ті високі коноплі, що росли понад ставком, ту криничку, де вона пила воду, припавши колінами на траву, а лицем до води. Як живе, вона бачила своє лицьо в криниці, свіже, як калина; на голові перська хустка, біла з червоними квітками; а Ясь ходить і шукає лопухового листя, щоб зачерпнути води.

Ганя встала: мрії придали їй сили. Вона вернулася через розкішні світлиці, де блищаю золото, срібло, канделябри, дзеркала, килими з квітами. Смутними очима обвела вона світлиці, неначе процидаючись од сна. І стало їй те багатство противне; давило її душу, як давить земля мерцеві груди.

— Ох розкіш, ти моє нещастя! ти згубила й мене, й Яся — мою любов, і моє життя! Чи я ж просила в Бога такого багатства? Чи я ж просила в тебе, Боже, золота та срібла?

А ти, Боже, залив душу моєго чоловіка багатством, панством, засліпив їому очі польською пихою; ти одняв у мене його любов, і його самого. А я так не багацько бажала! моя молитва була така помірна! я тільки хотіла жити без нужди, без горя, без сліз.

І стала їй гидкою та розкіш, що цвіла кругом неї. А вітер все гув жалібно, то підіймаючи голос, то затихаючи: а сніг ліпив у шибки, набивався китяхами, блищав через шкло, як дороге каміння. І Ганя знову згадала, що там у Зосі сміх та жарти, та веселість; згадала Зосю, горду, пашекувату, хитру, в'юнку, як гадина, як красиву як гадина, і свіжку, повну; згадала, що Ясь може тепер сидить поруч із нею й надаря їй тим щастям, яке колись пила вона. Печаль, бурхнула їй у груди, здавила, зашипигала по всіх грудях, запекла полум'ям її голову.

— Ой, Боже мій! Як я терплю! як я мучусь! Або дай мені смерть, або прихили його душу знову до мене.

І не було кому їй жалітися; і ні з ким було їй плакати. Батьки не приїжджали до неї, а до їх не пускав чоловік.

Одчинила Ганя комоду. Вона шукала персня, котрим обручалась із Ясем. Наділа вона його, перстень так і покотився по мармуру й спав на паркет. Ганя взяла свічку й почала шукати під столом, під стільцями. Персня не було. Коло самої стіни десь знайшлася зашkalубина між дошками. Перстень закотився туди й зник. Ганя придивлялася присвічувала, доставала ножем, персня не було. Страх узяв Ганю. Вона стояла й не знала, що робити. „Не дурно пропав перстень”, була в неї думка; „не буде кінця моєму горю”.

Засовуючи комоду, вона побачила, що не було половини срібних ложок, ножів, ложечок до чаю. Стрілою поперетіла вона до пекарні й почала питати в наймички, розбудивши її зі сну. Сонна наймичка одказала, що пан забрав і повіз з собою в Тхорівку. Ганя й руки опустила.

— Так он куди переходить наше добро! Тим то він тепер не дає мені до схованки грошей! — думала Ганя і в душі її не було сумніву, що це її чоловік купує Зосі килими, мебель, справляє одежду...

— Гуди ж тепер, лютий вітре! — закипіло в неї на дум-

ці; замети йому дорогу й самий його слід! Реви, завірюхо, засип його снігом, засип ту погану оселю, де він бенкетує, де він тепер кохається з іншою.

Коли на подвір'ї загуркотіло. Ганя вхопила свічку й полетіла стрічати чоловіка.

Засипаний метелицею, ввесь в снігу, в ведмежім кожусі, ввалився Ясь у хату. Ганя бігла до нього, як тінь, з широкими очима. Її довга сукня одвивалася назад і плавала на повітрі.

— Куди ти летиш, навіжена! — крикнув Ясь.

— Тебе стрічати. Усю нічку не спала, тебе виглядала.

— А тобі навіщо я здався? Чи в мене слуг нема, щоб мене дожидали, стрічали?

— Я була тобі вірна, як слуга...

— Як слуга!... може як сторож? Ти назираєш за мною, слідиш? мені не можна ступити з дому без тебе? — кричав Ясь. — Слуги й сторожа мені не треба! Мені треба пані... справедливість господиню. Розумієш.

Ясь роздягся й пішов до далеких кімнат. Ганя слідком за ним несла свічку. — Коли б ти не знався з такими панями як Лемішковська... — почала було Ганя, та Ясь не дав їй говорити.

— Ти смієш мені про неї говорити? — гукнув він; — ти, що не вмієш по світлиці пройти?

— Я ходжу, як і всі люди ходять, — відказала вона. І Ганя пройшла по хаті справді так, як усі люди ходять і поставила свічку на столі.

— Ступає, як ступа, аж поміст двигнить!... — дорікав її чоловік. — Слова не вміє по-польськи сказати! От тільки з бабами балакати — ото твоя річ, то твоя втіха! Стид, сором!

— Чого кричиш? — промовила Ганя: — збудив дитину, побудиши слуг. Вони натомилися за цілий день...

— Слуг? А матері ж їх ковбаня чортів! — закричав Ясь уже по-українськи. — То мені слуг поважати, то мені слугами рот затуляєш? Де вони, твої приятелі, твоє товариство?

Ясь полетів до пекарні й наробив галасу. В голові його

шуміло. Слуги позіскакували з постелі, протирали очі, перелякавшись із просоння. Дитина плакала, Ганя й собі... Ясь, червоний, як жар, погнав слуг до світлиць.

— Я вам покажу спати, коли пан ще не спить!... Світіть мені зараз усі канделябри, варіть вечерю. Зараз будуть гости.

Швидко канделябри палали. Світлиці блищають сріблом, золотом, бронзою; слуги бігали по світлицях сонні, не прочувнівши, з дурними очима, які бувають у переляканіх овечок. Швидко засвітилось у всіх вікнах дому Серединських, запало полум'я в пекарні. Покоївки розставляли столи. Піднявся в домі галас, стукання й тихіше стало в хаті гудіння дерева, притихла метелиця, приглушені стуканням ножів в пекарні. Ясь бігав од кутка до кутка по просторій гостинній заклавши руки за спину й дивлячись на стелю. Його горде лице палало вогнем, очі горіли злістю. На грудях його гойдався важкий золотий ланцюжок.

— От тепер би мені женитися! — промовив він сам до себе. — Взяв би собі дуже багату жінку, або аристократку! А то женився трохи не хлопцем, взяв трохи не українську мухичку! Ох! дурна, дурна моя голова тоді була! І де той розум часом дівається у чоловіка? Ще й любив її, цілував її чорні руки, цілував руки її батьків. Ох, Зося, Зося! Чи не для тебе ж тут місце, в цих багатих світлицях? Чи не твоїм білим піжкам пурхати та дріботити по цьому паркетові? Чи не твоїй красі вглядатись у ці велики дзеркала? Ти одна, здається, і родилася для розкоші й хрестилася для панства.

Серединський наблизився до одного дзеркала, насупився, придивляючись на себе, пишно повертаючи головою й зачручуваючи блискучого, чорного вуса.

— А я хіба не родився для панства? Пан Хоцінський говорив правду. Я з панів, з поміщиків. Мій гордий вид доказує мою щиро-панську породу. В цих багатих покоях мое законне місце.

Загуркотіло надворі. Серединський кинувся роздягати Зосю, Теодозію, Люцину, Рузю. З ними приїхали й лісі кавалери.

Всі вони, жартуючи, заговорювали ще раніше, сидячи за столом на Тхорівській економії, щоб Серединський забрав їх до себе на смачну вечерю. Ясь так і зробив: запрохав їх до себе, а сам полетів попереду, щоб приготувати їм вечерю. Тепер в світлиці Серединського ввалилася весела компанія, реготалася, бігала по покоях, чепурилася коло дзеркал, піби в себе дома. Серединський зараз пристав до Зосі, щоб вона всім порядкувала. Тим часом на столі подавали закуски, а потім і вечерю. Вся голодна череда розмістилася кругом стола, а Зося сиділа на першім місці коло Ясія. Полялося вино в чарки, в склянки. „Шампанського!” кричав Ясь до льокаїв; і льокаї бігали з пляшками, наливали, вино лилося на скатерть. Гости стукалися чарками, гомоніли. Дами вже розчертвилися, стали надто вже ввічливі, вважливі до панів. Лисі кавалери вже клали голови трохи не на плечі паннам. Зося вже аж надто близько присунулася до Серединського. Щоки в неї розгорілися, голова одкидалася назад, в лиці світилася бакхічна сміливість, так що льокаї переморгувалися і сміялися.

— Де ж ваша жінка? — питали гости.

— Вечерю готує, — одказував Ясь, сміючись.

Ганя й справді мусіла дати наказ про закуски, але сили у неї більше не стало. Вона мусіла лягти на постіль. Кров пішла в неї ротом. А з світлиці долітав до неї веселий сміх. Вона чула голос Зосі, голос чоловіка, чула стукання чарок, ножів.

— Господи! візьми мене до себе! Вся душа моя болить, --- ледве говорила Ганя нишком до себе.

Гости роз'їхались уже світом, а Ганя цілих шість неділі не вставала з постелі. До неї приходили лікарі, лічили її, коло неї сиділи слуги, до неї навідувалася навіть Зося з сестрами, охала, споболювала, та не пожалував її ні разу Ясь, не спитав навіть її про здоров'я. І побачила Ганя, що він був би дуже радий її смерті.

Перечули її батьки в Нестеринцях, не втерпіли, таки приїхали одвідати Ганю. Мати, як побачила свою дочку, так і зняла руки до Бога, а отець Федір уже перестав жартувати.

— Як Бог дасть, що моя дочка одужає, то я буду судити вас судом, буду просити розвести вас.

— За це я вам подякую, — схилився Ясь тестеві, по кавалерськи стукинуши нога об ногу. — Нам і сходитися не треба було, розвестись і Бог велів.

Поїхала мати додому, оплакавши гіркими слізами свою дитину; поїхав отець Федір дуже смутний.

— Як умре Ганя, то я йому ребра потрошу києм, — промовив отець Федір дорогою до жінки.

А тим часом, як Зося гуляла з своєю компанією, Яким Лемішковський не знав що робити й просив поради у отця Микити, з яким іщиро зійшовся, як сходяться люди одного роду й плем'я, одного темпераменту.

— Отче Микито, порадьте мені, як рідний батько, що мені робити з жінкою, з тими дармоїдами, що понайїджали до мене. Чи повірите, що поїли вже всі мої кури, гуси, индики, качки, телята. Така проклята з'їжа, що швидко поїсть воли, обгризе мені вуха. В мене сім'я, в мене діти; треба їх харчувати, зодягати, треба ж їх і до розуму доводити.

— Гай, гай, милий Боже! вчений ти, та не дрюкований. Піди та скажи тим носатим, та кирпатим, та пикатим паннам, щоб вони йшли з твого дому під три чорти, або й далі.

— Як же його таки таке сказати?

— Оттак таки й скажи. Прийди та й скажи їм, а не послухають, прожени їх з дому, а Зосю візьми в руки добре, то вона й не брикатиметься, не справлятиме балів, не тягатиметься з Серединським. З тебе, бачу, чоловік, як з клоччя — батіг. Ти плохенький, мов курча.

— Може й скажу. Піду спробую.

— Та випий же для сміливості чарочку.

Яким випив чарочку добру, та ще й не одну. Баба Параска заправляла горілку міцним калганом.

Прийшов Яким увечорі додому й застав уже всю Зосину компанію за столом. Лисі паничі щось брехали, всі реготались. Якимова голова шуміла, він увійшов у хату в шапці. Гості вже знали про його жарти, не дивувалися тому, ще й знуцвалися. Зося вже махнула на нього руками.

— Bonsoir — промовив Яким, здіймаючи шапку й клянчуючися до компанії.

Всі зареготалися на ці слова.

— А ви знаєте, що мені казав отець Микита?

— А що вам казав отець Микита? — питали панни. — Мабуть якусь нісенітницю?

— Еге, ге! де вам нісенітницю. Та він казав, він казав... Ова, я й казав отцю Микиті, ну як же його таки так сказати дамам?...

— Ану ж лишень, потанцюйте нам, — жартувала з ним Люцина. — А як баба Параска танцювала?

— А! Баба Парасковся! „Як була я молодиця, цілували мене в лиця; дуб, дуб на село!”

І Яким передражнював бабу так химерно, що всі потішались із його, як із дурника.

— А нехай татко потанцює циганської халянди, — просили Якима його діти. — Татко так смішно танцює халянди.

І пришелепуватий татко вже напідпитку тупцював по хаті, приспівуючи: „пошандра, помандра, по волоській джя”. А діти кепкували з дурного татка за приводом своєї матері й тіточок.

— Та що танцюй, та танцюй! Це не штука потанцювати. Але... але... Чи ви знаєте, що мені казав отець Микита. Еге! не скожу, нехай кортить! Але як його в Іродового батька так таки сказати таким бариням? Мадмазель Теодозе! — обернувся він до Теодозі; — comment вас чорти не візьмуть? comment вас чорт portez? I вас такожде, та chére Люцилір. Ви думаете, що я забув по-французьки? Навіщо ви дурно марнуєте поживок? Навіщо дурно хліб збавляєте в мене? Я на вас не настачу хліба.

Всі реготалися.

Зося вже трохи догадалася, що йому казав отець Микита й крикнула на нього. Лемішковський потяг дубки й припав ниць до постелі.

Так він збирався цілу зиму прогнати дармоїдів з свого дому й все в його не ставало сміливости.

Прийшла весна, рання, тепла, красна, як молода дівчи-

чина під вінцем у церкві. Знов зацвіла земля, прибралася у зелений лист. Ганя сиділа зранку коло одчиненого вікна, бліда, як смерть, з круглими великими очима. Щоки її запали ще глибше, піс загострився. Колись повні руки стали тепер кістками. З мутними, потомленими очима дивилася вона на красу світа. А перед її очима все цвіло, все світилося все співало, сміялося. З пригорка, де стояла управительська квартира, було видко половину села. Ставки блицали проти сонця, проміння грало на воді. Сади цвіли рясно, як облиті молоком, обсипані пухом. Все село з білими вишнями, черешнями, з білими хатами, здавалося заснованим, закритим найбілішим мушлином та тюллю, засипаним сріблом. Кругом білого села слалися зелені поля, княжий зелений сад з золотими верхами палати. Все на світі дхнуло чистотою дитячою, усміхом дитячим, чимсь панянським, чимсь дуже невинним під чистим синім небом, під золотом сонячного проміння, між білим цвітом садків. Надворі було дуже тихо, а в садку цвіли ранні квітки.

— Весно моя, красо моя, — думала Ганя, — всьому на світі несесси ти життя, щастя, тільки мені не даєш жадної радості. Мабуть ти така гарна тим, що остання для мене... Мабуть у Бога ще знайшлося ласки для мене, коли він посилає мені смерть на такій гарній весні. Звелю я своїй матінці поховати мене в нашему черешневому саду, де я вперше розмовляла з'ним про наше кохання, щоб на мою могилу осипався черешневий цвіт, бо я була ці в чому не грішна, бо я була серцем проста, бо я була чесного, хоч і небагатого роду.

А все таки смерть була смертю, як не розважала себе Ганя тим, що над її могилою будуть співати пташки, шумітиме лист, що їй буде легко лежати в зеленім садочку, близько од своєї матінки, од миших сестер. Ганя без надії схилила голову на руки.

На далекому сінокосі, попід зеленим лугом Ганя запримітила кілька верхових їздців. То скакали чотири дами, розвіваючи свої довгі чорні сукні на повітрі. За ними скакало кілька кавалерів. Од вискочила з купи на бісноватому коні одна дама й полетіла, як лихий вихор, попереду. За

нею погнався один кавалер і пристав до неї. Вони їхали попереч, знати розмовляли, далеко од інших... Вони були так щасливі, коні під ними так весело грали. Ганя пізнала Яся й Зосю.

„Знать десь так грає на степах моя доля, десь далеко в пущах так гуляє мое щастя” — думала Ганя...

Копюх підступив до вікна й, зчавши шапку, промовив до Гані:

— Чи знаєте, моя пані, що ті двоє баских коней, що от там вигравають на сіножаті наш пан вже подарував Лемішковській та отій носатій панні? Бо вони все натякали панові, все настиралися... то й мусів.

Ганя тільки махнула рукою. Байдуже, мов, мені... Чом не їде до мене мій батенько? Чом не копають мені ями, не засипають вже мене землею, щоб я не мучилася на цім світі? Знать десь і Бог на небі забув про мене... Я їм всім уже остогидла.

А Бог таки не забув про неї. Ворота в'їджав отець Федір з своєю матушкою. Вони ждали тільки теплої години, щоб узяти свою дочку додому. Побачила їх Ганя й затрусила всім тілом. Душа її почувала, що їй не вертатися до Яся, до своєї господи. Їй здавалося, що батькомати повезуть її вже до ями.

— Вбирайся, дочки, — говорив до Гані батько. — Тікаймо з цього дому. Тут побила тебе лиха година, тут саме повітря не сприяє тобі, бо напоєне отрутою для твоїх недужих грудей.

Ганя з наймичками зв'язувала свою одежду, одежду свого синка. Прислуга не плакала, а ридала, вкладаючи в чесмодан сукні, сорочки, хустки. За півгодини все було готове. Коні стояли в дворі не розпрягані.

— Тікаймо з цього дому, поки не вернувся той поганий люд, — говорив батько. — Князь вже гострить зуби на нього й держить його тим, що ти недужа лежиш. Як вернеться пан, то скажіть, що пані з собою вивезла з його дому його й долю — говорив отець Федір до слуг. — Глядіть же, так і скажіть.

Слуги вивели Ганю надвір і підсадили на віз. Вся при-

слуга позбігалася з усього двору, всі хапали її за руки, цілували їх, Ганя цілувалася з декотрими. Всі голосили на весь двір, бо всі знали, що випроваджують її на кладовище. — „Ще не було в нас такої простої, доброї пані”, — говорили слуги, витираючи сльози.

— Отрасаю прах цього дому од ніг своїх, — промовив батько, виходячи з дверей. — Нехай ляже прокляття на п'ому.

Поїхала Ганя з двору й сльози навіть не пустила з очей. Мати держала на руках унучка. Слуги випроваджали Ганю за двір, ніби йшли за домовою.

Тим часом, як Ганя виїжджала з свого дому, Ясь з Лемішковською гуляв верхи по полю, а на Тхорівській економії робилася сцена зовсім іншого роду. Отець Микита йшов уранці на похорон і здібався з Якимом недалеко од економії.

— Чи це ти, Лемішко, ходиш у драних чоботях? — пітав його батюшка, тикаючи палицею в дірку на чоботі.

— Чи на мені ж одні тільки чоботи драні? а сюртучина хіба ціла?

І Лемішковський показав дірки на обох ліктях.

— Все поїла проклята з'їжа. Швидко й мене з'їсть. А дітей шкода. Їх мати й тепер десь ганяє по діброві на коні з своїм любезним.

— Ой, Лемішко ж ти, правдива Лемішко. Робиш ти, працюєш та на чорт-зна кого. Вони тепер гуляють, ти повикидаш з хати ік бісовому батькові надвір іх дрантя та й двері запри. А прийдуть, понюхають, полижуть замок, та й розлетяться, як те гайвороння.

— А зроблю ж я справді так.

— Авжеж зроби, а ввечорі приходить на могорич, та розкажеш, як Теодозія клюватиме носом у замкнуті двері.

Лемішковський прийшов у хату й почав викидати на двір усі спадки Теодозі, Люцини й Рузі, поскладав під хатою всі скриньки, всі сукні, одежду, а хату запер, і сам дожидався, походжуючи по хаті й виглядаючи в вікна, наче з твердині.

Незабаром влетіли в двір всі чотири дами на конях.

Кавалерів не було коло їх. Купа скриньок, одежі на призьбі, під хатою, притягla до себе їх очі.

— Що то таке? Чи хати мажуть, чи що? — питали воної одна в другої. Позсідали з коней і почали стукати в двері. Двері були замкнуті. Зося постукала в вікно. Лемішковський одчинив кратирку й промовив:

Adieu! мадемуазель Теодозя, й ви, Люцина, й ви, Рузя. Adieu! Шукайте собі другої квартири. Ідьте до Серединського, там, кажуть, хати дуже просторні й господар дуже гостелюбний.

— Що це? що це таке, — зарепетували дами й почали бігати кругом хати. — Чи пак не „зварівал” він зовсім, чи не здурув він. Яким, одчиняй! — кричала Зося, — ані, так я звелю ламати двері.

— Попробуй, то я вам усім ребра потрошу, — одказав Яким з кватирки. — Одну Зосю пущу, коли вона того хоче, а тим, світ на всі чотири вітри.

— Як ти не пустиш сестер, то й я тебе покину, — обізвалася Зося. — Я не переживу такого сорому, я, котру знає вся околіця, сам князь, я, я...

— Старі штуки. Годі вже нам дуріти. Пора вже нашим дітям... Ти, коли хоч, іди в хату, я тобі не забороняю.

Лемішковський одхилив двері, пустив Зосю в хату, а другі зосталися надворі.

— Що за варваризм, що за вандалізм! — репетувала Теодозя. — У нас, у Варшаві за це йому б голову стяли. Так обйтися з дамами, вигнати з дому серед дня, в очах у цілого села, наймичок...

Теодозя підіймала голос все вище, і верещала трохи не на ціле село. А тим часом Зося лютувала в хаті, як порана тигриця, аж голос її ляцав на ціле подвір'я.

— Ти лайдак, — верещала вона, — ти п'яниця. Пропив усе наше добро, а тепер обезчестив мене, мене... — І Зося кидалася на ньбго й совалася як оса.

— Зосю, — одказував їй Яким спокійно: — де наше добро батьківське, де батьківський дім, сад, комори, млин? Чи не ти ж проциндила все наше добро, просвистала всі наші гроші на свої убори, на балі?

Зося замовкла й тільки дивилася на нього.

— Чи не ти ж тягала мене по світу з місця на місце? Чез тебе я на службі не заслужив нічого, покинув місце. Чи не ти пустила по миру з торбами мене? Пустиш і дітей. Дивися на мене. І я й діти носимо лати, а ти гуляєш, а ти балюєш за чужі нечесні гроши. Ти стид мій, ти опоганила наше чесне ім'я Лемішок...

— Ха, ха, ха! — зареготала Зося, як відьма на Лисій горі. — Ха-ха-ха! Чесне ім'я Лемішок, твого батька гайдамаки й тебе такого ж самого. Ха-ха-ха! Чесне ім'я Лемішок. Ха-ха-ха!

— Мій батько говорив мені правду. Ти така, як про тебе думав мій батько: ти гуляка, волошуга, кохаєшся з бахурами, ще й діти твої сміються. Посоромилася б сивої коси...

— Ха-ха-ха! — реготала Зося коло самого його носа. — Де ти нахапався такої моралі. Ха-ха-ха!

— Дивися на моє дрантя, на мої лати. Хто довів мене до їх? Дивися на мої чорні руки? Чи не такі ж руки і в моого батька були, що годували тебе, вистачали грошей на твої сукні, на балі? А ти ледащице гуляєш, а ти балюєш. Минув час, коли я тебе любив, коли за твої очі оддав-би душу свою. Я тепер ненавиджу тебе. Хоч і вон з моого дому, то не буде жалко. Ти псуєш моїх дітей, збила мене з пантелику.

— Бо ти давно був дурний. Послухай мене — почала Зося тихо, з усміхом, як говорять до малої дитини. — Шо ж це тобі прийшла охота схаменутися так пізно, виганяти мене з дому, дійти до свого розуму, як ти кажеш?

Лемішковський скопився полум'ям, його очі заблища-ли страшно. Перед Зосею неначе стояв старий Лемішка, вставши з домовини.

— Та ти смієш ще варнякати, базікати. Вон з моого до-му! щоб і дух твій не пах! Вон зараз до свого Серединського.

Зося побачила, що вже не жарти. Йі здалося, що вона почула голос страшного Лемішки. Вона затряслася як лист і попнулася назад. Яким одчинив їй двері; вона ледве-живіва, перелякані, вискочила з хати надвір.

Другі дами все чули під вікнами їй почали плакати й за себе, і за Зосю. Їм здавалося, що Яким її вб'є, так він страшно закричав, аж вікна задзвеніли; закричав як звір, як лев, тим страшно, що довго терпів.

Не довго думавши, Зося звеліла запрягти пару коней, звеліла поскладати скриньки, одежду на віз і везти покищо в місто до знайомого жида, що держав зайздний двір; а сама з сестрами та з Теодозею посідали на верхові коні й помчались у Кам'янце, з певною надією, що Серединський зараз дастъ їм розкішний притулок у себе...

Серединський, вернувшись додому, не застав уже своєї жінки, ні сина. На оповідання прислуги, він одказав: „поїхала, та їй добре зробила”. Ясь ходив тепер по хатах веселіший, насвистував якусь веселу пісню. Він знов, що Гані не жити на світі, що йому швидко розвяжуться руки. І вже він міркував собі, де б йому тепер шукати країці пари, Зося йому вже обридла трохи. Він блукав мислею по сусідніх поміщичих дворах, де були польські фамілії й багаті й значні, він перебирає у думці панів, та все не простих, та все багатих поміщиць...

Коли це прибіг льокай просити його до князя...

Тестеві слова прийшли йому на пам'ять. Невже й справді обговорено його перед князем?

Князь зустрів управителя дуже неласково й ледве промовив: „я хочу перемінити мою господарську систему. Вас мені більше не треба; передайте рахунки й всі речі новому управителеві”.

Говорити князь йому не дав; та їй що тут говорити?

Вернувшись до квартири, він побачив, що все добро, навіть їм куплене, опечатуване. Йому застали тільки саме потрібне.

Ясь сидів, як громом побитий, на тому самому місці коло вікна, де недавно ще сиділа Гана.

Коли це в воротах залупотіли коні, і чотири відьми насунули, мов чорна хмара, до нього в гості. Не до гостей було тепер Серединському.

Слуги не вийшли взяти коней від амазонок.

Заплакані дами, держачи в руках довгі хвости суконь,

увійшли в світлицю. Ясь сидів коло вікна дуже смутний. Зараз посторегли вони, що сталася якась велика новина, ісціс несподіване.

— Чого ж ви такі смутні — питали дами в Серединського.

— Жінка покинула мене сьогодні, виїхала до батька — промовив Ясь усміхаючися. — Тепер я вольний як птиця.

Тепер ти вольний! мій милій, коханий! — крикнула Зося й кинулась йому без сорома на шию. — От тепер я твоя, навіки твоя, говорила Зося. Мій прешелепуватий Лемішковський запер нам двері перед самим носом і я його покинула. Я не перенесу життя з таким гайдамакою. І я тепер вольна, я твоя, навіки твоя! Буду жити тут з тобою в добрі її щасті, а сестрам дам от ті крайні кімнати. І будемо жити як у раю і зробимо на землі небо.

— Тут жити вже нам не можна, моя кохана, — одказав Ясь, обнявши її за стан. — Я стратив місце управителя. Завтра тут житиме другий управитель. Мое добро все опечатане. Мене обговорили, описали перед князем. Я тепер зостався без пічного, без куска хліба. Одна ти тепер мені зосталася на цім світі.

Зося витрішила очі й вирвалась із його рук. — Прислуга дивиться, — говорила вона, одводячи від себе його руки, як він знову хотів обняти.

— Тонço! нехай дивляться! Ти моя, і я скажу так і перед Богом, і перед людьми. Ти мені тепер зосталася одна втіха, одне щастя. Ідьмо до Одеси. Там я буду горювати, буду хліб заробляти, тебе зодягати, хоч би самому прийшлося і голодувати.

— Чого ж я з тобою пойду, мій пане? — сказала Зося якимсь новим, чудним голосом. — Я... я не звикла... я привикла... я не стерплю нужди, не зможу перенести вбожества.

— То киньмося вдвох у Чорне море, обнявшиесь. Я з тобою ладен і пропасти, — промовив Ясь, упавши перед Зосею навколошки.

— Ні! — одказала вона, одвернувшись трохи від нього лице. — Я не маю жадної охоти вмирати, та ще так безтолково. Мені не шіснадцять років. Мій час романтизму давно

минув. Але ради Бога, мій пане, не роби театру, ходімо в дальші кімнати. Прислуга дивиться.

Всі пішли в далеку кімнату й причинили двері.

— Що ж нам тепер робити? — заквилив Ясь, простягаючи руки до Зосі. Та Зося вже не наближувалася до нього, не дивилася на нього. Закусивши губи й притуливши до рота ніжненьку пучечку, вона думала свою думку.

— Так ти не поїдеш зо мною? — спитав Серединський також якимсь голосом, неначе чужим.

— Я мужня жінка, — одказала Зося, — я мати сім'ї, ославлю свою дочку, своїх дітей.

— Але ж ви раніш про те нічого не споминали, — крикнув Серединський.

— То було колись. А тепер я... я.... опам'яталася трохи. Будь, пане, щасливий. Шукай другої любові, шукає щастя деінде й забудь про мене.

Серединський стиснув кулаки й заскреготав зубами; аж тут саме відчинилися двері і в світлицю ввійшов отець Федір, блідий, страшний, страшніший самого Серединського.

Завізши жінку й Гапію до зайдзу у Кам'яному, вернувся він до управительської кватирі й приніс під рясою товсто-го ясеневого гнучкого заноза од ярма. Ввійшовши в ту кімнату, де була вся компанія, він миттю покрутів ключа в дверях і, витягши мережаного заноза, кинувся на Серединського та й почав його лупити по чому попало. Дами поблідли, попадали на канапу й під канапу як мертві. Серединський підставляв руки, але побачив, що не переливки, одступив до кутка, уткнув голову в куток, як той струсь, і пригнувся. А отець Федір грів та грів його по всьому, що тільки підставляв зять під заноза. Вибивши добре, так що аж рука втомилася, він знову повернув ключа в дверях і пішов з хати. Не швидко всі опам'яталися. Ясь лежав на канапі й стогнав; дами кинулися до нього й закричали:

— То розбійництво, то гайдамацтво!

— В нас у Варшаві про таке й зроду не чути. — кричала Теодозія. — В тюрму його. В тюрму! О Боже, Боже!

— Може вам помазати оливою, — промовила Зося, — може одеколоном?

— А може приклести пластир, — приставала Теодозя.

Серединському було незвичайно соромно, що його побили, та ще й перед дамами, перед Зосею. Йому здавалося, що дами чіпляються до нього, сміються з його.

— Боже мій! побив так, що не можна мабуть і сісти? — спитала дурненка Рузя.

Серединський спалахнув; скопився з канапи — одчинив двері, повипихав усіх чотирьох дам з хати й запер за ними двері...

Вийшли дами на подвір'я, аж уже й коней їх нема. До слуг, ніхто на їх не дивився. Один тільки хлопець озвався та й каже: „Уткайте собі к нечистії матері, а то ще й до вас вернеться отець Федір”. Мусіли вони самі підобривши довгі хвости, йти до міста пішки та шукати, де їх віз. Там старі панни найняли жидівських коней і поїхали шукати щастя по дворах лисих кавалерів, а Зося одна вернулася на своїх до господи.

— Що це ти так швиденько з мандрівки? — питав її Лемішковський спокійно без сміху, але з комічною іронією.

Зося мовчала, роздяглась тільки, озидалася на обидва боки. Вона вже боялася чоловіка, боялася, щоб він їй не дав штовхана збоку.

— Чи приймали ж добре вас у Серединського? — питав далі Яким з легким усміхом. — Чи були й музики й танці? А де ж наші милі, наші кохані сестрички, де ж наша варшав'янка?

Зося мовчала й причісувалася коло дзеркала. Яким знов уважав все, все доочиста.

— А я думав, що ти даси драла до Одеси, — й перехрестився.

Зося ледве держалася, гризла губи од злости, однаке мовчала.

— А я думав, що ти вже потонула з Серединським у Чорному морі. А ти бачу вигулькнула з води. Ха-ха-ха, — зареготався Лемішковський.

Зося не втерпіла, заридала.

— Ти звір, а не чоловік, — промовила вона.

— В тебе серця немає, душі немає.

Зося виала на канапу й почала ридати так здорово, почала так вбиватися, що Якимові стало її жалко.

— Цить уже, цить. Сиди ж нишком та сивій тишком. Може сива коса принесе розуму у твою голову. А дітей мені не паскудь. Щоб я слова польського не чув од їх. Щоб вони не молилися Богу по-польськи. Чуєш? Щоб тими паничами не дхнуло в моїй господі. Час дочку давати заміж.

— Дочка твоя буде тебе так ненавидіти, як і я ненавижу.

— Добре вивчила свою доньку — добрим хвалишся.

Тим часом отець Федір наближався з недужою дочкою до Нестеринець.

— Веліть погоничеві їхати через економський яр, просила Ганя матір. — Нехай хоч перед смертю побачу те місце, де я була так щаслива.

З'їхали вони на економський яр. Ганя підвелається на возі, окинула оком увесь зелений яр, сад, економську хату й заридала. Все стояло, все зеленіло, як і давно колись. Вона побачила ту доріжку в саду, звідкіля вона часто виглядала Яся, те вікно, коло котрого вона колихала свою дитину, той став, де купалася, ту стежечку по яру, кудою вона поруч із милим так часто ходила гуляти.

— Ой, мамо, мамо! Нашо було нам виїжджати звідсіль. Я тут і досі була б щаслива, була б здорована.

— А хто ж його знав, що багатство матиме для його таку гублячу силу, — одказав батько. — В його натура польська. Гроші, панство заворушило в ньому польський дух, і згубили й його й тебе... А при бідності той душок у ньому дрімав, як пришиблений, приборканий.

Приїхали вони додому. На двір повибігали всі сестри, всі обнімали, цілували Ганю, внесли її на руках у хату з великим плачем. З усього села сходилися молодиці, котрі знали Ганю ще панною. Всі плакали, всі жалкували за нею.

— А ми вам, Ганю, не радили виходити заміж за пана, — говорили молодиці. — Де вже пак! чужий рід, чужа сторона; все не те, що своє.

Все на світі розвивалося, росло, розцвітало, а Ганя

чахла, сохла, в'яла і все поглядала в вікно чи не приїде Ясь до неї, чи не навідається, чи не поверне їй любови її життя. Їй здавалося, що вона б одужала, що до неї вернулося б одлітаюче життя, якби він приїхав до неї, пожалував би її.

— Він один вернув би мені здоров'я, життя — говорила Ганя. — А як помру, то поховайтесь мене в саду, під двома черешнями, де я так часто сиділа з ним. Я буду близько од вас; звідтіль видно економський яр.

Ганя заливалася слізми; і всі сестри ридали. Мати не одходила од неї її день і ніч.

А милий не вертався, а болізнь росла. Ганя не спала вночі. Її очі були розкриті: огонь палив її голову, її груди. І здавалось їй усе, що вона бачить цілий ряд багатих світлиць з порозчиненими дверима, з бліскучими паркетами, з дзеркалами, канделябрами. В її очах стіни починали ворушитися, світлиці розступалися, все хиталося, все трусилося, стеля підіймалася все вище й вище й десь загинула в небесному просторі, а зверху розкрилося синє небо, ясне, бліскуче, залите сонячним промінням. По ньому літали лісові птиці. Великі світлиці ширшали, довшали, переверталися в Нестеринські яри, тільки гори були вкриті не зеленою травою, а дорогими килимами, шпалерами, дзеркалами ...

— Ох, мамо, поприймайте ті килими. І хто їх порозстеляв по горах, — лепетала Ганя серед ночі. — Не хочу я їх, не треба мені їх.

І знов здавалось їй, що вона йде поруч з Ясем по яру, а гори, вкриті килимами її шпалерами, все таки встають по обидва боки стінами. Од їх пашить вогнем, пече її тіло. Вона й Ясь ідуть босоніж по зеленій траві, а під ногами сиплються з трави, як роса, золоті іскри, бліскучі брилянти й печуть її в ноги як огневі іскри. Озирається Ганя на яр, а їй здається, що вона вже бреде по яру, як по воді, в розтопленому золоті. Густе золото обливає її ноги, хлюпощеться, бризкає, блищить краплями проти сонця, заливає яр, як ставова вода. Її ноги грузнуть, задержуються, їй тяжко ступати, як у прудкій воді на броду. А золото все глибшає, підіймається вище, заливає її й Ясю. Вона поглядає на Ясю, а в нього очі страшні, звірячі, лице його таке зло, червоне, що вона

ї бойтися їого, ї хапається за їого руки, щоб не потонути в тому чудному ставу.

— Господи, як важко брести, коли б до ставочка, — лепетала Ганя, дивлячись на стелю. — Ой пiti хочу. Ясю, голубчику, достань мені водиці.

І здавалось їй, що вона нагнулася над криницею, досягла гарячими губами води. Коли дивиться, а то не криниця, а дзеркало; в їому вона побачила своє страшне, бліде лице, свої широкі очі. Переляк однімає в неї пам'ять, розум. Все закрутилося перед її очима, забризкало іскрами, зірками, запашіло вогнем.

Недовго мучилася Ганя; швидко її померла. Її поховали в саду, під черешнями. Сестри обсадили квітами її могилу, а білий цвіт черешні щороку обсипає зверху землю, під котрою лежить безгрішне тіло. Щороку на проводи збираються всі дочки отця Федора, всі родичі її ставлять під черешнями панахиду за упокій її душі.

— Чи мало ж вона перемучилася тут на землі? — часто говорила маті.

Серединський витребував до себе сина їй десь пустився по світу шукати талану, переходячи із економії на економію, як вічний мітичний жид. Малий син умер, а з ним умерла її остання пам'ятка Ганина в їого. Нужда знов вернулася до нього, протверезила їого, прояснила їого горду душу.

— І що зо мною діялося? і що зо мною було? — думав він часто, сидячи сам собі на бідній економії. — І що то за буря піднялася в моїй душі, розбила мое щастя, взяла жінку мою, минула, тільки загула, а я знов зостався, як був. Тільки та буря лишила страшні сліди в моїй душі, поламала, потрощила її мене, її покійну Ганю.

І згадав він, сидячи сиротою ввечорі, свою покійну Ганю, її добру, просту душу, її ласкавість; згадав, як вона робила сама, працювала, добре держала дім; згадав її вірну любов, її муки, і виявилася, як на долоні, перед ним його провина перед нею, її безвинність.

— Може то було її щастя, що я пішов так угору! А

хіба ж вона не дала мені щастя! А Зося! Зося! а мої гордої! вони, вони мене згубили!

І не раз, і не два плакав він по Гані, та не вертається вдруге, що раз потонуло в морі безоднім...

Лемішковський помирився з Зосею, яка й потім не переставала тягатись із кавалерами до сивої коси, тільки нишком од чоловіка. Вона вже боялась його, бо дознала, що тиха вода, а часом великі греблі рве. А Лемішковський тягався од села до села, од пана до пана, по економіях з сім'єю, не дав ради дітям, не дав їм доброї науки і все винуватив Зосю, що змарнувала його батьківщину, погубила його й дітей... І не раз, ідучи коло батьківського ґрунту, він дивився на батьківську хату, на старий сад, на все добро, де вже панували чужі люди, де походжали ноги чужих дітей, не онуків і правнуків Лемішки.

Кінець.

